

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Інститут філології

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ДАВИДЕНКО НАТАЛІЯ ВІКТОРІВНА

УДК 811.124.04

ДИСЕРТАЦІЯ

**СОЦІАЛЬНО-ПРАВНИЧА ТЕРМІНОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО
ЛАТИНСЬКОМОВНОГО ДОКУМЕНТА XVI-XVII СТ.:
СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ**

10.02.14 – класичні мови. Окремі індоєвропейські мови

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ *Н. В. Давиденко*

Науковий керівник – канд. філол. н., доцент *Миронова В. М.*

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Давиденко Н. В. Соціально-правнича термінологія українського латинськомовного документа XVI-XVII ст.: становлення та функціонування. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.14 – класичні мови. Okремі індоєвропейські мови. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2021.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню особливостей і характерних ознак становлення та функціонування соціально-правничої термінології в українській латинськомовній документації XVI-XVII ст.

Актуальність дослідження зумовлена недостатньою вивченістю латинськомовної соціально-правничої термінології в українській документації XVI-XVII ст. та відсутністю комплексних досліджень за темою, необхідністю дослідження лексико-семантичного та граматичного складу цього термінологічного пласту, виявлення лексико-семантичних груп зазначених термінів з огляду на особливість тогочасної правової системи, точніше – систем, що одночасно діяли на українських територіях. Виявлення загальних закономірностей використання, специфіки побутування та становлення соціально-правничої термінології, особливостей семантичного наповнення окремих термінів у контексті використання різними системами права, зважаючи на ряд хронологічних, територіальних, етнічних, релігійних та соціальних маркерів, є актуальним для фахівців широкого кола сучасних наук. До роботи було залучено значну кількість латинськомовних документів Правобережної та Лівобережної України (зокрема й фамільних фондів), деякі джерела вперше стали матеріалом наукового філологічного опрацювання. Таке дослідження є перспективним з огляду на можливість використання його результатів для подальшого теоретичного та практичного освоєння збереженої документації і, відповідно, джерелознавчих, історичних, юридичних, мовознавчих досліджень.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у тому, що вперше здійснено комплексне дослідження латинськомовної соціально-правничої термінології XVI-XVII ст., зафіксованої у документації українського походження, вперше комплексно окреслено специфіку функціонування, використання та творення соціальних і правничих термінів вказаного періоду у їх історичному розвитку. Вперше в українській лінгвістиці для опрацювання соціально-правничої термінології було залучено латинськомовну документацію Правобережної та Лівобережної України (зокрема й фамільних фондів). У роботі класифіковано латинськомовні соціально-правничі терміни відповідно до галузей права, досліджено та охарактеризовано найбільш інформативні для виявлення та подальшого опрацювання аналізованого термінологічного пласту частини документа (клаузули). Подана робота містить філологічний аналіз історичного розвитку ряду соціально-правничих термінів, які вперше підлягають такому розгляду. Результати даного дослідження суттєво розширюють та уточнюють комплекс відомостей про лексичну складову українського різновиду пізньосередньовічної та ранньомодерної латини XVI-XVII ст..

У першому розділі «Функціонування латинської мови в Україні XVI-XVII століть» здійснено теоретичне осмислення ролі та функцій латинської мови у різних сферах життя населення українських територій у XVI-XVII ст., охарактеризовано причини та способи реалізації латинською мовою функцій міжнародної мови та мови міжетнічного спілкування у соціально-правничому сегменті, виявлено унікальні риси правової ситуації, що склалася на українських землях у XVI-XVII ст.

Протягом XVI-XVII ст. Україна пройшла складний шлях від розрізненого територіально та ментально, етнічно неоднорідного населення, що проживало на землях різних держав, до появи паростків не лише етнічної, але й національної самосвідомості. У цей час можна охарактеризувати етапи зародження, формування і видозміни різних форм існування державної організації, яка ще довго являє собою сукупність роздроблених регіонів та

провінцій. Латинська мова у XVI-XVII ст. виконувала роль *lingua franca* у європейському суспільстві – мова науки, освіти і права, зрозуміла більшості освічених верств. Унікальність ролі, покладеної на латинську мову у досліджуваному періоді, насамперед полягала в уможливленні певної уніфікації міжнародної дипломатично-юридичної термінології та створенні термінологічного базису юридичної науки. Звичайно, вирішальним у цьому був рівень сформованості римського права, значною мірою реціпійованого європейською наукою, але у поєднанні із іншими джерелами права саме латинській термінології судилося стати інструментом для практичної інкорпорації місцевих систем права до загальноєвропейських. Міра вияву уніфікації різних систем права у різних регіонах була відмінною.

Правове становище середньовічних українських земель є надзвичайно цікавим прикладом симбіозу кількох правових систем. Унікальна правова ситуація спричинювала, з одного боку, труднощі у роботі судів та державних органів влади, уможлиблювала прийняття дещо суперечливих рішень, базованих на відмінних джерелах права, хоча з-поміж іншого – сприяла творенню строкатої, але уніфікованої системи права, універсальним засобом для функціонування якої стала латинська лексика і римська термінологічна база (особливо значення набула саме писемна фіксація).

Латинськомовна соціально-правнича термінологія на українських землях стала живим організмом, що формувався, видозмінювався та зазнавав повсякчасних впливів з боку слов'янських (руської, польської) мов, збагачувалась лексемами на позначення реалій та понять, характерних для життя різних етнічних спільнот (єврейської, вірменської тощо).

У другому розділі «Типологічна класифікація джерел та теоретичні засади дослідження латинськомовної соціально-правничої термінології в Україні XVI-XVII століть» проаналізовано джерела історичних досліджень юридичної термінології, досліджено палеографічні опрацювання латинськомовних джерел, здійснено структурно-видову та типологічно-видову класифікацію латинськомовних документів XVI-XVII століть,

критично розглянуто існуючі погляди на природу та зміст понять *термін* і *термінологія*, визначено основні критерії систематизації, методи та способи історико-філологічного дослідження соціально-правничої термінології. Найбільш репрезентативними для виявлення правничої та соціальної термінології з-поміж середньовічних і ранньомодерних першоджерел є юридичні документи тієї епохи: документи дипломатичного характеру, загальні і партикулярні привілейні грамоти, уставні земські грамоти, постанови сеймів та сеймиків, жалувані грамоти, люстрації, канонічна документація, інвентарі, заповіти, дарчі; акти та угоди щодо оренди, продажу та купівлі маєтків і земельних угідь, документація, пов'язана із борговими зобов'язаннями, судові рішення та поточні записи, привілеї. Загалом важливе значення мають архіви метрик та канцелярій, що містили копії значної частини документів, створених в аналізовані часи, монастирські архіви. Щодо латинськомовних джерел українського походження особливо цінними є також приватні архіви, які з часом формувалися у резиденціях окремих великих магнатів. Дослідження латинської писемності переважно стосуються Правобережної України, але певною мірою припускається екстраполяція висновків і щодо України Лівобережної. Пов'язано це насамперед із більшою кількістю збережених та досліджених, введених до наукового обігу джерел. Крім того, можна припускати, що латинськомовних пам'яток на Правобережжі і створено було значно більше.

Дипломатичні традиції діловодства не спричинювали повної totoжності у викладі змісту та оформленні документів, хоча у великих канцеляріях загального порядку дотримувалися частіше, зокрема й завдяки наявності формулярників – регламентованих взірців чи посібників, що слугували зразками для канцеляристів під час укладання текстів записів різних видів і типів документації та зумовлювали до певної міри уніфіковане вживання відповідної термінології. Зміна та розвиток формулярів записів із часом більше спричинювалися різноманітністю обставин та реалій, тож скоріше стосувалися змістового наповнення, а не формальностей викладу. Тож,

звичайно, і динаміку та якісні зміни у розвитку та становленні соціально-правничої термінології варто відслідковувати, насамперед опираючись на дослідження лексичного оформлення клаузул із найбільш можливою кількістю варіативних відхилень. Так, пласт соціальної термінології більшою мірою репрезентований у клаузулах інтитуляції, списку членів уряду і присяжних та підписах.

Дослідження окремих семантичних груп соціально-правничої термінології XVI-XVII століть часто передбачає фокусування лише на певній клаузулі, або ж кількох частинах документа. Так, найбагатший матеріал для аналізу термінологічних найменувань світських та церковних посад різного рівня відображено у клаузулах інтитуляції, нарації, інскрипції та петиції. Для виділення правових термінів із пенітенціарним значенням можна обмежитись виділенням лише клаузули санкції. А от для виокремлення найбільшої кількості термінів, що з'являються внаслідок взаємодії класичної латинської термінології та термінів звичаєвого права, або таких, які з'являються у результаті взаємодії латинської та місцевих мов, чи просто новотворів, найбільш інформативними є клаузули нарації та, особливо, факультативної клаузули субскрипції, адже саме вони більшою мірою базувалися на свідченнях учасників судових процесів, а отже, більш вірогідним є припущення про те, що під час запису відповідальна особа найменше мала можливостей для заміни термінологізованої лексики на нормативні терміни (іноді також із метою якнайточнішої фіксації свідчень).

Найпродуктивнішим для дослідження лексичного матеріалу та подальшого аналізу становлення та функціонування соціально-правничої термінології є метод компонентного аналізу. При дослідженні юридичної термінології застосування методу компонентного аналізу має особливе значення у контексті аналізу системи соціальних та правничих термінів в їх історичному розвитку, тобто при вивченні власне історико-правових термінів: актуальних та вживаних сьогодні і таких, що вже стали архаїзмами як терміни.

У третьому розділі «Становлення терміносистеми соціально-правничих документів. Лексико-семантичне групування та аналіз функціонування латинськомовних соціально-правничих термінів українського документа XVI-XVII століть» виділено основні лексико-семантичні групи латинськомовних термінів української документації XVI-XVII ст., проаналізовано визначення поняття права у тогочасній документації, терміни на позначення соціальної, етнічної та релігійної приналежності, групи термінів адміністративного, трудового, канонічного, судового, кримінального, цивільного, майнового, економічного, митного, податкового і торговельного права, визначено терміни на позначення різновидів документів. Розгляду термінів кожної лексико-семантичної групи присвячено окремий підрозділ роботи. Аналізуються загальні характеристики, обставини та причини формування груп термінів, а також етимологія, функції й особливості побутування і використання окремих термінів кожної лексико-семантичної групи.

Основний масив латинськомовних матеріалів, створених в Україні – це документи для врегулювання соціально-правничих взаємин людей різного стану, національної та професійної приналежності.

Значною мірою термінологізований лексичний інструментарій канцеляристів не завжди міг задовольнити потребу в означенні конкретних реалій чи явищ. За умов не надто мобільного інформаційного обміну прецедентні випадки номінації та використання нових або не часто вживаних лексем, разом із існуючою ситуацією багатомовності, створювали усі підстави для поповнення юридичної мови новотворами та поширенню термінологічної синонімії.

У результаті класифікації соціально-правничої термінології на матеріалі документації XVI-XVII ст. українського походження виділено такі основних групи термінів: терміни, пов'язані із застосуванням певних норм та на позначення реалій національно-етнічного та звичаєвого права; терміни на означення соціально-правничого статусу; терміни на позначення етнічної та релігійної приналежності; терміни канонічного, адміністративного,

трудового, кримінального, цивільного, майнового, економічного, митного, податкового, комерційного права, різновиди документів.

Практичне значення роботи визначається можливістю використання результатів та висновків у теоретичних і практичних курсах із правничої лінгвістики, лінгвостилістики та лінгвокультурології, у нормативних курсах та спецкурсах з історії латинської мови, юридичної латини, римської культури та римського права. Матеріали дослідження можуть бути застосовані при підготовці спеціальних навчально-методичних посібників із правничої лінгвістики, історії латинської мови та термінології. Текст та основні положення дослідження можуть бути використані юрислінгвістами, мовознавцями, культурологами та іншими фахівцями при вивченні українських латинськомовних джерел XVI-XVII ст. Матеріали дослідження у подальшому можуть бути долучені до зібрання та систематизації латинськомовних термінів української документації для укладання термінологічних словників, що стануть у пригоді в перекладацькій практиці.

Результати дослідження оприлюднено у 8 публікаціях, серед яких 5 статей у наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України, 2 – у закордонних наукових виданнях, проіндексованих у міжнародних наукометричних базах, 1 – у колективній монографії.

Ключові слова: соціально-правнича термінологія, юридичний термін, латинський термін, структура документа, клаузула, семантика, латинськомовна документація, українське право, архітектоніка.

ABSTRACT

Davydenko N. V. Latin socio-legal terminology used in Ukrainian documents in the 16-17th centuries: development and functioning. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philology. Speciality 10.02.14 – Classical languages. Some Indo-European Languages. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. Kyiv, 2021.

The thesis concerns peculiarities and special features of socio-legal terminology development and functioning in the Ukrainian documentation written in Latin in the 16-17th centuries. A comprehensive research of Latin socio-legal terminology of 16-17th centuries, recorded in the documentation of Ukrainian origin, is represented in this thesis. The specific features of the socio-legal terms functioning, use and creation in the specified period are outlined, considering their historical development, as well as the role and functions of Latin in various spheres of life of the population inhabiting Ukrainian territories in 16-17th centuries. This study characterizes the reasons and the ways of Latin functioning as the international language and the language of interethnic communication in a social and legal segment. Apart from that, it reveals unique features of the legal sphere on Ukrainian lands in 16-17th centuries.

The legal status of the medieval Ukrainian lands is an outstanding example of several legal systems symbiosis. On the one hand, the unique legal situation caused difficulties in the work of the courts and public authorities, and it allowed contradictory decisions based on different legal systems. On the other hand, it contributed to the creation of a diverse, but unified legal system, while Latin vocabulary and Roman terminological basis became a universal means of such a system to function (especially important was the written fixation).

Diplomatic traditions of workflow did not lead to complete identity in the presentation of content and design of the documents. Although, the general rules were followed more often in the large registries. In particular, due to the usage

of forms – the regulated samples or manuals that served as models for clerks when compiling documents of different types and caused the unified usage of appropriate terminology to some extent. A variety of circumstances was causing changes and development of the forms over time. Therefore, they concerned the content rather than the formalities of the presentation. So, the dynamics and qualitative changes in the development and formation of socio-legal terminology should be monitored as well. Such a research should be based primarily on the study of the lexical design of clauses with the largest possible number of variable deviations. Thus, the layer of social terminology is more represented in the title clauses, the list of government members and jurors, including signatures. To a large extent, the terminologized lexical tools of clerks could not always satisfy the need to define specific realities or phenomena. Conditioned by poor mobility of information exchange, the precedent cases of nomination and use of new or infrequently used tokens, including multilingualism, created basis for supplementing the legal language with innovations and spreading terminological synonymy.

The study of individual semantic groups of socio-legal terminology in the 16-17th centuries often involves focusing only on a certain clause, or a few parts of the document. Thus, the richest material for the analysis of terminological names of secular and ecclesiastical positions of different levels is reflected in the clauses of title, narration, inscription and petition. For the allocation of legal terms with penitentiary significance, it is possible to limit oneself to the allocation of the sanction clause only. By contrast, to point out the largest number of terms that appear as a result of the interaction of classical Latin terminology and customary law terms, or those that appear due to interaction of Latin and local languages, or just innovations, the most informative are narrative clauses and, especially, optional subscription clause. As they mostly were based on the testimony of litigants, and therefore it is more likely to assume that while recording the responsible person had the least opportunities to replace terminological vocabulary with normative terms (sometimes also to fix the most

accurate version).

The sources of historical research of legal terminology are analyzed in this thesis, while paleographical research on Latin language sources is studied, and the existing views on the nature and content of the terms “term” and “terminology” are critically considered. The main criteria of systematization, methods and ways of historical and philological research of socio-legal terminology are determined in this work as well. Socio-legal terms of Latin are classified according to branches of law, while the main lexical-semantic groups of Latin terms used in the Ukrainian documentation of the 16-17th are singled out. In addition, the main lexical-semantic groups of Latin terms used in the Ukrainian documents are selected and analyzed. A philological analysis of the historical development of a number of socio-legal terms, which were first considered in such a way, is carried out. The definition of the concept of law in the documentation of that time is analyzed in this study. As well as the terms to denote social, ethnic and religious affiliation, and groups of terms of administrative, labor, canonical, judicial, criminal, civil, property, economic, customs, tax and commercial law, including terms to denote types of documents (a separate subsection of the thesis’s chapters is devoted to consideration of each lexical and semantic group of these terms). The general characteristics, circumstances and reasons of the terminological groups’ formation, as well as etymology, functions and special features of the use of different terms in every lexical and semantic group are studied.

Key words: social and legal terminology, legal term, Latin term, document structure, clause, semantics, Latin documentation, Ukrainian law, architectonics.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Давиденко Н. Зміни семантичної структури юридичного терміна «конституція» в історичному аспекті / Давиденко Н. // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: Зб. наук. праць факультету лінгвістики Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. Агентство», 2007. – Вип. 14. – 242с. – С. 52-68.
2. Давиденко Н. Проблеми перекладу термінів канонічного права (на матеріалі творів Станіслава Оріховського) / Давиденко Н. В. // Проблеми семантики, прагматики, та когнітивної лінгвістики: Зб. наук. пр. / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка / Від. ред. Н. М. Корбозерова. – К.: Логос, 2007. – Вип. 12. – 454 с. – С. 54-61.
3. Давиденко Н. Терміни опіка, патронаж і патронат у сучасних словниках юридичної термінології / Давиденко Н. В. // Проблеми семантики слова, речення та тексту: Зб. наук. пр. / Київ. нац. лінгв. ун-т. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2006. – Вип. 17. – 404 с. – С. 100-106.
4. Давиденко Н. З історії формування історико-правових термінів «магдебурзьке» та «німецьке» права у вітчизняній науці / Давиденко Н. В. // Мова і культура. – Вип. 9. – Т. 12(100). – К., 2007. – С. 86-91.
5. Давиденко Н. Соціально-правнича термінологія латинського походження у творах українських авторів / Давиденко Н. В. // Мовні і концептуальні картини світу. Збірник наукових праць. — К., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2015. – Вип. 1 (52). – С. 210-219

Статті в іноземних наукових виданнях,

які входять до міжнародних наукометричних баз

6. Давиденко Н. В. Архітектоніка українського документа XVI-XVII ст.: вплив на дослідження латинськомовної соціально-правничої термінології // Science

and Education a New Demension. Philology – VII (59), Issue: 195 – Budapest, 2019. – С. 7-10 URL:<http://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-195VII59-01> (Index Copernicus)

7. Давиденко Н. В. Латинськомовна соціально-правнична термінологія XVI-XVII ст. як унікальний вияв уніфікованої системи права // Science and Education a New Demension. Philology – VII (62), Issue: 211 – Budapest, 2019. – С. 7-10 URL:<http://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-211VII62-01> (Index Copernicus)

Наукові праці апробаційного характеру

8. Давиденко Н. Про особливості семантичного аналізу історично-юридичної термінології / Давиденко Н. // Актуальні проблеми протидії правопорушенням та злочинам у сфері громадської безпеки: Матер. всеукр. наук.-практ. конф. (22 жовтня 2010 р., Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ). - Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2011. – С. 29-31.

9. Давиденко Н. Використання методу компонентного аналізу для термінологічних досліджень (на прикладі історико-правових термінів) / Давиденко Н. В. // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Взаємодія одиниць мови й мовлення: комунікативно-когнітивний, соціокультурний, перекладознавчий і методичний аспекти», (м. Київ, 28 березня 2014 р.) – К.: НТУУ «КПІ», 2014. С. 7 – 11.

10. Давиденко Н. Особливості дослідження соціально-правничої термінології (на матеріалі латинськомовних документів XVI-XVII ст.) / Давиденко Н. В. // Взаємодія одиниць мови та мовлення: комунікативно-когнітивний, соціокультурний, перекладознавчий і методичний аспекти: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. 28 квітня 2015 р. – К.: НТУУ «КПІ», 2015. – С. 19 – 22.

11. Давиденко Н. Аналіз соціально-правничої термінології залежно від структури та архітекtonіки латинськомовного документа XVI-XVII ст.

// LXXV наукова конференція професорсько-викладацького складу, аспірантів, студентів та співробітників відокремлених структурних підрозділів університету. – К.: НТУ, 2019. – С. 19 – 22.

12. Davydenko N. The difference between historical and legal terms Magdeburg and German law // Modern approaches to the introduction of science into practice. Abstracts of X International Scientific and Practical Conference. San Francisco, USA 2020. Pp.405-408. URL: <http://isg-konf.com>.

13. Davydenko N. Term *constitution*: historical development // Science, trends and perspectives. Abstracts of XVII international scientific and practical conference. Tokyo, Japan 2020. Pp.17-20. URL: <http://isg-konf.com>.

Монографії

14. Davydenko N. Key functions and features of different types of law in Ukraine in the 16-17th centuries // Hermeneutic of law and philosophy of jurisprudence: collective monograph / Belkin L., Iurynets J., Sopilko I., Davydenko N. etc. – International Science Group. – Boston : Primedia eLaunch, 2021. – 243 p. – Pp. 162-166. Available at: DOI- 10.46299/ISG.2021.MONO.LEGAL.I. URL: <https://isg-konf.com>.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ	18
ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНІ XVI-XVII СТОЛІТЬ	32
1.1 Соціально-політичне становище українських земель у XVI-XVII ст.	32
1.2 Функціонування латинської мови та писемності у різних сферах життя українського соціуму XVI-XVII ст.	38
1.2.1 Латина як мова науки та освіти	
1.2.2 Латинськомовна ренесансна література українського походження	39 56
1.2.3 Релігійно-обрядове використання латинської мови	59
1.3 Особливості функціонування різних типів права на українських землях у XVI-XVII ст.	61
1.3.1 Рецепція римського права на українських теренах	66
1.3.2 Територіальні та хронологічні межі застосування литовського та польського прав в Україні	68
1.3.3 Магдебурзьке право. Міра вияву звичаєвого права	68
1.4 Витоки та наслідки багатомовності	76
Висновки до першого розділу	83
РОЗДІЛ 2	
ТИПОЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛАТИНСЬКОМОВНОЇ СОЦІАЛЬНО-ПРАВНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В УКРАЇНІ XVI-XVII СТОЛІТЬ	85
2.1 Джерела історичних досліджень юридичної термінології	86
2.2 Палеографічні опрацювання латинськомовних джерел	96

		16
2.3	Структурно-видова характеристика латинськомовного документа XVI-XVII ст.	98
2.3.1	Архітектоніка латинськомовного документа XVI-XVII ст.	98
2.3.2	Типологічно-видова класифікація латинськомовних документів XVI-XVII ст.	106
2.4	Поняття «термін» та його структура	112
2.5	Критерії систематизації, методи та способи історико-філологічного дослідження соціально-правничої термінології	120
	Висновки до другого розділу	122
	РОЗДІЛ 3	
	СТАНОВЛЕННЯ ТЕРМІНОСИСТЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПРАВНИЧИХ ДОКУМЕНТІВ. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ГРУПУВАННЯ Й АНАЛІЗ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛАТИНСЬКОМОВНИХ СОЦІАЛЬНО-ПРАВНИЧИХ ТЕРМІНІВ УКРАЇНСЬКОГО ДОКУМЕНТА XVI-XVII СТОЛІТЬ	124
3.1	Термінологічне визначення поняття «право» у юридичній практиці XVI-XVII ст. на матеріалі латинськомовних документів українського походження	124
3.1.1	Термінологічно марковані особливості функціонування національного етнічного права	126
3.1.2	Термінологія міського права	136
3.2	Соціальна термінологія у документації українського походження XVI-XVII ст.	143
3.2.1	Означення соціально-правничого статусу у документації XVI-XVII ст.	143
3.2.2	Терміни для визначення етнічної та релігійної приналежності	156
3.3	Терміни канонічного права у документації українського походження XVI-XVII ст.	165

	17
3.4 Терміни адміністративного та трудового права	175
3.4.1 Різновиди документів	199
3.5 Терміни судового права	222
3.6 Терміни кримінального права	228
3.7 Терміни цивільного, майнового та економічного права	235
3.7.1 Терміни митного та податкового права	238
3.7.2 Терміни торговельного права	246
Висновки до третього розділу	257
ВИСНОВКИ	261
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	267
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ	318
ДОДАТОК А	320
ДОДАТОК Б	324
ДОДАТОК В	325

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ

ПНЛ – «Привілеї національних громад міста Львова (XIV -XVIII ст.)»

ЕПЛ – «Економічні привілеї міста Львова XV-XVIII ст.: привілеї та статuti»

ВКЛ – Велике князівство Литовське

Słp – «Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków»

лат. – латинська мова, латинський

мн. – множина

пол. – польська мова, польський

грец. – грецька мова, грецький

A – прикметник

S – іменник

S_g – іменник у родовому відмінку

V – дієслово

V_a – дієприкметник або дієприслівник

n – середній рід

f – жіночий рід

m – чоловічий рід

ВСТУП

Правова ситуація, що склалася на території сучасної України у XVI-XVII ст., є прикладом дійсно унікального симбіозу кількох правових систем, які співіснували у межах однієї держави, навіть одного населеного пункту, іноді принципово не вирізняючись ступенем впливовості. Розгляд строкатого правового тла епохи пізнього Середньовіччя та ранньомодерної доби дає підґрунтя для діахронічних досліджень багатьох наукових напрямів. У контексті вияву багатомовності на теренах соціально-правничої документації слід зважати на пов'язаність мовного узусу із застосуванням тієї чи іншої системи права, а також регіональну визначеність, що впливала саме із побутування норм права.

Так, на територіях ВКЛ (що підпорядковувались нормам руського права, викладеним у Литовському статуті) у діловодстві використовувалася староукраїнська (староруська) мова. Йдеться, зокрема, про Брацлавське, Волинське, Київське та Чернігівське воєводства. Натомість у Белзькому, Подільському і Руському воєводствах з огляду на підпорядкованість польському праву, кодексний виклад якого найчастіше здійснювався латиною, саме вона і є панівною (згодом значного поширення набула польська). Так само практично зумовленим було і використання інших мов у діловодстві.

Тогочасна правова система не мала єдиного зводу законів і фактично послуговувалася можливостями прецедентності із залученням різних систем права. Джерела права, які використовувалися усіма учасниками правових процесів, були різними за часом та територією творення, логічно різноплановою була й реалізація мовного вираження юридичних документів. Але у зазначений період латинська мова більшою чи меншою мірою присутня у досить значній кількості засвідчених джерелами документів, що діяли в Україні. Тож саме латинськомовна соціально-правнича термінологія унаочнює та презентує усі дієві на той час на українських територіях системи права.

Необхідність застосування більш сформованих правових систем Польської держави і ВКЛ, з одного боку, можливо, уповільнили процес формування власне національної української термінології, але з іншого – для ще остаточно не сформованої держави своєрідна рецепція основного понятійного апарату за посередництвом правових систем інших країн стала основою для формування необхідної для сприйняття бази основоположних понять майбутнього законодавства вже української держави. На українських територіях у той час формується специфічна, поміксована, але взаємоузгоджена та подекуди взаємообумовлена правова мова, на яку впливає значна кількість екстралінгвістичних чинників: строкатий етнічний склад, адміністративно-соціальна структура домінуючих країн тощо. Лексика латинської мови як матеріал для формування понятійно-категоріального апарату термінологічної системи римського права, особливо цивільного, стає найбільш придатною та уніфікуючою для вираження усіх потреб правотворення.

Латинська мова у той час ні для кого не була рідною розмовною, але при цьому виконувала функції спільної, об'єднавчої, зрозумілої для більшості (насамперед у юридичній сфері) мови. І такий активний процес запозичень у термінологію, а отже, й лексичну систему мови, лише підтверджує, що вона не була «мертвою», а мала роль *lingua franca* для тогочасної європейської спільноти.

Лінгвістичні особливості середньовічної латини одним з перших дослідив К. Штреккер, виділивши її лексико-синтаксичні особливості [409]. Згодом особливості середньовічної латини на усіх мовних рівнях було ретельно досліджено у працях зарубіжних лінгвістів (П. Бургейна [340], К. Гаррінгтона [360], Ч. Морманна [383-4], Я. Нехутової [386], Д. Норберга [387], К. Паванетто [393] тощо). Особливо актуальними у контексті дослідження «українського варіанту латини» є роботи польських дослідників. Варто зазначити, що згадане означення «українського варіанту латини» у поданій роботі використовується як

синонім до інших, вживаних у науковій літературі означень на кшталт «українська гілка латини», «український різновид латини» тощо. Значна роль у вивченні середньовічного варіанту латинської мови належить таким польським ученим як Я. Аксер [353], К. Вейсенгофф-Брожкова [416-7], І. Чарчінський та В. Серадзан [404], Т. Хинчевська-Хеннель [344] et al. Серед вітчизняних мовознавців варто відзначити авторів підручників з середньовічної та народної латини радянських часів: М. Гуричеву [62], А. Диннікова та М. Лопатіну [87], Д. Дрбоглава [86]. Численним аспектам розвитку народної латини та її порівнянням із класичними зразками присвячені роботи Е. Бенвеніста [13А], Дж. Девото [78], Л. Доровських [83], М. Сеніва [236], Ю. Степанова [262], Н. Численко [293] et al.. Середньовічну латинську мову у взаємозв'язку із формуванням та розвитком романських мов досліджували Б. Бурбело [27], Е. Бурсьє [28], Н. Корлетяну [135], Є. Литвиненко [162], Є. Реферовська [223] et al. Загальне історико-філософське тло для досліджень розвитку та функціонування середньовічної латини витворюють у своїх роботах О. Лосєв [168], М. Тарівердієва [268]. Роль середньовічної латини у Західній Європі, романо-латинський білінгвізм розглянув у своїх роботах відомий український мовознавець, культуролог М. Собуцький [254; 255]. Особливості мовно-історичного перебігу та багатомовність у східно-слов'янському середовищі з-поміж інших досліджувала італійський історик Дж. Броджі-Беркофф [343]. На українських теренах дослідженню середньовічної та ранньомодерної латинської мови та різноманітних її проявів і реалізацій присвятили свої роботи Н. Безбородько (соціально-політична лексика на матеріалі трактатів українських філософів) [13], Н. Бойко (дослідження латинськомовних інскрипцій) [23], Х. Кондаурова (різновиди латинськомовної документації) [130А], О. Косіцька (документація Греко-католицької церкви) [136], О. Коцій (новолатинська поезія, розвиток лексичної системи) [136А, 137], М. Ластовець (латинськомовна література XVII – поч. XVIII ст.) [151],

О. Лефтерова (палеографія, народна латина, пресупозитивність, фонові інформація у латинськомовних творах) [160А], Ф. Луцька-Литвак (соціально-політична лексика) [167А], О. Ситько (новолатинська поезія) [237А], О. Циганок (Савчук) (латинськомовні епітафії) [167А], Л. Шевченко-Савчинська (етикетна поезія, латинськомовна латература, «інтелектуальна» проза) [301-6, 295-6, 403], Р. Щербина (українська латинськомовна історіографія у середині XVII ст.) [309] тощо. Питанням дослідження саме юридичної латинської на українському матеріалі присвятили свої праці В. Миронова (граматико-синтаксичний аналіз актової латинської мови) [385, 385А, 181-182] та Н. Яковенко (соціальна термінологія, палеографічні дослідження) [315-29,324]. Роботи з аналізу юридичної лексики української мови у діахронії, здійснені С. Гриценко (аналіз становлення лексичної системи української мови в історичному аспекті, юридична термінологія) [55-56], та з'ясування етапів становлення української юридичної термінології, реалізовані у працях зокрема Н. Артикуци (класифікація та історія становлення української юридичної термінології) [4-7], теж містять важливі для аналізу теми матеріали і висновки. Цінними осередками наукових здобутків у галузі дослідження пізньосередньовічної та ранньомодерної латини є колективні праці, присвячені цьому питанню, реалізовані українськими науковцями та під егідою знаних дослідниць-медієвісток Дж. Броджі-Беркоф та Дж. С'єдіної [151А, 196, 372, 374 тощо].

Кожен з аспектів та кожна галузь функціонування соціально-правничої термінології передбачає ознайомлення та базування на дослідженнях у сфері не лише філологічній. З'ясування етапів та характерних ознак історичного розвитку соціально-правничої термінології передбачає також розширення діапазону залучених відомостей дотичних і взаємопов'язаних наук: історії, палеографії, соціології, історії держави і права, релігієзнавства, основ економіки тощо. Базові вихідні дані з кожного

напряму необхідні для фундаментального семантичного та етимологічного аналізу термінологічної лексики, вживаної у процесі політичних та соціально-економічних правових взаємин у XVI-XVII ст.. Фахівці у своїх наукових роботах дають цінний матеріал для глибокого розуміння особливостей використання, побутування, семантичних змін як кожного терміна, так і сукупно термінології, вживаної у певній царині. Дослідники суміжних наукових галузей, чий здобутки варто долучати при опрацюванні термінів аналізованих груп, зазначені у відповідних пунктах роботи.

Актуальність дослідження зумовлена недостатньою вивченістю латинськомовної соціально-правничої термінології в українській документації XVI-XVII ст. та відсутністю комплексних досліджень за темою, необхідністю дослідження лексико-семантичного та граматичного складу цього термінологічного пласту, виявлення лексико-семантичних груп зазначених термінів з огляду на особливість тогочасної правової системи, точніше – систем, що одночасно діяли на українських територіях. Виявлення загальних закономірностей використання, специфіки побутування та становлення соціально-правничої термінології, особливостей семантичного наповнення окремих термінів у контексті використання різними системами права, зважаючи на ряд хронологічних, територіальних, етнічних, релігійних та соціальних маркерів, є актуальним для фахівців широкого кола сучасних наук. До роботи було залучено значну кількість латинськомовних документів Правобережної та Лівобережної України (зокрема й фамільних фондів), деякі джерела вперше стали матеріалом наукового філологічного опрацювання. Таке дослідження є перспективним з огляду на можливість використання його результатів для подальшого теоретичного та практичного освоєння збереженої документації і, відповідно, джерелознавчих, історичних, юридичних, мовознавчих досліджень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження відповідає науковій проблематиці кафедри загального мовознавства, класичної філології та неоелліністики Інституту

філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та виконане в межах наукової теми Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Мови та літератури народів світу: взаємодія та самобутність» (номер державної реєстрації – 11БФ 044-01).

Тему дисертації затверджено вченою радою Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 8 від 28 квітня 2015 р.).

Мета дослідження полягає в комплексному структурно-лінгвістичному аналізі та виявленні особливостей становлення та функціонування соціально-правничої термінології українського латинськомовного документа XVI-XVII ст.

Досягнення зазначеної мети передбачає виконання таких **завдань**:

- виявити сфери застосування та особливості функціонування латинської мови в Україні XVI-XVII ст.;
- охарактеризувати унікальну правову ситуацію на українських землях XVI-XVII ст. та зауважити роль латинської мови як юридичної *lingua franca* у тогочасному праві;
- дослідити джерела історичних досліджень юридичної термінології та дати структурно-видову та типологічну характеристику латинськомовних документів XVI-XVII ст.;
- схарактеризувати особливості архітекtonіки тогочасного латинськомовного документа та виявити найбільш інформативні для дослідження соціально-правничої термінології клаузули;
- визначити критерії систематизації, методи та способи історико-філологічного дослідження соціально-правничої термінології;
- здійснити лексико-семантичний аналіз латинськомовних соціально-правничих термінів українського документа XVI-XVII ст., виділити та проаналізувати лексико-семантичні групи латинськомовних термінів в українському документі;

– дати визначення поняття «право» у юридичній практиці XVI-XVII ст.; визначити латинськомовні терміни на означення соціально-правничого статусу, адміністративну та судову термінологію у документації аналізованого періоду;

– охарактеризувати латинськомовну соціально-правничу термінологію XVI-XVII ст. як унікальний вияв уніфікованої системи права.

Об’єктом дослідження є соціально-правничу термінологію українських латинськомовних документів XVI-XVII ст. у процесі її становлення.

Предметом дослідження виступають особливості та закономірності становлення та функціонування соціально-правничих термінів в українських латинськомовних документах XVI-XVII ст.

Матеріалом для дисертаційного дослідження стала укладена авторкою картотека латинськомовних термінів із документів, що охоплюють часовий проміжок XVI-XVII ст. і створені на території України.

Джерельною базою для дослідження слугували документи, що зберігаються у ЦДІА України в м. Києві (із урахуванням приєднаних архівних фондів м. Харкова). Найбільшу кількість використаних у роботі латинськомовних текстів виявлено у фамільних фондах Максимовичів (Ф. 2038 од. зб. 1227 – документи датовані з 1569 р.), а також у колекціях документів «Нова серія» та «Серія Б» (документів з історії України XVI-XVIII ст. (1544-1885 pp.). Значною мірою у роботі використано видані і доступні широкому загалу читачів латинськомовні «Привілеї міста Львова», «Привілеї нацгромад Львова», «Економічні привілеї Львова», збірки документів: «Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина», «Волинські грамоти XVI ст.», «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 pp.», «Пакти і Конституції Української козацької держави». Для аналізу досліджуваної термінології також були використані дослідження лінгвістів, істориків, археологів, літературознавців, деякі латинськомовні твори публіцистичного жанру Станіслава Оріховського, а також лексикографічні джерела («Słownik

polszczyzny XVI wieku», «Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского» Н. Горбачевського, «Справочный словарь юридических терминов древней актового языка Юго-Западной России» І. Новицького тощо).

Методологічною основою даного дисертаційного дослідження є теоретичні положення про історичний розвиток мови (І. Бодуен де Куртене, Р. Будагов, О. Мельничук, О. Реформатський, О. Трубачов), лексико-семантичну систему мови та типи її сегментації (І. Голубовська, С. Гриценко, Ю. Караулов, Ф. Сорокалетов, Ф. Філін), визначення законодавчого документа як мовного феномену із характерними текстовими та стилістичними характеристиками (В. Бенетт, Д. Врублевський, В. Ісаков, А. Мармора, В. Миронова, І. Таганцев, А. Шепелєв).

В якості основного **методу дослідження** використано *описовий метод*, що передбачає застосування прийомів спостереження, ідентифікації, інтерпретації, узагальнення та типологізації; *лінгвокультурологічний* – для виявлення актуальних позамовних чинників, які впливають на формування термінологічних одиниць; також застосовано *метод суцільної вибірки* – для виявлення термінологічних одиниць; *метод текстологічного аналізу* – для з'ясування структури текстів латинськомовних документів; *метод контекстуального та компонентного аналізу* – для з'ясування семантики окремих лексем; *метод кількісно-якісного аналізу* – для здійснення необхідних підрахунків та з'ясування кількісних співвідношень; *системно-кваліфікаційний метод* – для дослідження закономірностей поділу термінологічних одиниць на тематичні та лексико-семантичні групи.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у тому, що вперше здійснено комплексне дослідження латинськомовної соціально-правничої термінології XVI-XVII ст., зафіксованої у документації українського походження, вперше комплексно окреслено специфіку функціонування, використання та творення соціальних і правничих термінів вказаного періоду у їх історичному розвитку. Вперше в українській лінгвістиці для

опрацювання соціально-правничої термінології було залучено латинськомовну документацію Правобережної та Лівобережної України (зокрема й фамільних фондів). У роботі класифіковано латинськомовні соціально-правничі терміни відповідно до галузей права, досліджено та охарактеризовано найбільш інформативні для виявлення та подальшого опрацювання аналізованого термінологічного пласту частини документа (клаузули). Подана робота містить філологічний аналіз історичного розвитку ряду соціально-правничих термінів, які вперше підлягають такому розгляду. Результати даного дослідження суттєво розширюють та уточнюють комплекс відомостей про лексичну складову українського різновиду пізньосередньовічної та ранньомодерної латини XVI-XVII ст.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в можливості використання результатів та висновків у теоретичних і практичних курсах із правничої лінгвістики, лінгвостилістики та лінгвокультурології, у нормативних курсах та спецкурсах з історії латинської мови, юридичної латини, римської культури та римського права. Матеріали дослідження можуть бути застосовані при підготовці спеціальних навчально-методичних посібників із правничої лінгвістики, історії латинської мови та термінології. Текст та основні положення дослідження можуть бути використані юрислінгвістами, мовознавцями, культурологами та іншими фахівцями при вивченні українських латинськомовних джерел XVI-XVII ст. Матеріали дослідження у подальшому можуть бути долучені до зібрання та систематизації латинськомовних термінів української документації для укладання термінологічних словників, що стануть у пригоді в перекладацькій практиці.

Теоретичне значення дисертаційної роботи зумовлюється тим, що результати дослідження сприятимуть поглибленню знань про закономірності виникнення та розвитку специфічних ознак, характерних для латинськомовної термінології у XVI–XVII ст., створенню підґрунтя для подальшого дослідження мовного оформлення тогочасної документації та

виявлення рис, притаманних різним системам права, що співіснували на тоді у юридичній практиці. Здійснене дослідження є доповненням до вирішення проблем теорії мовних контактів, пов'язаних із опрацюванням механізмів впливу лексичної системи однієї мови на іншу. Отримані результати є внеском до глибшого вивчення правничої лінгвістики (завдяки виявленню основоположних функціональних та структурних особливостей юридичної мови латинськомовного документа XVI–XVII ст.), історичного термінознавства (з'ясовано семантичні зміни низки термінів в історичному розвої), історіографії (зокрема завдяки окресленню функціональних та структурних рис латинськомовної документації). Проведене дослідження може бути основою для подальших наукових розвідок, пов'язаних із проблематикою функціонування латинської мови на території України у різних сферах соціально-політичного життя, з'ясуванню ролі та функціональних характеристик латинськомовної документації впродовж XVI–XVII ст.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконане самостійно, викладені наукові результати отримані дисертантом особисто, усі статті написані без співавторства.

Апробація результатів дисертації. Матеріали дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри загального мовознавства, класичної філології та неоелліністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2014–2020 рр.). Основні теоретичні положення та практичні результати висвітлено у доповідях, виголошених на 12 наукових конференціях: Міжнародній науковій конференції до 75-річчя доктора філологічних наук професора Станіслава Володимировича Семчинського (1931-1999) (Київ, 17-18 травня 2006 р.), VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Гуманітарні проблеми становлення сучасного фахівця» (Київ, Гуманітарний інститут НАУ, 22-23 березня 2007 р.), II Міжнародній науково-практичній конференції «Взаємодія одиниць мови й мовлення: комунікативно-когнітивний, соціокультурний,

перекладознавчий і методичний аспекти» (Київ, НТУУ «КПІ», 28 березня 2014 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми протидії правопорушенням та злочинам у сфері громадської безпеки» (Дніпропетровськ, 22 жовтня 2010 р.), III Міжнародній науково-практичній конференції «Взаємодія одиниць мови та мовлення: комунікативно-когнітивний, соціокультурний, перекладознавчий і методичний аспекти», (Київ, НТУУ «КПІ», 28 квітня 2015 р.), LXXV Науковій конференції професорсько-викладацького складу, аспірантів, студентів та співробітників відокремлених структурних підрозділів університету (Київ, НТУ, 2019 р.), III Всеукраїнських наукових читаннях за участю молодих учених «Філологія початку XXI сторіччя: традиції та новаторство» (Київ, 4 квітня 2019 р.), Міжнародній науковій конференції «Philology and Linguistics in the Digital Age» (Будапешт, 31 травня 2019 р.), Міжнародній науковій конференції «Urgent problems of Philology and Linguistics» (Будапешт, 3 листопада 2019 р.), X Міжнародній науково-практичній конференції «Modern approaches to the introduction of science into practice» (США, Сан-Франциско, 30-31 березня 2020 р.), XVII Міжнародній науково-практичній конференції «Science, trends and perspectives» (Японія, Токіо, 18-19 травня 2020 р.), Міжнародній онлайн-конференції «Лінгвістика XXI ст.: сучасний стан і перспективи розвитку», присвяченій 90-річному ювілею доктора філологічних наук, професора Станіслава Володимировича Семчинського, (Київ, Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 18 травня 2021 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення, результати й висновки дисертаційного дослідження висвітлено у 7 одноосібних статтях, 1 колективній монографії, 6 тезах: 5 статей опубліковано у наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України, 2 статті опубліковано у закордонних наукових виданнях, проіндексованих у міжнародних наукометричних базах.

Обсяг та структура дисертації. Робота складається з анотації, списку

опублікованих праць за темою дисертації, змісту, переліку умовних позначень та скорочень, вступу, трьох розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаної літератури (449 позицій, з яких 99 – іноземними мовами), списку джерел ілюстративного матеріалу (14 позицій) та додатків. Основний текст викладено на 267 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 335 сторінок.

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено зв'язок теми дослідження з науковою проблематикою Інституту філології, уточнено матеріал дослідження, сформульовано мету, завдання, визначено об'єкт, предмет і методи дослідження, розкрито наукову новизну, проаналізовано стан опрацювання проблеми у науковій літературі, окреслено теоретичне та практичне значення дисертації, наведено дані про апробацію її результатів, публікації, структуру та обсяг.

У **першому розділі «Функціонування латинської мови в Україні XVI-XVII ст.»** здійснено теоретичне осмислення ролі та функцій латинської мови у різних сферах життя населення українських територій у XVI-XVII ст., охарактеризовано причини та способи реалізації латинською мовою функцій міжнародної мови та мови міжетнічного спілкування у соціально-правничому сегменті, виявлено унікальні риси правової ситуації, що склалася на українських землях у XVI-XVII ст.

У **другому розділі «Типологічна класифікація джерел та теоретичні засади дослідження латинськомовної соціально-правничої термінології в Україні XVI-XVII ст.»** проаналізовано джерела історичних досліджень юридичної термінології, досліджено палеографічні опрацювання латинськомовних джерел, здійснено структурно-видову та типологічно-видову класифікацію латинськомовних документів XVI-XVII ст., критично розглянуто існуючі погляди на природу та зміст понять *термін* і *термінологія*, визначено основні критерії систематизації, методи та способи історико-філологічного дослідження соціально-правничої термінології.

У **третьому розділі «Становлення терміносистеми соціально-**

правничих документів. Лексико-семантичне групування та аналіз функціонування латинськомовних соціально-правничих термінів українського документа XVI-XVII ст.» виділено основні лексико-семантичні групи латинськомовних термінів української документації XVI-XVII ст., проаналізовано визначення поняття права у тогочасній документації, терміни на позначення соціальної, етнічної та релігійної приналежності, групи термінів адміністративного, трудового, канонічного, судового, кримінального, цивільного, майнового, економічного, митного, податкового і торговельного права, визначено терміни на позначення різновидів документів. Розгляду термінів кожної лексико-семантичної групи присвячено окремий підрозділ роботи. Аналізуються загальні характеристики, обставини та причини формування груп термінів, а також етимологія, функції й особливості побутування і використання окремих термінів кожної лексико-семантичної групи.

У **загальних висновках** узагальнено теоретичні та практичні результати проведеного дослідження та окреслено можливі перспективи подальшої наукової роботи у цьому напрямі.

РОЗДІЛ І.

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНІ

XVI-XVII СТОЛІТЬ

Складний, бурхливий, переломний час в історії України, на який припадають знакові для української історії та культури події: Люблінська та Берестейська унії, освітня діяльність Петра Могили як частина якісних зрушень у системі освіти взагалі та поява і діяльність новітніх для України навчальних закладів, барокова культура як символ українського Середньовіччя та Відродження. Кінець XVII ст. ознаменувався, з одного боку, появою Запорозької Січі, своєрідного політичного організму, що уможливив появу нової держави на українській національній основі, а з іншого жорстокою, шокуючою реальністю – «Руїною», страшним періодом спустошення та поневолення Правобережжя.

1.1. Соціально-політичне становище українських земель у XVI-XVII ст.

Протягом XVI-XVII ст. Україна пройшла складний шлях від розрізненого територіально та ментально, етнічно неоднорідного населення, що проживало на землях різних держав, до появи паростків не лише етнічної, але й національної самосвідомості. У цей час можна охарактеризувати різні етапи зародження, формування і видозміни різноманітних форм існування державної організації, яка ще довго являє собою сукупність роздроблених регіонів та провінцій. І це, звичайно, реалізується у відсутності сформованого в окремого індивіда ментального сприйняття себе як частини державного цілого. Сьогодні науковці загалом приділяють значну увагу роботам, які б створювали цілісне уявлення про суспільну еволюцію з урахуванням культурологічних складових соціально-правничого поступу [213].

Важливим фактором соціально-економічного життя регіону також була певна розмитість кордонів.

XVI та XVII ст. не є однотипними з точки зору визначення саме українських земель. По-перше, до 1569 р. території-сюзерени держав підпадали під різносторонній культурний та соціально-політичний вплив. По-друге, згадуючи про українські землі, найчастіше мають на увазі Волинське, Галицьке та Київське князівства.

Українськими землями стосовно XVI-XVII ст. у роботі, можливо, дещо звужено, але послуговуючись аргументацією авторитетного українського історика Н. Яковенко, вважаються території Наддніпрянщини, Волині, Галичини та Поділля, тобто ті, що після Люблінської унії 1569 р. знаходилися у складі Речі Посполитої [348,с. 20].

Варто зазначити, що, аналізуючи етнополітичну специфіку розвитку українських земель у вказаний період, принаймні на Галичині, етнічний склад населення вже до XVI ст. принципово змінюється. Причини таких змін різняться: по-перше, інкорпорація земель Галицько-Волинського князівства до Польської держави спричинює «навернення» галицької еліти до польських привілейованих станів і, як результат, відбувається спольщення частини населення. Хоча спочатку й переважало прагнення до збереження певної самостійності та ідентичності через особливий правовий статус (час від середини XIV ст. (початок експансії Польщею) до середини XV ст. навіть називають періодом «руського права»), адміністративний устрій тощо. Згодом бажання урівнятися у правах із польською шляхтою таки стало сильнішим. По-друге, селяни, представники інших етносів, масово прибували у пошуках кращої долі, захоплені обіцянками влади про надання пільг. Як результат, кількість іноетнічного населення стрімко зростає (найбільше у цей період прибуває поляків, німців, угорців, чехів, румунів тощо; у містах це насамперед поляки, німці та євреї). Такі колонізаційні процеси зумовлюють привнесення іноземних форм політичної, фінансової, ремісничої організації, інших звичаїв, традицій і, звичайно, мовного «колериту», що, як побачимо, зумовлює значні зміни не лише у мові спілкування переважної більшості населення регіону, а й спричинює

проникнення та вплив на мови міжнаціонального спілкування, функцію яких виконують польська та латинська.

Починаючи від 60-х рр. XX ст. період з кінця XVI до середини XVII ст. майже автоматично асоціюється із відродженням та новітнім поворотом до ідеалів західного зразка. Але Н. Яковенко зауважує певну хибність у аксіоматичному баченні лише тріумфального всеохопного прогресу, зазначаючи й бібліографію різносторонніх бачень цього питання. Цілісний позитивний образ цієї епохи базується, насамперед, на підставі елітарних культурних зразків, тоді як прозаїчні реалії тогочасного життя, прочитані «між рядками» документальних джерел могли б збагатити реалістичне бачення тих часів із неминучим урахуванням усієї строкатості культурного та соціально-політичного оцінювання тих справді значною мірою переломних часів [346, с. 106].

Після прийняття Люблінської унії до певної міри уніфікується соціально-правниче становище України, хоча цей процес відбувався неоднорідно й спродукував можливість дії на території однієї держави різнорівневого сплаву кількох правових систем. І лише наприкінці досліджуваного періоду виокремлюються нечіткі обриси майбутньої української держави. Дослідженням цього визначального для української державності періоду наразі присвячено чимало робіт визначних сучасних істориків (В. Борисенко, В. Горобець, В. Кривошея, Ю. Мицик, П. Сас, В. Смолій, В. Степанков, О. Струкевич, Т. Чухліб, Н. Яковенко та ін.) [255; 336-348 тощо]. Варто зауважити, що почасти зреалізована й антропологічна складова досліджень України XVI-XVII ст. українською історіографією у працях таких учених як С. Плохій, Фр. Сисин, О.Толочко, І. Шевченко та інших [259; 439-440 тощо]. У контексті досліджуваного хронологічного зрізу найбільш ґрунтовним є колективне академічне видання «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості» [301] та монографія Н. Яковенко «Паралельний світ...» [346].

Об'єктивні соціально-політичні причини зумовлювали множинні й різнопланові зміни внаслідок об'єднавчих процесів, започаткованих уніїю 1385 р.. Після Люблінської унії 1569 р. єдина Польсько-Литовська держава була об'єднана під владою спільного короля та основного законодавчого органу – двопалатного шляхетського Сейму, хоча протягом тривалого часу у Речі Посполитій продовжували діяти окремі, іноді відмінні, адміністративні, судові, фінансові та почасти військові інституції. Це, звичайно, сприяло укріпленню владних позицій місцевих магнатів та фактично підвладних їм шляхетських сеймиків. Деякі магнати у цей час не лише мають автономно адміністровані території та власне військо, а й самостійно вирішують питання міжнародної політики, пов'язані із краєм. Хоча варто зауважити відмінність у сприйнятті «міжнародних відносин» тогочасної спільноти порівняно із сучасними уявленнями. Найперше, йдеться про політичне становище васальних держав-протекторатів (залежних політичних утворень) та до певної міри самостійних політичних органів у межах країни (вільні міста, регіональні парламенти, стани), які отримували автономні права і на зовнішню «міжнародну» підтримку, що в цілому було притаманно тогочасній європейській політиці [107]. Також не варто ототожнювати суверенність у сучасному сприйнятті з «суверенністю» середньовічною, яка для більшості регіонів засадничо формувалася не лише політичною та територіальною відособленістю, а й васальними зобов'язаннями господаря-власника від ієрархічно вищих володарів. Е. Д. Сміт (Anthony D. Smith) – визнаний у світовій науці теоретик етногенезу, президент лондонської асоціації досліджень етнічності та націоналізму (*Association for the Study of Ethnicity and Nationalism*) у своїх роботах визначає, що, незважаючи на те, що націоналізм є вочевидь явищем новітнім, усі нації обов'язково мають глибинне етнічне ядро (як правило, лише одна етнічна ознака є переважаючою), яке стає основою для «ключової доктрини», яка, локалізуючись, творить націю як спільноту [435]. Прикметно, що до того, як здобути ступені доктора соціології та історії мистецтв у Лондонському

університеті, Е. Сміт отримав ступінь бакалавра із класичних мов та філософії у Водгем-коледжі в Оксфорді. Можливо, саме ґрунтовна філологічна освіта сприяла тому, що дослідник упорядкував вживання термінів на позначення етносу та нації в англійській мові (а саме: розрізнення іменників «*nation*» («нація» – «сучасне культурне угруповання» («*modern articulation of cultural belonging*») та «*ethny*» (plur. «*ethnies*») – «етнос, досучасна культурна форма» («*pre-modern cultural form*») [435]. Попри відмінності у поглядах (часто пов'язані із розвитком та вдосконаленням ідей попередників) більшість основоположників та теоретиків етногенетичних досліджень у своїх роботах вказують, що не варто прямо пов'язувати середньовічні та ранньомодерні етноси із сучасними націями [435]. Хронологічний зріз, протягом якого створювалися документи, що послужили матеріалом для дослідження, на думку багатьох фахівців, став визначальним для подальшого українського державотворення та національного усвідомлення. Але за кожним архівним документом варто побачити людину: і ту, яка записувала, і ту, про яку йдеться. Для розуміння їх світогляду, що вербалізувався зокрема й на рівні такого, здавалося б, «сухого» та стандартизованого письмового джерела, як документ. Для урахування особливостей менталітету тогочасної людини як представника певного соціального, етнічного, релігійного, територіального, професійного середовища, станового прошарку варто ураховувати знання не лише фактологічного характеру, а й результати досліджень історичних дисциплін, що репрезентують загально-філософське осмислення епохи. Так, наприклад, аналізуючи особливості національної, етнічної та релігійної номінації, варто зауважити, що у середньовічні часи громадська та соціально-політична самоідентифікація була відмінною від сучасної. Пересічна людина не завжди повною (у сучасному розумінні) мірою усвідомлювала свою приналежність до держави, оскільки кордони та володарі змінювалися досить часто. Тож особливо цінними видаються перші паростки національної самоідентифікації, вербальні вияви якої можна зауважити у документальних

пам'ятках. І не можна применшити їхню цінність навіть порівняно із творами художніми та публіцистичними, де автор меншою мірою сковується нормативами формулярів та стандартизацією мови. Бо у документі важче віднайти прояви т. зв. «прихованої реальності», про яку Н. Яковенко, філолог-класик за освітою, зазначає, що вона «проявляє себе лише в непрямий спосіб – у вербальних кліше, у несподіваних обмовках посеред тексту, що на позір відповідає шаблонам свого часу» [344]. З-поміж робіт, присвячених етнічній та національній ідентичності, аспектам її дослідження, зокрема, релігійному аспекту самосвідомості людини середньовічної та ранньомодерної доби, та джерелам, які варто залучати до для аналізу, слід виділити також роботи таких дослідників як: Д. Боднарчук [23-25], Т. Гошко (Зайцева) [55-59; 104], М. Капраль [126-129], польських фахівців М. Лидке [401], А. Янечека [394], Ю. Бардаха [11], американців Дж. Фірона [377] та Ф. Глісона [383].

З-поміж термінологічних зауважень, що стосуються будь-яких досліджень цього історичного періоду, слід також торкнутися питання хронологічної номінації. Вочевидь, досі немає єдності у визначенні точних хронологічних рамок доби Середньовіччя та Ранньомодерної доби у контексті саме українських реалій. Тож варто зауважити, що доцільним видається застосування загальноновизнаної європейською історичною наукою періодизації, яка передбачає визначення верхньої межі Середніх віків датою відкриття Америки у 1492 р. або вважає відправною точкою середину XVI ст. як час початку Реформації. В Україні ж співзвучним за часом є період існування та ліквідації удільних князівств [41]. А зваживши, що питання визначення хронологічних меж та коректної номінації т. зв. раннього нового періоду є чи не найбільш дискусійними, зазначимо, що у роботі на позначення часу, що слідує за періодом пізньосередньовічним, використовується переважно поняття «*ранньомодерної доби*» (*Early Modern Age*), яка у сучасній науці дуже часто співвідноситься (а іноді й поплутується) з культурологічним визначенням «*доби бароко*». Таке визначення видається

найбільш містким та інформативним у контексті окреслення періоду до кінця XVII ст., який вже подекуди захоплює і Відродження, і Модерн у загальнокультурному значенні, але фактично це є час співіснування та співжиття і «старого середньовічного», і «нового модерного».

1.2. Функціонування латинської мови та писемності у різних сферах життя українського соціуму XVI-XVII ст.

Латинськомовна писемність з'являється на українських територіях ще наприкінці XIV ст. Створення ж власне українського латинськомовного тексту відноситься до початку XVI ст. [340, с. 287].

Н. Яковенко відмітила спорадичну появу латинської писемності на українських теренах ще до адміністративного підпорядкування їх Польській державі [340, с. 288]. Після Люблінської унії українська верхівка, намагаючись урівнятися у правах із польською шляхтою, переходить у віру католицьку і долучається до латинськомовної писемності. Але й православний контингент був неминуче задіяний у сфері політично-економічної діяльності, яка у Польщі документувалася виключно польською та латиною. Тож мимоволі, незважаючи на етнічний антагонізм, на українських землях латина поступово проникає насамперед у соціально-економічну та політичну документацію.

Латина ж зі збільшенням впливу польської державно-політичної організації, залученням до практики європейського парламентаризму тощо набуває все більшого значення у ролі вже міжнародної мови, якою була для переважної більшості західноєвропейського суспільства.

Але для загального огляду повноти реалізації функцій міжнародної мови латиною на сучасних українських землях зауважимо особливості її функціонування зокрема на Закарпатті та Буковині, які у XVI-XVII ст. у різний час входили до складу Молдавії, Трансильванії, Австрії та Венгрії.

Закарпаття – частина західноукраїнських земель, яка ще з XI ст. (а в XIII ст. – повною мірою) до початку XX ст. перебувала під владою Угорщини,

що значною мірою вплинуло на характерні етнорегіональні риси населення. Угорська влада контролювала усі сфери життя закарпатського регіону. Насамперед, це стосувалося адміністративно-економічного, політичного, а згодом і релігійного функціонування. Але зв'язок із іншими українськими територіями повністю не переривався. Значно цьому сприяло раннє поширення православного християнського обряду; саме православ'я виконувало об'єднавчу роль, незважаючи на довготривалість унійних перетворень та католицьку експансію. Роль латинської мови головним чином обмежувалася міжнародними, дипломатичними функціями. Протягом XVI-XVII ст. наполегливе окатоличення певною мірою сприяло поширенню латини в регіоні.

Незначним було також поширення латинської мови на території сучасної Буковини, що з початку XIV до початку XVI ст. перебувала під владою Молдовського князівства. Цьому сприяло збереження функцій староукраїнської мови як мови діловодства та офіційного листування, збереження, а іноді й збільшення кількості українського контингенту. З позицій дослідження тогочасної мови права варто також акцентувати на дії руського та волоського права на цій території, що, звичайно, сприяло певній «консервації» корпусу правничої термінології. Слід зазначити, що навіть часи польської та турецької зверхності, хоч і змінили якість життя населення у цілому, але значно не вплинули на систему права у регіоні.

Тож латина у XVI-XVII ст. стає повноправною складовою мультилінгвального мовного середовища на українських землях. Причому функціонально її побутування найбільшою мірою простежується саме в судово-адміністративному та дипломатичному вжитку, але вочевидь не обмежується цими сферами.

1.2.1. Латина як мова науки та освіти

Вивчення місць здобуття освіти українцями має принципове значення для дослідження тогочасної писемності, адже строкатість мовної ситуації

зумовлювалась чималою мірою тим, що залежно від школи могли різнитися мова, граматики і письмо, знані випускником. І навіть за умови вивчення іншої мови, вплив рідної і «першої шкільної» був майже неминучим. У XVI-XVII ст. вживаними у писемності були староукраїнська (книжна українська, та народна українська), старослов'янська, грецька, латинська і польська. І саме наприкінці досліджуваного періоду така багатомовність закріплюється і узвичаюється [320, с. 84-5].

Основною відмінністю освітніх процесів XVI-XVII ст. була джерельна різноманітність, яка полягала насамперед у застосуванні різнопланових систем базової освіти та неодноманітністю фінальних показників, які різнилися великою мірою залежно від соціально та релігійно зумовлених причин. Також зауважимо, що у цей період йдеться виключно про недержавну освіту, у функціонуванні якої держава не відігравала вирішальної ролі, зокрема й щодо фінансування, та й жодних «офіційних» прав така освіта майже не давала. Основними типами початкової та середньої освіти були церковна, народна та приватна.

У XV – на поч. XVI ст. в Україні традиційними були православні школи (саме слово «школа» на позначення українського навчального закладу фіксується джерелами з XVI ст. [8]) при церквах та монастирях, де основи читання, писання, лічби викладали найчастіше дяки та паламарі, подекуди отримуючи винагороду за свою працю [8; 261, с. 19]. Така їх «спеціалізація» спричинила появу т. зв. «мандрівних дяків», які вчителювали, переходячи з місця до місця. Сплату за свою роботу вони отримували від сільської чи міської громади грошима або натуральними продуктами. Варто зауважити, що й деякі шляхтичі тою чи іншою мірою долучалися до створення та підтримки функціонування навчальних закладів. Для отримання більш ґрунтовних знань потрібно було винаймати приватного вчителя, як правило, із числа церковних сановників (але вже часто вищої посади), або ж часто на роль «репетитора» зголошувалися випускники (або й студенти) європейських університетів.

У XVI ст. збільшується кількість католицьких латинськомовних шкіл: парафіяльних та кафедральних. Програма парафіяльних шкіл обмежувалася викладанням лічби, читання, письма та початкової латинської граматики, базового ознайомлення із релігійними католицькими творами на кшталт псалмів. Натомість кафедральні школи передбачали значно вищий рівень отриманої освіти. Аналогічно до західноєвропейських шкіл програмою було заплановано вивчення семи вільних наук: тривіуму (риторики, латинської граматики та діалектики) і квадривіуму (арифметики, астрономії, геометрії, та музики), теології. Учні отримували базові знання, достатні для вступу до європейською університетів. Попри статус латинськомовних у кафедральних школах навчання проводилося не лише основною, латинською, а й німецькою чи польською мовами. З огляду на відмінність в обсязі отримуваних знань різнилися й вимоги до рівня підготовки учителів. Так, якщо у парафіяльній школі міг викладати бакалавр і навіть студент, то до роботи у кафедральній допускалися лише бакалаври або магістри [28; 407].

До шкіл середнього рівня, базованих на засадах новітньої та прогресивної для того часу методології «гуманістичної школи», належали також протестантські гімназії та єзуїтські колегіуми. Відмінність методології навчання полягала, насамперед, у принципово відмінному ставленні до вивчення взірцевих творів античних авторів. По-перше, перелік таких творів було дещо відкореговано, а саме: додано прискіпливо відібрані твори християнського богослів'я, призначені виховувати у молоді ідеальні якості освіченості, вихованості та пристойності, під цим же кутом зору аналізували та обирали для вивчення античні зразки. По-друге, філологічні заняття гуманістичних студій (*studia humanitatis*) виявлялися, насамперед, у розборі та наслідуванні досконалих античних взірців (*imitatio antiquorum*), тож особлива увага приділялася вивченню не нюансів базової граматики латинської мови з усіма можливими винятками та особливостями, а «вищим гуманістичним предметам» (*studia humaniora*) – поезії та риториці. По-третє, була певним чином визначена «навчальна програма», тобто тематично

навчальні дисципліни усіх класів (граматики, поетики та риторики) були чітко розписані відповідно до програми навчання (усього навчалися 6-7 років). Лейтмотивом гуманістичного підходу до навчання у католицьких навчальних закладах було досягнення т. зв. принципу *pietatis litteratae* – освіченого благочестя, який спочатку полягав у тому, щоб учні «*pie vivant et latine loquantur*» («благочестиво жили та латиною говорили») [252, с. 11]. Тож не дивно, що з часом людину, яка вивчала класичні мови та зналася на класичній літературі (*humanae litterae*), почали називати гуманістом [323, с. 42-3]. Прикметно, що попри досить вагомій розбіжності у багатьох релігійних та дидактичних питаннях у цілому, протестантські та католицькі (єзуїтські) «реформатори-гуманісти» були вкрай суголосними і щодо вибору творів для наслідування, і щодо методик та засобів навчання загалом. Відмінними були, звичайно, виклад засадничих релігійно-теологічних знань та підпорядкованість самих шкіл. Остання зі вказаних відмінностей полягала у тому, що система єзуїтських колегіумів була більш централізованою порівняно з протестантськими школами, де громада сеньйорів (офіційних опікунів закладу) могла на свій розсуд реалізовувати визначені на синоді плани. Навіть латинську граматику у всіх єзуїтських колегіумах Європи вивчали за одним і тим же підручником «*De institutione grammaticae*», написаним іспанським єзуїтом Еммануїлом Альвара, а риторику – за «*De arte rhetorica*» Кіпріано Соареса. Ці підручники багато разів перевидавалися (останній – більше 200 разів!). Цікаво, що й силою релігійно-пропагандистського впливу та засобами її реалізації школи теж різнилися. Так, програма протестантських шкіл приділяла значно більше уваги вивченню християнських постулатів та відповідного ритуалу (як-от співання псалмів), тоді як у єзуїтських колегіумах шукали «шляхів до виховання католицької побожності в емоційній сфері — через залучення учнів до яскравих церковних процесій, юнацьких релігійних братств і театралізованих вистав (звідки бере початок так звана шкільна драма)» [123, с. 580]. Активна діяльність на українських і білоруських територіях різних католицьких

орденів, що конкурували між собою за можливість відкривати школи, насправді створювала сприятливі умови для освітнього розвитку. Досліджуючи культурно-освітній простір тогочасних східно-словянських держав А. Савич аналізує, зокрема, й протистояння єзуїтів та піярів (католицький чернечий орден), на прикладі якого висвітлює це питання [252]. Наприкінці XVI ст. у результаті Берестейської унії представники об'єднаної церкви організовують на українських північно-західних територіях унійні школи. Але, незважаючи на досить активну політику їх впровадження, заохочення молоді до навчання (окрім іншого, наприклад, для сиріт та «вбогих» навчання було безкоштовним), значного поширення на українських землях вони не набули. Найбільше вони поширилися на прикордонних із Білоруссю територіях [118]. Окрім спротиву «схизматів», важливу роль у несприйнятті та почасти відсутності значного попиту на унійні школи відіграла поява власних православних народних шкіл «сучасного» зразка. Йдеться про братські школи, що засновуються переважно при православних церквах та монастирях.

Випускники (Іов Борецький, Леонтій Карпович, Ісає Кониський, Лаврентій Зизаній, Стефан Зизаній, Захарія Копистенський, Петро Могила, Кирило Транквіліан, Касіян Сакович, Мелетій Смотрицький, Єпіфаній Славинецький та ін.). Перша згадка про братства в Україні сягає XV ст. Спочатку це були створені ремісниками в містах цехові товариства (кравців, ткачів, ковалів та інших ремесел) – фахові об'єднання, які відстоювали свої суто виробничі інтереси. З часом діяльність братств набула релігійно-благодійних ознак. Братчики опікувалися церквою, забезпечували її матеріальні потреби, купували до неї свічки, образи та книги, піклувалися про хворих, допомагали вбогим тощо. Пізніше, після Люблінської унії 1569 р. і Берестейської унії 1596 р., виникли братства нової форми діяльності, завданням яких була охорона українського православ'я від латинізації та наступного ополячення українського народу. Братства виступали перед судами і королем на захист Православної церкви, виступали проти

неправових дій уніатів та їх прихильників, складали протести до судових актових книг, петиції до сеймів, судилися за церковне майно, допомагали своїм членам повертати борги, організовували друкарні, поширювали необхідну літературу, підтримували хворих чи навіть у випадку смерті. Історичних джерел про перші братські навчальні заклади збереглося мало. Спочатку це були невеликі школи з одним учителем, який одночасно виконував обов'язки дяка та писаря братства. Шкільна кімната знаходилася у братському будинку. Навчання складалося з читання, письма, рахунку і вивчення катехізису. З посиленням національного і соціального гніту в першій половині XVII ст. більшість братських шкіл перетворилися у школи підвищеного типу. Братчики розуміли, що для успішного ведення боротьби проти агресивних нападів польськолитовської шляхти елементарної освіти було недостатньою. Освітня діяльність братських шкіл в Україні, у тому числі Львівської братської школи, була предметом дослідження багатьох учених (А. Алексюк, Г. Антонюк, Л. Артемова, О. Булгак, В. Верган, Д. Вінцковський, Б. Год, Я. Ісаєвич, І. Зайченко, Л. Коба, М. Левківський, Л. Медвідь, Е. Мединський, О. Мельничук, В. Микитась, О. Невмержицька, О. Радул, А. Павенцький та ін.). Учні братських шкіл, як правило, вивчали рідну («просту»), слов'янську, грецьку, латинську і польську мови. Особлива увага приділялася вивченню слов'янської мови. Для братчиків вона була одним з основних засобів збереження народності та зміцнення зв'язків з іншими слов'янськими народами. Викладання слов'янської мови у братських школах відбувалося таким чином: спочатку вивчалися букви і склади, далі учні навчалися читати, вивчали граматику і займалися церковним співом. Учням було заборонено у школі розмовляти між собою розмовною мовою. Пропонувалося спілкуватися грецькою та слов'янськими мовами, наприклад, один учень запитував іншого грецькою мовою, а відповідь мала прозвучати слов'янською мовою. Братства займалися благодійною діяльністю, опікувалися сиротами, інвалідами, хворими, перестарілими, убогими, бездомними, немічними, людьми, які потрапили в біду, захищали їх інтереси

в судах; пильнували за дотриманням релігійності та моральності духівництва, членів братства, учнів братських шкіл, мирян; переслідували ворожок і чарівниць. Братські школи прагнули виховати молодь у душі відданості своєму народу, здатності постояти за загальнонародні інтереси, захистити свободу своєї батьківщини [28, с. 41]. При братських школах існували так звані «братства младенческие», основна мета яких – моральне виховання юнацтва й організація дозвілля. Не менш важливим було естетичне виховання учнів братських шкіл. Так, однією з обов'язкових дисциплін братської школи були музика («Мусіка» та «Музична грамота») та хоровий спів. На першому році навчання вивчали нотну грамоту й опановували хоровий спів. На другому році навчання вивчалася «Музична грамота», зокрема нововведений нотний запис за п'ятилінійною системою, запроваджувалося багатоголосся (у деяких братських школах, наприклад у Київській, практикувався багатоголосий спів у 4, 6, 8 і навіть 12 голосів). Про неабиякий інтерес учителів та учнів до музики свідчать пункти Статуту Луцької греко-латино-слов'янської школи, в одному з яких зазначено, що «півча належить до відомої окраси церковної» (тобто церковного співу), а в іншому заборонялося приносити до школи музичні інструменти: «Вони не повинні приносити до школи сторонніх речей чи інструментів, крім шкільного приладдя» [28]. Як зазначає Е. Тайнель, музична освіта у братських школах досягла досить високого професійного рівня [28]. У братських школах розвивалося і драматичне мистецтво, яке спочатку носило суто релігійний характер, а пізніше – напівсвітський. Так, Ставропігія видала низку декламацій і драматичних діалогів, які виконували учні Львівської братської школи: «Просфонима» (1591 р.), «Вірші о різдві» П. Беринди (1616 р.), «Христос Пасхон» Андрія Скульського (1630 р.) та ін.. О. Білецький припускає: «Цілком можливо, що стіни Львівського братства та його школи були колискою старовинної української драми» [3]. Виходячи з передових поглядів на значення освіти, братчики і пов'язані з ними освітні діячі намагалися зробити свою школу зразковою. Навчання у ній носило характер

«українських студій» (studiorum Ruthenicorum). Разом із тим, школа мала назву греко-слов'янської, навіть після того, як у ній було запроваджене вивчення латинської мови. У королівському привілеї 1590 р. Львівську школу названо «школою для заняття вільними мистецтвами». Вільні мистецтва – це науки «тривіуму» (граматика, риторика, діалектика) і «квадривіуму» (арифметика, геометрія, музика, астрономія), які входили до переліку предметів у середньовічній середній школі. Львівська братська школа користувалася навчальним планом, розробленим для протестантських шкіл. Згодом цей план був прийнятий єзуїтськими колегіями і Києво-Могилянською колегією. За ним гімназійні студії склалися з трьох класів граматики (інфіма, медіа, супрема або синтактика) та з класів поетики і риторики. Ці науки вивчалися також у деяких вищих школах, які до XVI–XVII ст. об'єднували два ступені навчання: середній (гімназія, колегія) та вищий (академія, університет). Лише деякі розвинені гімназії мали філософські та богословські студії. Піднявши рівень цих студій, вони могли перерости в академії (вищі школи). Так відбулося з Києво-Могилянською колегією. Засновники Львівської школи також ставили собі за мету вивчення наук вищого ступеня, зокрема філософії, але справа не була доведена до кінця [3]. У контексті гуманного ставлення до особистості дитини особливий інтерес становить розв'язання братськими школами питання покарання. Західноєвропейська школа все ще характеризувалася надзвичайно жорстокою дисципліною. Численні свідчення сучасників зображали її як місце тортур і знущань над учнями. Похмурі, затхлі приміщення європейської школи наповнювалися криком і плачем побитих дітей. Різка й інші види фізичних тортур вважалися основними виховними заходами. Я. А. Коменський писав, що у навчанні іноді застосовується настільки жорстокий метод, що школи перетворились у пугало для дітей і місця знущань для учнів, тому більша частина учнів із відразою ставилася до науки та книг і віддавала перевагу майстерням ремісників, а не школам. Слід зазначити, що спочатку один із основних принципів класноурочної системи

– одночасність прийому учнів до школи – часто порушувався. Спочатку учнів приймали до школи в різний час, але з часом це було відрегульовано і запроваджено новий поділ на класи. Заняття тут починались одночасно. Школам була притаманна досить глибока гуманітарна підготовка, зреалізована, зокрема, вивченні спадщини античного світу. Так, учні Львівської братської школи вивчали грецьку мову, а згодом і латину, знайомилися з визначними поетами, істориками та філософами, Святим Письмом, складали перші граматики, а роботи деяких найздібніших учнів друкувались у друкарні братства. Крім слов'янської мови, грецької та латини учні вивчали граматику, риторику, поезику, діалектику, богослов'я, філософію. Але найбільша увага приділялася гуманітарним наукам, тобто граматиці. Діалектика вивчалася для оволодіння мистецтвом дискусії. Її разом із риторикою вів один учитель [3; 117].

Братства, продовжуючи до певної міри традиції православних церковних шкіл, принципово підвищили рівень навчання завдяки відмові від «сліпого слідування» застарілим дидактичним формам та стали освітнім симбіозом прогресивної західної та традиційної східної шкіл. Ці освітні заклади організовуються у багатьох містах і навіть селах Правобережної України, особливого розвитку набуло львівське Ставропігійське братство. На Лівобережжі такі школи засновувались, але їх функції були значно обмеженішими. Переважна більшість братств, хоча й організовувались навколо церков чи монастирів, приймали до своїх лав лише світських «братчиків». Винятками стали лише Київське та Луцьке братства. Цікаво, що діяльність Київського братства уможливилась завдяки пожертві земельної ділянки (двору) українською шляхтянкою, дружиною мозирського маршалка Галшкою (Єлизаветою) Гулевичівною Лозчиною [117; 118]. До роботи і діяльності православних братств було залучено багато видатних мислителів того часу.

Попри надзвичайно негативне ставлення і сучасників-поборників православної віри, і особливо вітчизняної історіографії наступних ст. до

католицьких шкіл (найбільшою мірою це стосувалося єзуїтських), варто зауважити їх роль у позитивних зрушеннях освітнього, а отже й світоглядного прогресу на українських землях. Окрім безпосередньо декларованої освітянської функції підвищення загального рівня освіченості кліру, простого люду та дітей представників середнього класу, варто зазначити, що саме у єзуїтських школах було впроваджено основи гуманістичної, зосередженої на людині, теології, однією з рис якої можна вважати космополітизм чи інтернаціоналізм, що спричинювало й зручну для моделювання, «універсальну» освітню систему [398]. Усі ці обставини певною мірою спонукали й православну спільноту до перегляду застарілих форм навчання, тож їх можна вважати рушійними у створенні та модифікації основ власної дидактичної традиції, яка була реалізована у діяльності братських шкіл, Києво-Могилянського колегіуму тощо.

Як уже зазначалося, для отримання вищої освіти потрібно було їхати до європейських університетів. Українські спудеї навчалися в університетах Польщі, Італії, Німеччини, Франції (Краків, Кенігсберг, Болонья, Париж, Лейпциг, Падуя, Віттенберг тощо). Достовірну інформацію про це можна отримати зі списків студентів відповідних університетів, де вони зазначають не лише свої імена та прізвища (які подекуди теж вказують на безсумнівно українське походження), а й зазначають, звідки вони родом, чи й вказують на етнічну приналежність («русин», «рутенець» тощо). Правда, тут слід звернути увагу на зауваження Івана Паславського про те, що не завжди той, хто називався «русин», насправді був етнічним українцем, наприклад, Ян Русин зі Львова був латинським священником німецького походження, а Ісаак Русин – український єврей [432]. Одним із перших дослідженням навчання українських студентів у Середньовіччі займався, зокрема, Григорій Нудьга. Багатий фактичний матеріал як результат його знахідок та спостережень вміщено у повісті-есе «Не бійся смерті», виданій 1990 р. [218]. Прикметно, що дехто зі студентів-вихідців з України не лише завершували навчання в університетах, а й продовжували там наукову, педагогічну та адміністративну

роботу. Найбільш відомимим прикладом блискучої наукової та університетської долі є кар'єра Юрія Дрогобича (Котермака). Почавши освітній шлях у церкві святого Юра у Львові, він закінчив Ягеллонський університет у Кракові та Болонський університет, де отримав ступінь доктора філософії та медицини. Читав лекції та займав посаду ректора того ж університету, крім того, працював професором Ягеллонського університету. Варто зауважити, що саме Юрій Котермак є першим українським автором друкованої книги, яка була написана латинською мовою, а одним з учнів видатного вченого був Миколай Коперник [118; 217].

Але з XVII ст. українські спудеї могли отримувати вищу освіту і на власних землях. Так, на західних кордонах із Польським королівством було засновано Замойську академію, період найбільшого розквіту якої якраз і припадає на XVII ст.. Характерними ознаками навчального процесу в академії були практична спрямованість (акцент на підготовці спеціалістів адміністративно-юридичного напрямку) та конфесійна незаангажованість. Тут навчалися кілька тисяч українців, вихідців із різних станів (шляхта, ремісники, міщани, селянство), причому архівні матеріали неодноразово засвідчують навчання в академії кількох поколінь однієї фамілії (сім'ї) [123]. Провідне значення у сфері православної та й усієї тогочасної освіти на українських землях належить Київському колегіуму, продовжувачеві Київського братства, створеного Іваном (пізніше митрополитом Йовом) Борецьким. Ще за часів братства організація навчання була орієнтована на європейські зразки. Період навчання визначався класами (т. зв. «школи», тому й колегіум у ті часи називали «київськими школами»): фари (аналогії), інфіми, граматики, синтаксими – це були нижчі класи. Згодом уже в Академії існували 2 середні класи поетики і риторики та 2 вищих класи філософії, з кінця XVII ст. – окремо богословський. Вивчали мови «словеноросську», давньогрецьку, латинську та польську. Важливою особливістю функціонування колегіуму була активна підтримка міщанством та козацтвом (гетьман разом із усім козацьким військом формально були «братчиками»),

що до певної міри сприяло невтручанню польської шляхти у роботу закладу. Але зрештою подальший розвиток Київської братської школи (колегіуму) буде реалізовано уже переважно під патронатом духовенства. Вирішальну роль у цьому відіграв Петро Могила – архімандрит Києво-Печерської лаври (згодом Київський митрополит), з іменем якого й досі пов'язується цей навчальний заклад. Саме він, зайнявши посаду архімандрита у 1627 р., захотів створити лаврську школу західноєвропейського зразка. У результаті кількарічних протистоянь компромісним рішенням стало об'єднання лаврської та братської шкіл під патронатом та керівництвом Петра Могили. Подальший розвиток Києво-Могилянського колегіуму (синонімічно вживалися назви «Києво-братський колегіум», «Києво-братський монастир», «Києво-братська школа» тощо) та започаткування Києво-Могилянської академії припадають на XVIII ст. [128]. Варто зазначити, що російські науковці, досліджуючи розвиток системи освіти на теренах руських земель, визнають Києво-Могилянський колегіум першою на Русі у цілому вищою школою, зауважуючи, що це був заклад, за висловом О. І. Любжина, «не створений, а відвойований у поляків», який з'явився «на вістрі лева» [190, с. 55-152]. А час формування безпосередньо російської освітньої системи припадає на XVIII ст.. Серед сучасних досліджень цього процесу одним із базових видань можна вважати «Історію руської школи» О. І. Любжина [190]. Звичайно, основна увага у виданні присвячена періоду XVIII ст., часу формування власної освітньої системи. Але не менш ґрунтовно досліджено і фактографію попередніх XV-XVII ст. із аналізом єзуїтської школи як бази для формування духовної освіти, та попереднього формування її на теренах західної Європи. У рецензованому огляді монографії про історію розвитку освіти у Росії автор підсумовує та висловлює власне бачення особливостей цього процесу. Так, зокрема, зауважено, що розвиток власної освітньої системи потребував вирішення численних проблем, і це завдання на російських теренах виконувалось поволі, маючи не надто гучні успіхи лише від кінця XVIII ст.. Головними складнощами (окрім перманентного браку

фінансування освіти як галузі витратної, а не прибуткової) були: брак учителів, саме тому при домашньому навчанні основоположним було вивчення іноземної мови (французької, німецької, італійської тощо, аби «підлаштуватися» під учителя); відсутність системи та методологічного підґрунтя (на думку автора, наявні європейські зразки не були запозичені, хіба єзуїтська шкільна система справила вкрай незначний вплив на церковну освіту). Професор Н. Ф. Каптерев зазначав, що до відкриття Типографського училища у Москві у 1681 р. взагалі не варто говорити про існування шкільної освіти, а про формування нової освітньої системи досить умовно лише з XVIII ст. Важливою причиною такої пізньої появи є уперта зорієнтованість на основний метод навчання у тогочасному суспільстві – «начитування» (рос. «начетничество»). Саме тому освічені люди були задіяними переважно не в освіті, а для перекладу літератури [191]. Все це спричинювало брак освічених людей у державі, зокрема ж особливо болюче це відчувалося у царині канцелярсько-адміністративного функціонування: «Державі потрібні освічені офіцери та чиновники, а їх немає, їх немає зовсім, і в листах впливових осіб йдеться не про сотні чи тисячі – про одиниці, поіменно відомі люди, гідні посісти ту чи іншу посаду, за них борються департаменти, інтригують колеги, переманюють. Тому що немає грамотної людини – і цілий пласт проблем не може бути вирішеним» [190].

Аналізуючи особливості розвитку освітнього процесу, появу та становлення освітніх закладів на східно-слов'янських теренах, варто зазначити особливості цього процесу на білоруських територіях. Прикметно, що більшість аналізованих видань з історії Білорусі питання освіти в історичному аспекті активно висвітлюють лише у період другої половини XX ст., час перебування у складі Радянського Союзу. Для прикладу можна навести видання з історії Білорусі (перевидавалося щонайменше 7 разів), де питання освіти порушується лише стосовно XX ст. [140, с. 490-1]. Хоча вочевидь багата білоруська культура має усі підстави пишатися історією та високим ступнем розвитку на усіх етапах формування нації, починаючи від

найдавніших часів. Збережені писемні пам'ятки VI — VIII ст. свідчать про поширення писемності не лише серед духовенства та представників феодальної знаті, і й серед звичайного міського населення. Твори К. Туровського, хроніки І. Вельского та М. Стрийковського, поезія М. Гусовського (латинськомовний автор, творець визначного твору «Пісня про зубра», написаного у Римі та присвяченого поетичному зображенню Білорусі, її населення, звичаїв тощо) та Ф. Скорини (основоположника книгодрукування та видатного у багатьох галузях представника білоруського народу), досягнення у царині графіки, гравюри, живопису, архітектури та інших видів мистецтва свідчать про високий рівень не лише майстерності, а й освіченості [140, с. 15-6, 31-7]. Це питання розглядає у своїх роботах дослідниця педагогічної думки та освіти у Білорусі XIX-XX ст., етнопедагогіки та історії освіти С. В. Снапковська. Авторка зазначає, що й справді особливості територіального та етнополітичного розвитку сприяли значному зовнішньому впливу литовському, а згодом російському, і підлегле становище у складі поліетнічних держав спричинювало асиміляцію і відсутність виокремлення білоруського вкладу у загальний культурно-освітній поступ держави. Зовнішні впливи, етнокультурна толерантність сприяли виникненню значної кількості «культурних субстратів та анклавів», які важко розділити. Відповідно й аналіз історії освітнього процесу на білоруських землях маловіддільний у роботах дослідників від литовсько-російського поступу. Тому дослідження «феномену культурного, у тому числі педагогічного, пограниччя» вартує подальших досліджень [274]. Знання мов на білоруських землях були затребувані ще з X ст. через торгівельні зв'язки Полоцьких земель із німецькими містами. Саме через наявність колоній іноземного купецтва у канцеляріях використовувалася латинська графіка (і відповідно латинська, німецька та польська мови). Розвиткові кириличної мови та візантійського зразка культури сприяли просвітителі (найвидатнішими були Єфросинія Полоцька та Кирило Туровський). Тож і освітні заклади зосереджувалися при церковних закладах або при

канцеляріях. До початку XVI ст. значна кількість знатних представників білоруського народу отримали освіту у найкращих європейських університетах того часу (Болонському, Падуанському, Краківському, Празькому, Лейпцигському, Франкфуртському, Кенінгсберзькому), оскільки за законами ВКЛ усі громадяни могли виїжджати до інших країн (окрім ворожих) для отримання освіти [274, с. 157]. Одним з найвизначніших білоруських університетських випускників став уродженець Полоцька Франциск Скорина, який отримав ступінь доктора вільних наук та бакалавра філософії в університеті Кракова, а згодом, провчившись ще 5 років на медичному факультеті Краківського університету, захищає звання доктора медицини у Падуї. Він увійшов до історії зокрема своїми досягненнями як видавця книг Біблії (вперше це зробив східнослов'янською мовою). Публікації відомого білоруса набули надзвичайного поширення на територіях Білорусі, України та Росії, хоча саме у Російській імперії найчастіше його ім'я не завжди зазначалося через те, що вважали католиком або протестантом. У XVI-XVII ст. білоруська освітня система базувалася почасти на трьох релігійних напрямках, представники яких у протистоянні намагалися через освітні заклади насаджувати свої вірування: православні, католики та репрезентанти реформаційного напрямку (протестанти, лютерани, кальвіністи, аріани тощо). Католицькі кафедральні школи, підпорядковані Краківському університету, передбачали навчання польською чи руською (старобілоруською) мовами, учні забезпечувалися західноєвропейськими підручниками, учителі зазвичай були випускниками того ж Краківського університету. У 70-ті роки XVI ст. активізувалася місіонерська діяльність Ордену єзуїтів. Значними освітніми осередками на білоруських землях стали католицькі колегіуми. Першим з таких закладів став Віленський колегіум, що започаткував розвиток та створення Російською державою першого вишу на території ВКЛ – Віленського університету, який досяг значних позицій на загальноєвропейському рівні. Згодом після повстань 1830-х рр., університет було розформовано. Цікаво, що своєю історією Віленський університет

пов'язаний із Київським Університетом Св. Володимира (детально цю тему розкрито у працях В. Я. Шульгіна та М. Ф. Владімірського-Буданова) [122; 115]. Також реформаційні течії (лютеранство, аріанство, кальвінізм тощо) сприяли поширенню протестантських шкіл, які вирізнялися гуманістичністю освіти та більш прогресивними поглядами на організацію освітнього процесу загалом. Найбільш толерантними у релігійному відношенні були школи аріанські (найвідомішою була аріанська школа на території сучасної Гродненської області у Білорусі – у XVI- XVII ст. місто Ів'є). Вражає різноманіття предметів, які у цій школі викладалися: латинська, давньогрецька, давньоєврейська мови, риторика, етика, історія, право, медицина, природознавчі та географічні курси, музика, філософія тощо [8]. У середині XVI ст. на білоруських територіях існувало 163 кальвіністські школи. У 70-ті роки було кілька спроб створення першого реформатського вишу на теренах ВКЛ (на основі Віленської кальвіністської школи), але через спротив католицької громади заклад залишився у статусі гімназії. Також у Слуцьку та Кейданах діли новітні євангелічні школи, базовані на складній та різносторонній освітній програмі [274, с. 161-2]. Одним з найбільш видатних діячів реформаційного руху у ВКЛ був Симон Будний, твори якого набули значного поширення у численних європейських країнах. Він співпрацював з багатьма знаковими діячами тогочасної науково-просвітницької царини, але критично ставився до тенденції представників православ'я нівелювати значення західноєвропейської культури [251]. Звичайно, значному поширенню реформаторських ідей на білоруських землях сприяв високий рівень друкарства, продуктами якого значною мірою були й світські видання античних та середньовічних авторів (і перекладних, і оригінальних). Білоруські дослідники зауважують позитивні риси та роль реформатської освіти: залучення набутків сучасної європейської культури та науки, високий рівень освіти, що давав можливість випускникам вступати до майже всіх європейських університетів, багатоаспектний та різносторонній розвиток науки та культури. Але, з іншого боку, очевидні й недоліки: уповільнення

формування автентичної культури та науки, базування освіти переважно на базі польської мови, що вочевидь не сприяло розвитку старобілоруської мови та писемності, а також спричинювало зниження статусу та якості освіти національно фундаментованої [225]. Однією із фундаментально важливих для усього східнослов'янського регіону ніш освітнього просвітництва була, звичайно, православна школа, представлена, зокрема, школами братськими. Найстарішим братством на території ВКЛ вважається Віленське братство, яке вплинуло і на формування українських та білоруських шкіл, зокрема розвитком типографського ремесла, створенням класно-урочної системи тощо. Прикметно, що саме після ознайомлення із класно-урочною системою, яка практикувалася у польських братських школах, створив свою удосконалену систему, що стала всесвітньовідомою, Ян Амос Коменський – видатний чеський гуманіст-педагог, основоположник педагогіки, який уніфікував та розробив основи педагогічної науки у цілому. Він викладав у польських та угорських школах, підтримуючи зв'язки із представниками реформаційного руху, навіть брав участь зїзді протестантських общин Речі Посполитої, тож детально вивчив діяльність місцевих братських та протестантських шкіл (крім того, і сам навчався і у братській школі, і у латинській), що у подальшому використав і для написання «Великої дидактики» – «*Didacticae Magnae*» – твору, де підсумував усі свої спостереження та роздуми щодо педагогічної науки [198, с. 136; 142, с. 288-289].

Просвітницька, педагогічна діяльність Яна Амоса Коменського мала вплив на педагогів усього східнослов'янського регіону [70]. Для представників українського та білоруського народів погляди Коменського були особливо близькі, Г. Антонюк зауважує, що причиною є спільність суспільно-історичних умов розвитку української та білоруської культур у XVI–XVII ст. із тими обставинами, що склалися у Чехії із втратою незалежності. Будучи у підневільному становищі, український та білоруський народи «в умовах незавершеного процесу націотворення» мали розвивати автентичну культуру в умовах «багатомовності письмової

культури і неоднозначності культурної приналежності його творців; взаємодії і взаємовпливу української, білоруської, литовської та польської культур» [3].

Попри піднесення освітнього процесу у ті часи та, можливо, допустимість певної заангажованості авторів у виокремленому позитивно описі вказаного періоду, слід зазначити й справді незначну кількість значимих навчальних закладів на білоруських землях. Крім того, розвиток білоруської освіти безпосередньо пов'язаний із освітніми процесами у ВКЛ [177]. Тож, порівнюючи, варто зауважити позитивні якості відкритості тогочасної освіти на українських теренах впливу європейським зразкам, і прямо, завдяки рутенцям-випускникам європейських університетів, і за посередництвом польської та єзуїтської школи.

1.2.2. Латинськомовна ренесансна література українського походження

Латинськомовна література українського походження є з одного боку якісним наслідуванням видатних зразків античності, й особливо західноєвропейських літературних зразків, а з іншого – унікальним самобутнім витвором мистецтва. Провідна сучасна дослідниця української латинськомовної літературної спадщини Л. Шевченко-Савчинська у своїх працях вказує на особливі риси неолатиністичних творів українських авторів: образність, мистецьку досконалість, але значною мірою фактографічну манеру опису [319], вияв національної самоідентифікації [326], багатство прояву стильових і жанрових ознак [325; 328; 329] та «мультикультурність», що стала причиною та взаємозумовлювалась мультилінгвальністю українського культурного простору XV-XVIII ст. [318]. Окремою, і досі невідкритою повною мірою, сторінкою історії української літератури є твори, писані латинською мовою. Дослідженням цього культурного пласту займається неолатиністика. Термін «неолатиністика» має два значення: по-перше, це наука, яка вивчає увесь масив латинськомовної спадщини, насамперед, середньовічної та ранньомодерної доби (хоча слід зауважити, що загалом хронологічні межі вказаного періоду відповідно до культурологічної

класифікації охоплюють добу Класицизму і навіть Просвітництва, по-друге, увесь масив досліджуваних цією наукою латинськомовних творів. Неолатиністика – наука доволі молода, а на українських теренах знаковим для набуття нею окремішнього статусу стало заснування Інституту неолатиністики у Львові в 1995 р. Одним із основоположників цього напрямку можна вважати М. Трофимука, який розробив основні засади та концепції для утвердження неолатиністики як окремої науки в Україні [299]. Поза межами України неолатиністичні студії, почасти дотичні й до латинського писання на українських територіях, створюються у Словаччині (на базі Славістичного інституту Яна Станіслава Словацької академії наук), Італії (дослідження Інституту європейської інтелектуальної лексики та історії ідей при Навчально-дослідницькій національній раді Італії (ILIESI-CNR), що співпрацює із бельгійським та британським (лондонським) університетами), значною мірою у Польщі (Центр ренесансних студій) тощо [32; 327].

Важливість урахування усього масиву збереженої латинськомовної літературної спадщини та необхідність уникнення виокремлення лише одного, нехай і яскравого, періоду на шкоду іншим зауважує О. Циганок (Савчук), дослідниця латинського компонента в українській культурі (зокрема на прикладі поетичних, фунеральних творів) [253; 309]. Натомість у монографіях та ряді статей Л. Шевченко-Савчинської обґрунтовано визначну роль не лише поетичних, а й різножанрових прозових творів, написаних українськими авторами латиною впродовж XV–XIX ст., всебічне дослідження яких не лише збагатило б національні літературні та наукові фонди, але й дало підстави для демонстрації широкого безперервного багаторівневого зв'язку української культури із загальноєвропейським поступом [325; 431 тощо]. На цінність урізноманітнення національних наук і літератур вивченням усього спектру збережених латинськомовних творів і необхідності цього для дослідження загальноєвропейського науково-культурного поступу минулого тисячоліття, виявленні паралелей та тісних взаємозв'язків у царині майже всіх наук та видів літературної творчості

вказують і закордонні дослідники [20].

Урахування та наукове опрацювання всього обсягу збереженого латинськомовного матеріалу відкриває нові напрямки та можливості також для вивчення історії розвитку національної термінології, зокрема юридичної, інтелектуальної, наукової загалом тощо. Адже, наприклад, для вивчення діяхронічного розвою правничої термінології варто враховувати не лише документацію, але й наявні у різножанрових літературних творах зразки. Причому тематичні групи аналізованого лексичного пласту певною мірою визначають і масив літературних зразків, які слід опрацювати та взяти до уваги.

Попри нерозривний зв'язок літератури з історією, надмірна увага до відображення в ній історико-соціальних процесів може зашкодити дослідженню власне літератури. Так, акцентування на кількасотлітній бездержавності українського народу спричинило виникнення концепції неповноти нашої літератури, якої дотримувався і Д. Чижевський: «Багатьом жанрам не давали розвинутися обставини, і зокрема неможливість друкувати ці твори (...). Деякі гатунки все ж розвинулися надзвичайно широко» [315].

Причини цього не варто шукати лише в особливостях суспільно-історичного життя України (для порівняння – висновок британського неолатиніста: «На диво, бурхливої любовної лірики, написаної англійцями на латині, було небагато» [20]. За твердженням Дж. Бінса, автори інтелектуальних латиномовних творів – це не лише представники точних наук, «вони творили у всіх сферах людської розумової діяльності, які лиш знаходять вираження на письмі. Іншими словами, можна віднайти латиномовні паралелі та аналоги для всіх видів письма, що зустрічаються в національних літературах Європи» [20]. Проте у дечому неолатиністика доповнює картину розвитку національної літератури неповторними, лише їй властивими рисами, визначення і дослідження яких і є завданням сучасних науковців [20; 207].

1.2.3. Релігійно-обрядове використання латинської мови

Опосередковано використання латини у релігійній практиці та урівняння її вжитку із католицькою та європейською культурою взагалі справили вплив на поширення латинської мови і в інших сферах життя. Так, Ів. Огієнко у своїх творах, аналізуючи шляхи проникнення латинської мови на українські землі, зазначає, що Польща, запозичивши латинсько-німецьку церковну християнську термінологію, значно укріпила позиції латини не лише як мови релігійного використання, а й сприяла поширенню латинської мови у польському середовищі загалом, що спричинило пролатинські зміни у старопольській мові, за посередництвом якої зазнала змін і староукраїнська [219; 220, с. 493-4].

Вивченням релігійної латинськомовної спадщини у зарубіжній лінгвістиці займалися А. Blaise [361], Н. Nunn [417], Ch. Mohrmann [410; 411], М. Flad [379] et al.. Латинськомовна релігійна документація з об'єктивних причин не надто скрупульозно опрацьовувалася у радянські часи, тож слід зауважити роботи російських учених початку ХХ ст., зокрема варто назвати працю О. Малєїна «Латинский церковный язык» [194], яка містить загальний огляд історії християнської латинськомовної літератури. Також автор дослідив основні лексико-граматичні характеристики церковної латини.

Наразі єдиним ґрунтовним дослідженням середньовічної релігійної латини на українському ґрунті є дисертація О. Косіцької, присвячена лінгвістичному аналізу латинськомовних документів греко-католицької церкви. Досягненням дослідниці є також авторський переклад деяких документів [148]. Питанням функціонування латинськомовної документації релігійного змісту присвячені також статті авторки.

Зміцнення позицій греко-католицької церкви внаслідок Берестейської унії стало каталізатором посилення протиставлення західних регіонів наддніпрянським, де провідну роль відігравало православ'я. Зрештою різниця у віросповіданні, насамперед, несприйняття унійних процесів, призводить навіть до збройного протистояння християн [342, с. 286].

Під час вивчення історії розвитку церкви на різних етапах її існування важливим елементом дослідження є канонічне право християнської церкви (а згодом усіх її конфесій). Слід вказати, що тут термін «канонічне право» (*jus canonicum*) вживається у його ширшому значенні відносно до терміна «релігійне право» (*jus ecclesiasticum*), оскільки останнє за сукупністю норм для визначення релігійних відносин не збігається із правом канонічним, бо стосується виключно церкви як релігійного союзу, тобто регулює відносини й опікується справами виключно в межах церковної організації [285]. Слід зазначити, що для всебічного аналізу латинськомовної релігійної термінології українського походження, окрім документальних матеріалів, варто долучати і філософські, полемічні та літературні твори середньовічних авторів: Яна Домбровського, Павла Кросненського (Павла Русина з Кросна), Юрія Дрогобича, Яна Щасного-Гербурта, Станіслава Оріховського та інших видатних мислителів, чий неоціненний вклад у справу соціального, культурного та суспільного поступу українського народу вже знайшов відображення у доробках вітчизняних науковців, але однозначно заслуговує подальшого детального висвітлення [153; 183; 217; 218 тощо]. Деякі твори, та подекуди й постаті самих авторів протягом довгого періоду незаслужено оминалися істориками та літературознавцями. Часто ж проблемою при дослідженні стає відсутність українського, російського, чи навіть польського перекладу (хоча слід зазначити значно більшу зацікавленість польських науковців цим питанням, а тому значно вагомішими є й результати різноаспектних досліджень). Тож велика кількість середньовічних латинськомовних творів залишає безліч завдань для лінгвістів. Наприклад, досі не перекладеними українською мовою залишається основоположний твір головного ідеолога католицизму Томи Аквінського «Основи богослов'я» [136], деякі твори Станіслава Оріховського та багато інших (значну кількість матеріалу становлять архівні матеріали, які, на щастя, вже зацікавили сучасних українських дослідників). Але, крім того, постає багато проблем методологічного й герменевтичного характеру. Твори, вже перекладені зі

староруської, польської та латинської мов українською, часто можуть бути повністю сприйняті тільки фахівцями з цього питання, або, у кращому випадку, з дотичних до нього наук, оскільки деякі елементи канонічного права, особливості культу, історичні відомості, навіть сучасні реалії церковної організації незнайомі читачам без спеціальної освіти. Окрім традиційної практики тлумачення через примітки та коментарі, постає необхідність систематизації та унормування перекладу окремих термінів, які за даних умов потребують або уточнення, або використання більш типової для української мови лексики. У якості прикладу можна навести деякі терміни, зафіксовані у творах відомого українського гуманіста Станіслава Оріховського [80], творчість якого надзвичайно цікава тим, що автор виріс у змішаній православно-католицькій сім'ї та отримав ґрунтовні знання у найбільших європейських університетах і, крім того, сам прийняв, хоча й примусово, священницький сан. Тож загальна ерудованість дозволяла йому досить вільно оперувати зокрема й поняттями та термінами з юриспруденції, церковної практики та історії. Для аналізу було використано єдиний на цей час україномовний переклад, здійснений В. Литвиновим, талановитим філософом-лінгвістом [221]. Важко переоцінити значення виконаної перекладачем роботи, адже тільки завдяки йому твори Станіслава Оріховського стали доступні широкому загалу читачів і уможливились розвідки, базовані на аналізі тексту.

1.3. Особливості функціонування різних типів права на українських землях у XVI-XVII ст.

Правове законодавство в Україні у XVI-XVII ст. є складним симбіозом кількох систем, що співіснували та взаємодіяли практично на всіх територіях майбутньої України, але, звичайно, міра вияву та переважання тієї чи іншої визначалися багатьма аспектами – територіальними, адміністративними, національно та соціально зумовленими чинниками тощо. Насамперед, слід зауважити первісне джерело законів та норм будь-якої правової системи –

звичаєве право. Звичаєве право акумулює у собі всі сформовані протягом тривалого часу, відшліфовані постійним уживанням у певному колективі чи суспільстві звичаї, правила та закони. Норми звичаєвого права є, природно, найбільш міцно закарбованими у свідомості тих, хто йому підкоряється, бо авторитет його підтримується не лише зовні, правителями общини, держави, але й на рівні сім'ї, бо виражає норми, сформульовані та підтримувані найбільш впливовими предками, фаміліарними, релігійними або національними лідерами, що часто може бути вищим за більш змінні державні утворення. Тож відповідно маємо й пласт юридичної термінології, яка відтворює реалії первісного власне «національного» права, що може існувати в межах окремої, але з часом, зазвичай, вливається у загальнодержавну систему; або ж формується синонімічний ряд із наступним витісненням менш зручного варіанту, або спеціалізацією кожного з них. Надзвичайно цікавим у цьому відношенні є взаємодія правових систем, сформованих на базі релігійних вірувань різних церков та конфесій.

Так, у зазначений період певною окремішністю визначаються вірменське та єврейське право. Документи окремих національних общин створюються спочатку мовою національною, але застосовуючись у складі імперських утворень, вони повинні бути адаптованими до мови універсальної або панівної системи права. У часи існування Речі Посполитої такою мовою була латинська, меншою мірою – польська; руська мова зберігається в ужитку лише на територіях, де найменшого впливу зазнає правова першість Литовського статуту. За таких обставин, коли латинська мова виявляється найбільш «зручною» для написання правових документів, особливо ж для творення та перекладу нових спеціальних юридичних термінів, бо використання латини стає одним із способів уникнення однобічного пригнічування (адже формально мова підкорених народів не зазнає жодних утисків), латина стає своєрідною *lingua franca* Середньовіччя – наднаціональною, певною мірою уніфікуючою мовою багатонаціональної Європи. Актуально це й для Речі Посполитої, де спочатку посилення ролі

латини пов'язано зокрема із каталізацією католицького впливу, а згодом, у середині XVIII ст. навпаки – як протидія польсько-католицькій експансії, для вилучення з ужитку польської мови. І в цей час вже Російська імперія заради зміцнення своєї влади та збільшення впливу православ'я ініціює збільшення латинськомовної документації, що замінює собою польськомовну. Зокрема, цей факт описує відомий французький науковець, дослідник історії взаємин України, Росії та Польщі XVIII-XX ст. Даніель Бовуа [22].

Спочатку українські землі, які ще з XIV ст. входили до складу ВКЛ (Волинь, Чернігово-Сіверщина, Поділля, Київщина та Брацлавщина), зберігали практичну автономність і майже не змінювали звичного укладу життя. Загальнодержавний принцип толерантності «старовини не рухати, новини не вводити» уможлиблював досить спокійне, як на ті часи, існування могутньої імперії, та створював усі передумови для етнічного збереження і розвитку. Принаймні руські території майже у повній мірі зберігали владний і правовий статуси, автентичну релігійну та культурну свободу. Руська мова мала статус державної, тож абсолютна переважна кількість і літературних творів, і юридичної документації творилися саме нею. З часом ситуація починає змінюватися. Початок незворотнім змінам поклала укладена у 1385 р. Кревська унія, що вперше об'єднала території ВКЛ та Польського королівства. Але це об'єднання не призвело до аж надто значних змін політичного чи культурного становища українських земель, хоча варто зауважити зниження рівня «всеволодності» удільних князів та зверхність польської шляхти порівняно з литовською. За два століття остаточне федеративне об'єднання у результаті Люблінської унії 1569 р. (на відміну від персональної династичної Кревської унії, яка насамперед мала на меті вирішення спільних зовнішньополітичних інтересів – убезпечення кордонів та зміцнення позицій у протидії нападам Тевтонського ордену) зумовлює наполегливість Польської корони у намірі забезпечити єдність адміністративної, економічної, політичної та судової сфер на всій території Речі Посполитої. Але намір уніфікації формально був реалізований і раніше

шляхом запровадження судово-адміністративної реформи 1434-35 рр.. Попри й подальші спроби уніфікації усіх функціонуючих систем права Речі Посполитої, зокрема, й на українських землях, бажаної єдності протягом XVI-XVII ст. не було досягнуто. Щодо права саме українського наймасштабніша та суттєва спроба уніфікації усіх існуючих та діючих систем права була розпочата та зреалізована лише у першій половині XVIII ст.. Надзвичайно важливим кроком у подальшому історичному поступі українського права стала поява зведеного кодексу українського права – «Прав, по которым судится малороссийский народ», робота над яким тривала 15 років і була завершена лише у середині XVIII ст.. У результаті роботи кодифікаційної комісії було укладено більше 530-ти артикулів і більше 1600 пунктів, у яких висвітлювалися урегульовані, співвіднесені між собою, ситематизовані норми майже усіх галузей права. Першим дослідив цей кодекс О. Кістяковський, який у 1879 р., базуючись на п'яти списках, видав кодекс із розлогими коментарями. Наступне видання тексту (аж у 1997 р.) містить опис та аналіз десяти відомих на сьогодні списків зібрання документів (усі вони зберігаються в архівосховищах України і Росії, зокрема, у ЦДІАК України списки копійовані у XVIII ст., витяги із «Прав...» які зберігалися у Києво-Печерській Лаврі – саме вони вперше потрапили у поле зору дослідників, та численні документи із кодексом пов'язані), а також дослідження джерел, на яких «Права...» базувалися.

У XVI-XVII ст. долучитися до надбань європейської наукової, правової, природничої, соціально-політичної думки можна було насамперед завдяки вивченню латинської мови, і для того, щоб бути почутим (точніше, прочитаним) варто було творити саме латиною. Коли йдеться про побутування юридичного документа вказаного періоду, то, звичайно, будь-який документ, що діяв, або мав отримати визнання за межами держави, у якій створювався, писався або ж дублювався латинською мовою. Тому не найбільшою за кількістю, але вкрай важливою є група документів міжнародного значення, зокрема, договори й угоди, укладені козацькою

старшиною зі шведськими королями, польськими, литовськими та пізніше московськими (або московітськими) очільниками. Тут варто зауважити, що нечисленні документи, писані шведською мовою, були незрозумілі більшості з української сторони, тож саме у цьому випадку латина була незамінною. Для стосунків із литовськими князями, звичайно, більш зрозумілою і зручною для використання була давньоруська мова. Найбільшою за кількістю є насамперед група документів, які врегульовували польсько-українські контакти. Цікаво, що згодом, у XVIII ст., керівники Російської держави утвердили роль латинської мови як мови документотворчої задля нівелювання значення старопольської мови, яка на той час набула значного поширення на більшості українських територій, що входили до складу Речі Посполитої. Тож «боротьба двох імперіалізмів» дала новий поштовх для розвитку української латинськомовної термінології [22]. Звичайно, основний масив латинськомовних матеріалів, створених на Україні – це документи для врегулювання соціально-правничих взаємин людей різного стану, національної та професійної приналежності [40].

На думку дослідниці латини середньовічного та ранньомодерного часу В. М. Миронової в офіційно-діловому середовищі латинська мова найчастіше використовувалася *ex officio* (суддями, членами суддівських колегій) та у сфері щоденного професійного вживання (серед світської та церковної еліти й адвокатів) [202].

Вже було зауважено, що латина не стала «новою» для українського діловодства після прийняття Люблінської унії – ще у XV ст. її частково застосовували у холмській, підляській та поліській канцеляріях Галицько-Волинського князівства. Після утворення Речі Посполитої латинська мова поряд із руською набуває ужитку на Волині і Поділлі [319, с. 8]. Варіант «української редакції середньовічної латини» та інтерференційні особливості саме актової мови дослідила у своїй дисертації та наукових статтях В. Миронова [201; 202]. Авторка зауважила ряд причин, які зумовили латинсько-староукраїнський білінгвізм актових текстів та визначила

результати взаємовпливу латинської та староукраїнської мов в актовій мові на морфологічному та синтаксичному рівнях. Причинами цього явища стали: рівень освіченості судових писарів (тип школи та можливість здобути знання за кордоном), час початку використання та розповсюдженість латини у конкретних канцеляріях, психолінгвістичні чинники – «переважаюча первинність функції у динаміці мовної взаємодії» спричинила те, що «писар частіше переносить логіко-морфологічні категорії рідної мови, які визначають специфіку його мислення, на форму, яка є «чужою» для нього, а не навпаки», а отже актова латина фіксує обопільні взаємозміни, але переважає формально латинське відображення логіко-морфологічних категорій староукраїнської мови [202, с. 6,10].

Але змін зазнає і лексико-семантичний характер латинськомовного документа на українських теренах. Як зауважує А. Матвієнко у передмові до «Волинських грамот» писарі судових канцелярій, звичайно, припускалися порушень умовностей офіційного мововживання, іноді додаючи «живомовних» простонародних елементів до тексту документів [43]. Така документація у першу чергу відображала побутування мешканців певної території, тож зміст цих джерел передбачав певною мірою залучення елементів простонародного мовлення, які різнилися залежно від соціального стану, рівня освіченості, етнічної приналежності носія мови. Крім того, усталений, значною мірою термінологізований лексичний інструментарій канцеляристів не завжди міг задовольнити потребу в означенні конкретних реалій чи явищ. За умов не надто мобільного інформаційного обміну прецедентні випадки означення та використання нових або не часто вживаних лексем, разом із існуючою ситуацією багатомовності, створювали усі підстави для поповнення юридичної мови новотворами та поширенню термінологічної синонімії.

1.3.1. Рецепція римського права на українських теренах

Необхідність застосування більш сформованих правових систем

Польської держави і ВКЛ, з одного боку, можливо, уповільнили процес формування власне національної української термінології, але з іншого боку, для ще остаточно несформованої держави своєрідна рецепція основного понятійного апарату «за посередництвом» правових систем інших країн стала основою для формування необхідної для сприйняття бази основоположних понять майбутнього законодавства вже української держави. А зважаючи на те, що у XVII ст. вже пройшла хвиля т. зв. третьої хвилі рецепції римського права, зокрема, йдеться і про рецепцію римського права, насамперед цивільного, адже ідеї, положення та принципи саме приватного законодавства Римської імперії були покладені в основу базових категорій цієї галузі. Започатковані ще в античній римській системі, пройшовши складний шлях перетворень та модифікацій з огляду на занепад рабовласницької системи, перехід до феодалізму, у надрах якого поступово формується капіталізм, та переживши кілька ренесансних хвиль, римське приватне право творить базову термінологічно-понятійну систему, що містить інтернаціональні терміни на позначення основних правових категорій, що трактуються усіма правничими системами однаково.

Хоча, звичайно, наявні незначні смислові модифікації, пов'язані насамперед із національними особливостями. Так, розпливчасті межі тогочасної «України» зі строкатим національним складом, різностороннім впливом адміністративно-соціальної будови політично домінантних країн формують специфічну, поміксовану, але взаємоузгоджену та подекуди взаємообумовлену правову субмову. Йдеться вже про зачатки демократичного права вільних людей, але лексика латинської мови як матеріал для формування понятійно-категоріального апарату термінологічної системи римського права, особливо цивільного, стає найбільш придатною та уніфікуючою для вираження усіх потреб правотворення.

1.3.2. Територіальні та хронологічні межі застосування литовського та польського прав в Україні

Спочатку українські землі, які ще з XIV ст. входили до складу ВКЛ (Волинь, Чернігово-Сіверщина, Поділля, Київщина та Брацлавщина) зберігали практичну автономність і майже не змінювали звичного укладу життя. Принаймні руські території майже у повній мірі зберігали владний і правовий статуси, автентичну релігійну та культурну свободу.

Правова свідомість, політичний та соціальний світогляд суспільства Литовської держави у XVI ст. (йдеться насамперед про шляхетську верству) відобразилися у дуже важливому зводі документів – «Литовському статуті», що діяв, зокрема, й на території України аж до XVIII ст. (подекуди й до середини XIX ст.), і фактично пережив державу, у якій його було створено. Литовський статут з об'єктивних причин найдовше не втрачав своєї сили на Лівобережній Україні, ставши її «національним правом» та «діючим правом Гетьманщини» (ще у 1819 р. він друкувався як діючий збірник законів) [94, с. 125]. Наукові дослідження «Литовського статуту», започатковані на початку XIX ст. Тадеушем Чацьким. Тож формальна нівеляція руського права ще на початку XV ст. фактично не спрацювала, й основні норми права діяли протягом кількох ст. після утворення федеративної Польсько-Литовської держави.

1.3.3. Магдебурзьке право. Міра вияву звичасього права

Значення Магдебурзького права для України важко переоцінити, адже воно заклало юридичні основи для наступного розвитку міського самоврядування як підрозділу місцевого самоврядування.

Аналізуючи дослідження фахівців з історії середньовічного міста, а саме міського права, поширеного у зазначений період, простежується закономірність вживання термінів «*Магдебурзьке*» та «*німецьке*» право як синонімів, причому деякі дослідники не тільки замінюють одну назву іншою, а й вказують на ідентичність цих понять [75]. «Магдебурзьке» походить від

назви міста Магдебург, яке у 988 р. отримало від єпископа Віхмана привілей на власну юрисдикцію, і цей документ вважається одним з найдавніших з міського права, з ним пов'язують зародження магдебурзького права [158, с. 42, 54]. Останнє є зібранням норм звичаєвого права цього міста, остаточно скодифіковане у XIII ст., і згодом запозичене в інші міста Німеччини, а пізніше Польщі, Чехії, Угорщини, Литви, України та Білорусі. На українські землі право міського самоврядування, засноване на принципах магдебурзького права, було перенесене німецькими колоністами, які осідали у західно-руських землях. Звичайно, Магдебурзьке право справедливо можна назвати німецьким міським правом, бо формується воно й справді на території німецького міста, але це теж певною мірою умовно, адже особливе міське право виникає у Німеччині після того, як імператори, які відвідували Італію, зауважили позитивні сторони тамтешнього міського устрою, а Оттон Великий заснував саксонські міста, «за зразком та за звичаєм міст римських» [333, с. 890]. З огляду на це можна зауважити, що німецький зразок міського самоврядування є запозиченням муніципальної – особливої форми міського самоврядування, – створеної Римською державою, зокрема, в Італії. Відповідно до муніципального устрою, самоврядування міст поєднувалось з їх підпорядкуванням «єдиній центральній владі територіальної держави» [130, с. 296]. Визначний історик кінця XII – початку XX ст. Н. Карєєв детально висвітлює утворення міст-муніципій на базі античних міст-держав у своїй ґрунтовній розвідці «Государство-город античного мира...». У зазначеній праці автор зауважує якості цієї форми управління, які дозволили їй не тільки бути гідним наслідування зразком, а й містити у собі риси, необхідні для того, щоб із плином часу і, незважаючи на історичний розвиток міста, підвалини створеної системи управління залишалися незмінними (у Німеччині т. зв. «імперські міста» як самостійні члени Священної римської імперії германської нації зберігаються до XIX ст. [130, с. 322]): «Римська форма муніципіїв, – стверджує Н. Карєєв, – була якнайбільше пристосована до того, щоб згодом поєднати політичну незалежність підвладних общин з їх

внутрішнім самоврядуванням» [130, с. 307]. Отже система німецького міського права виникає під впливом права Римського, а точніше, за зразком італійських міст із муніципальним управлінням. Набувши своїх специфічних рис, які з'являються внаслідок синтезу германських звичаєвих норм та римського міського устрою, німецьке міське право поширюється на інші європейські території. Але це стосується власне управління міст. Під поняттям «німецького права» у широкому значенні розуміють також утворені чи змінені відповідно до «чиншового» принципу сільські поселення. Введення чинша – приватновласницької ренти, що встановлювалася замість громадських податків та повинностей [39], найчастіше асоціюється із впровадженням німецького права: «акти з беззаперечною чіткістю вказують на те, що звільнення від данини та повинностей це саме те, що називалося в них німецьким правом, на противагу польському» (переклад наш – Н. Д.) [39, с. 382]. Міське право було відгалуженням права німецького, причому існувало у різних варіантах, а ще більш різноманітним стає на теренах Польщі, Литви й інших держав, де було запроваджене. І на це були очевидні причини: по-перше, норми устрою міст за німецьким зразком накладалися на вже існуючі, усталені правила, і в кожному окремому випадку синтез відбувався своїм особливим шляхом, по-друге, це залежало від того, вихідці з якого регіону займалися введенням нових правил: «Переселенці з різних частин Німеччини намагалися зберегти в себе судовий устрій та закони саме тієї частини Німеччини, з якої вийшли» [39]. Наприклад, колоністи з міста Низи не хотіли використовувати надане їм Магдебурзьке право, а бажали тільки звичного їм фламського [39].

Отже, крім Магдебурзького, на німецьких землях існували й інші системи права, часто теж названі відповідно до того, у якому місті поширилися, так, наприклад, *любекське* право дістало назву від міста Любек [335, с. 542]. Магдебурзьке право, через певні історичні обставини, стало найбільш поширеним варіантом правової організації міст за німецьким зразком на українських землях. Варто зазначити, що «у XIII-XIV ст. міське

право часто викладалось у формі повідомлень для інших міст» [335, с. 543], які прагнули його запозичити. М. Владимирський-Буданов зазначає: «Не варто думати, що німецьке право розповсюджується тільки за допомогою жалуваних грамот; воно розповсюджується швидше й у більшому обсязі шляхом впливу приклада» [39]. Тільки з часом міське право було систематизоване у вигляді збірок, складених коментаторами. Фахівці визначають конкретні джерела, використані для запровадження міського права у Польщі, звідки воно було перенесене і на литовсько-руський ґрунт. Так, польський дослідник Ю. Бардах говорить про те, що «джерелом міського права були правові повчання, так звані «ортилі», які видавав німецький Магдебург для деяких польських міст. Збіркою міського права, яке використовували в Польщі, був також магдебурзький *Weichbild*, що охоплював устрій судів та міське судове право і містив, крім звичайного права міст Саксонії, витяги з «Саксонського зеркала» та інших документів. Використовувався варіант *Weichbild* у редакції, укладеній на початку XIV ст. Конрадом з Опілля [11, с. 38]. Іншими назвами цієї збірки є «Вульгата» або «Саксонський Вейхбільд». Слово *Weichbild* має цікаве походження, лексема походить від нім. *Wich*, спорідненого з лат. *vicus* та гр. *oikos* – «дім, укріплений дім». Це був символ – хрест з мечем, капелюхом чи щитом, – а згодом це т. зв. «колона Роланда», що символізувала королівську владу, якій безпосередньо підпорядковувалися міста. Коли міста звільнилися від королівської влади, у саксонському праві *Weichbild* позначає міське право взагалі, зокрема найчастіше під цією назвою розуміється саме Магдебурзьке право. Відоме також давніше за *Weichbild* джерело: У XIII ст. німецький дворянин – Ейке фон Репков (за іншими джерелами Екхард фон Репгау (Репгов)) склав збірник саксонських законів (в основному стосувався публічного права) під назвою *Sachsenspiegel*, що згодом використовувався у Магдебурзі [169, с. 52]. О. Кистяківський вважає, що саме ці закони, «*Sachsenspiegel i Weichbild*», були занесені з Німеччини в Польщу, і «складали право німецьке, тевтонське або магдебурзьке в Польщі» [132, с. 60]. Відомий

український історик Р. Лашенко зазначає ще один синонім на означення магдебурзького права – «*шродське*», і так пояснює його виникнення: «*Шродським*» це право звалось тому, що місто Неймаркт у Шльоску (зауважимо, що йдеться про Сілезію, польською мовою – Шльонськ) почало раніше других уживати це право, польською ж Шродою звався Неймаркт» [169, с. 52]. Запозичивши міське право за магдебурзьким або любекським зразком, деякі міста не тільки сприйняли нововведені порядки, а й асимілювали їх відповідно до власних вже набутих, розвинених та усталених правових норм. У результаті такої модифікаційної рецепції, отримавши результати власного правового розвитку, міста передавали вже своє власне, відмінне від початкового варіанту, міське право іншим. Так виникло і набуло поширення *кульмське* (*хельминське*) право, що зародилося на землях пруського ордену хрестоносців [207]. Назва «*хельминське*» походить від назви поморського міста Хельмно. Вважають, що саме в цьому місті був апеляційний трибунал, завдяки якому магдебурзьке право, яке вживалося в Хельмно, «*шляхом судової практики видозмінилося, переутворилося, набравши деяких осібних рис*» [160, с. 53]. Хельминське право набуло значного поширення не тільки на німецьких, а й на польсько-литовських землях, що слушно зауважує Р. Лашенко: «*процес перебудови українських міст спирався здебільшого на норми так званого Магдебурзького, а почасти й хельминського (німецького) права*» [169, с. 49]. Отже, за влучним означенням О. Кистяківського хельминське право було «*тільки видозміною права магдебурзького*» [132, с. 68]. Щодо джерел магдебурзького права слід зазначити, що всі збірники законів, з яких виростало німецьке право, базуються в основному на загальнонімецькому джерелі права – «*Саксонському зерцалі*» (детальніше про цю історико-правову пам'ятку див. «*Саксонское зеркало...*» [254]), а міське право у всіх своїх варіантах є тільки частиною загального комплексу правового устрою Німеччини.

Вживання понять «*німецьке*» і «*Магдебурзьке*» право як синонімів на позначення міського права, сформованого на німецьких землях, порушує

логічну ієрархію цих понять у категоріальному і навіть хронологічному відношеннях: Магдебурзьке право є підрозділом, а точніше одним із варіантів рецепції права німецького у Речі Посполитій, «подальшим ступенем його розвитку» [39]. Завдяки надзвичайній поширеності саме Магдебурзького варіанту міського самоврядування, воно стало символом феодального міського самоврядування. Але ж це тільки один із проявів права німецького й один із варіантів міського устрою. Під німецьким правом у вузькому значенні розуміємо, погоджуючись із поглядом на це питання М. Владимирського-Буданова [39], запроваджену в результаті «локацій» та колонізацій чиншову систему, яка більш поширеною стала в сільській місцевості. З'явившись ще у XIII-XIV ст. на західних землях магдебурзьке право по всій українській території *de jure* зберігається аж до XIX ст.: найдовше діяло воно у Києві (скасовано указом 1835 р.), на західно-українських землях магдебурзьке право ліквідувалося уже після входження до складу Австрійської імперії протягом 2 половини XVIII ст. (так, у Львові скасовано указом 1786 р.) [57, с. 100]. Фактично, магдебурзьке право на кілька століть стає основним правовим механізмом, що забезпечує функціонування міст та багатьох селищ на українських територіях. Через розпорошеність документації різними регіонами та країнами, відсутність максимально повного переліку усіх матеріалів та необхідність їх подальшого опрацювання точну кількість міст та селищ «на магдебурзькому праві» й досі не визначено [59], але лише на Галичині виділяють близько 650 базованих на німецькому праві поселень [387, с. 83].

Відомий німецький історик права Хайнер Люк, який зокрема досліджував рецепцію Магдебурзького права на теренах Центральної та Східної Європи, очільник проекту «*Das sächsisch-magdeburgische Recht als kulturelles Bindeglied zwischen den Rechtsordnungen Ost- und Mitteleuropas*» («Саксонське-Магдебурзьке право як культурний зв'язок між правовими системами Східної та Центральної Європи») [388] у своїх наукових роботах

зауважує важливість урахування особливостей «переходу» німецького права від заходу до сходу, із центральної Німеччини до Східної Європи, зокрема й до України [387]. Саме локальна рецепція Магдебурзького права на теренах східноєвропейських, із відмінностями адаптації на різних територіях, уможливила появу європейського міського права актуалізованого, що не просто калькує римські норми, а репрезентує нову основу для подальшого розвитку юридичних основ міського самоврядування не лише у Європі, а й у світі, що підкреслено і в оксфордському дослідженні історії європейського права: «The elites of the Poles, the Lithuanians, the Latvians, the Belarusians, the Hungarians, the Czechs, the Slovaks, and the Ukrainians created the Magdeburg Law that we know today. They understood the Magdeburg Law as an essential root of self-government in their contribution to a stable and peaceful European legal culture, which does not limit itself to Roman and canon law – although these two bodies of law surely represent the more important basis for legal development in Europe and the world» [389].

Дослідження джерел утворення та формування історичних явищ та їх розвиток потребує спільної роботи когорти фахівців з різних галузей: історії, філології, права. Їх спільною метою є класифікація та критичний аналіз наявного матеріалу. Для виконання цього завдання конче потрібним є унормування історико-правової термінології з урахуванням варіативності значення кожного поняття в його історичному розвитку.

Більшість науковців схиляються до думки, що саме на теренах Литовської Русі (територія переважно сучасних України та Білорусії) збереглися та розвинулись староруські правові норми. Пізніше, поєднавши норми звичаєвого права із нормами «Руської правди», нормами канонічного права (рецепційовані православною церквою візантійське право та Номоканон та католицьке церковне право), «Судебником Казиміра», існуючими привілеями (які вже частково відображали положення польського, римського та германського прав), протягом XVI ст. було укладено три Литовські Статути (1529, 1566 та 1588 pp.), які, відповідно, й зберігали найбільшою мірою

збережені норми звичаєвого права [283]. Перший Литовський статут найбільше відображав принцип «старовини не рушити, новини не заводити», передбачаючи використання саме звичаєвого права у випадках, коли бракувало наявних законодавчих норм. Другий Литовський статут найменше звертався до традиційних руських правових інститутів, але його «штучність», спричинена базуванням виключно на писемних джерелах, почасти й спричинила появу вдосконаленого Третього Литовського статуту, який фіксував збереження норм звичаєвого права, хоч і як факультативного джерела. Але відображення їх можна віднайти також у регіональній документації, де прецедентні випадки, зазвичай засвідчені у судових справах, спонукали до використання саме права звичаєвого, що надалі відображалось й у загальних місцевих законах, особливо щодо урегулювання життя та діяльності певних релігійних та етнічних громад. Загалом, після об'єднання Литовської та Польської держав вплив польського значно обмежив використання права звичаєвого. Причому це навряд чи було реалізацією бажання знищити основи руських правових інститутів, збережені у Литовському статуті, Базованість адміністративної, судової, цивільної діяльності на польських правових засадах, бажання української шляхти урівнятися ву правах із польською та інші чинники сприяли встановленню польського права. Дослідниця звичаєвого права на українських землях Н. Толкачова зауважує, що «польський вплив на українських землях, що були включені в склад Литовського князівства чи Королівства Польського, виразився не стільки у запровадженні власне польських правових інститутів та норм, скільки у поширенні норм права німецького (наприклад, магдебурзького) у вигляді привілейних грамот» [297, с. 109]. Авторка, зокрема, досліджує семантику давньоруської юридичної звичаєвої термінології [296].

Дослідники функціонування звичаєвого права на українських територіях зауважують його феноменальне значення для подальшого формування норм українського права [237]. Прикметно, що сучасна юридична наука засвідчує тяглість не лише використання, а й розвитку

звичаєвого права, яке відображалось у Литовських статутах, було основою Української гетьманської держави, не втратило значення пізніше, коли українські землі потрапили до складу Російської імперії. Науковці вбачають у нормах звичаєвого права не лише матеріал для удосконалення чинних наразі законів, а й здатність їх стати одним із базових джерел для реформації сучасної української правової системи [211].

1.4. Витоки та наслідки багатомовності

Мова з огляду на свою соціальну природу зазвичай підпорядковується не лише внутрішнім законам розвитку, на неї впливає цілий комплекс екстралінгвістичних чинників: соціокультурні, політичні, релігійні, демографічні тощо. Існування та розвиток мови безпосередньо пов'язані з характером її побутування протягом конкретного періоду, комунікативним статусом, кількістю носіїв, обсягом функцій, які вона виконує, а також наявністю чи відсутністю зовнішніх (політичних, соціальних, юридичних) обмежень її вживання. Особливо важливим є різносторонній аналіз при дослідженні комунікативного простору на етнічно неоднорідних територіях із одночасним співіснуванням декількох мов, що зумовлюється накладанням кількох культурних традицій. Саме такою видається ситуація на українських землях протягом XVI-XVII ст.. Це нашарування створює умови для формування унікального «культурного порубіжжя» [329, с. 5], мовна складова якого вражає стратифікаційним розмаїттям та особливою моделлю лінгвофункціональної будови: майже 6 мов зафіксовано на письмі, при цьому розмовні варіанти лише подекуди зустрічаються у писемних пам'ятках; дві мови, які вже ні для кого не були материнськими, вживаються на офіційному рівні – це лише невелика кількість вкрай нетипових, оригінальних, часто парадоксальних рис мовної картини, що існувала на українських землях у XVI-XVII ст. Як влучно зауважила Н. Яковенко: «конститууючою рисою українського культурного простору XVI-XVII ст. був його «поліморфізм»,

себто багаточаровість, багатомовність, мінливість та піддатливість на асиміляційні впливи ззовні; ... еластичність «культурного коду»» [337; 449]. У цей період принципово видозмінюється мовна картина на більшості досліджуваних територій, що у першу чергу пов'язано із об'єднанням Польського королівства та ВКЛ у межах одного імперського утворення. Території різнилися не лише адміністративним, соціально-економічним устроєм, різною була і мова, що виконувала функції державної. Результати та особливості впровадження такого синтезу на усіх рівнях значною мірою вплинули на долю мов, які побутували у державі.

Традиційними для літературного вжитку у цей час були польська, латинська, церковнослов'янська, староруська («проста») мови. Активізація використання у канцелярській практиці латини разом із староукраїнською у XVI–XVII ст. створює передумови для подальшого взаємного впливу, який спровокував появу симбіозної латинсько-польсько-української макаронічної мови [220, с. 157]. Загалом, аналізуючи мовну ситуацію в Україні вказаного періоду В. М. Нічик у своїй монографії зауважує: «Шляхтичі вживали переважно польщизну. Ставши католиками й беручи участь у державно-політичному житті Речі-Посполитої, вони потребували й знання латини. Судові документи, постанови сеймиків, розмови освічених людей рясніли словами, виразами, цитатами цією мовою. Без латини не можна було ні здобути ґрунтовну освіту, ні прилучитися до надбань світової науки або політичної діяльності» [214]. Із плином часу принципових змін у мовній сфері не відбулося. Юридичні акти на Західній Русі писалися трьома мовами: руською, латинською і польською. Отже, руська, а особливо польська соціально-правничка термінологія навіть впродовж XVII–XIX ст. перебувала під значним впливом термінології латинської, і часто юридичні терміни побутували у різних мовних варіантах, що спричиняло розвиток синонімії. Поширеним явищем був запис латинської та польської термінології в руській транскрипції.

Крім того, у повсякденному використанні та вживаних правових, літературних та релігійних джерелах побутують і мови національних меншин (німецька, угорська, італійська, єврейська, вірмено-кипчацька, молдавська, французька тощо). Тогочасна мовна ситуація на українських землях була без перебільшення унікальною у масштабах не лише Європи, а й світу [213]. Хоча, звичайно, білінгвізм був притаманний багатьом державам, латина виконувала роль *lingua franca*, і функціонувала як міжнародна та мова міжнародного спілкування майже у всій тогочасній Європі, особливо ж неординарною виявилася її роль у західноєвропейському просторі. Дослідженню ролі середньовічної латини на теренах Західної Європи, романо-латинського білінгвізму присвятив свої роботи М. Собуцький [275; 276]. Особливості мовно-історичного перебігу та багатомовність у східно-слов'янському середовищі серед інших досліджувала Дж. Броджі-Беркофф, італійська славістка та україністка, професорка Міланського університету і президент Італійської асоціації українознавчих студій (*Associazione italiana di studi ucrainistici*, AISU). Італійська дослідниця розглядала схильність ще не повністю сформованої української нації до синтезу різних традицій із культурологічно відмінних джерел як реакцію на перманентну загрозу роз'єднання, розщеплення і територіального, і культурного [365]. Одним із найгрунтовніших досліджень ментальності, в тому числі й мовного сприйняття в аналізований період, є монографія Н. Яковенко [339]. Загальне історико-філософське тло для досліджень розвитку та функціонування середньовічної латини витворюють у своїх роботах О. Лосєв [186], М. Тарівердієва [290]. Згодом у XVIII-XIX ст. така унікальна ситуація полілінгвальності змінюється ще більш динамічно не лише у контексті мовного вигляду регіону, але і ставши важливою частиною зміни культурної парадигми в цілому [222]. Слід зауважити, що багатомовність не варто вважати чинником спротиву розвитку власне української мови у подальшому, а виявом мовно-культурних процесів формування на етапі конкурування і взаємодії кількох

мовних і культурних зразків і традицій. На це вказують зокрема й дослідження у галузі діахронічної соціолінгвістики, під кутом зору якої літературні мови є системами мовних засобів вираження та передачі соціально значимої інформації різноманітного змісту (художня, документальна, філософська і т.д.) [223, с. 257]. Крім того, за влучним зауваженням дослідниці староукраїнської мови зазначеного періоду С. Гриценко, багатомовність літературно-писемного вжитку вказує на те, що українська література вже перебувала в ареалі загальноєвропейської культурної традиції [62, с. 22].

Саме у досліджуваний період відбувається «закріплення» «простої мови» населення українських земель, яка досі творчо реалізовувалася лише в усній народній творчості, у літературі (переклад Пересопницького Євангелія тощо), що засвідчує «початок нового, завершального етапу в етнічному оформленні українців» [200]. Дослідженню суспільного статусу руської мови у діахронії не лише протягом обраного періоду XVI-XVI ст., а починаючи із XIV ст. (а в роботі проаналізовано історичні, соціально-політичні передумови та ґрунт розвитку мови ще від розпаду Київської держави) присвячено роботу І. Фаріон [303]. У часи існування ВКЛ руська мова була в офіційному вжитку та мала 2 варіанти: *північний (старобілоруський)* та *південний (староукраїнський)*, які не мали строго обмежених територій побутування. Використання різних за семантикою етнічно маркованих прикметників на позначення таких значимих для історії номінацій як назва мови і власне держави зумовили синтез кількох історіографічних традицій різних майбутніх націй (литовської, української, білоруської, російської) та певну претензійність з боку кожної. Її аргументація ґрунтувалась на тому, що офіційна назва держави «ВКЛ, Руське і Жмудське», офіційна мова – *руська (українсько-білоруська)*, а значний вплив законів Київської русі на Литовське законодавство дав підстави вважати ВКЛ наступником Київської Русі. А звідти й розмаїття назв держави у літературних і наукових працях: Литовсько-Руська, Українсько-Білоруська,

Литовсько-Українська, Литовсько-Білоруська, «Литовско-Русское государство» [140, с. 13-4].

Просторічна «жива» українська, церковнослов'янська та русько-литовська мови стали джерелом для формування т. зв. *книжної української (староукраїнської, «простой» руської)* мови, поява якої датується XVI ст. [320, с. 84]. З часом вона витіснила з юридично-документального ужитку латину й польську, поступово і *церковнослов'янську (словенську, славенську)* – із релігійного, адже єдина була зрозумілою більшості простолюду. Але у досліджуваній період роль її на офіційному рівні не була вирішальною.

Вплив латинської мови на староукраїнську (а згодом українську) неодноразово ставав предметом дослідження вітчизняних науковців. Вхідження латинізмів у староукраїнську мову в історико-лінгвістичному контексті на усіх мовних рівнях було ґрунтовно досліджено у роботах С. Гриценко, У. Мрозіцької, І. Огієнка та ін. [60-63; 205; 219; 220 тощо].

Взаємодію різних мов у царині літературного писання досліджує у своїй монографії В. Шевчук [320, с. 83-94]. Автор зазначає, що мова літературних творів визначалася освітою, етнічними та релігійними вподобаннями, приналежністю до певних тогочасних культурно-освітніх осередків. Культивуванню книжної української мови сприяла діяльність Острозької академії та братських шкіл. У таких школах акцентувалося значення церковнослов'янської (словенської) мови як «штучної, церковної, загальної для православ'я» [320, с. 87], але у літературному, та й узагалі писемному використанні словенська мова поширення не набула. Майже не була реалізованою у писемній творчості і грецька (давньогрецька) мова, хоча й вивчалася у православних школах. Можна припустити, що причиною цього стали брак якісної освіти та графічна й граматична складність порівняно навіть із латиною. Так, палкий поборник православ'я та противник і латинсько-польського, і «новітнього» українського письменства (поширення яких називає боротьбою диявола проти словенської мови через заздрість до

неї) І. Вишенський у своїх полемічних творах закликає до того, щоб правовірні християни лише старанно читали церковнослов'янські тексти, «без усіляких штудерств» [38]. Крім того, латинська та польська мови мали значно більший методичний інвентар і більше були в офіційно-побутовому вжитку.

Цікавий приклад вияву багатомовності на побутовому рівні річпосполитських реалій наводить у своїй статті Н. Яковенко: король Речі Посполитої Стефан Баторій (1576-1586), рідною мовою якого була угорська, звертався до підданих латиною, а з жінкою, Анною Ягеллонкою, розмовляв через перекладача, бо так і не здолав слов'янської мови [344, с. 61-73]. Ці мови ширилися завдяки вихованцям західноєвропейських навчальних закладів, діяльності католицьких та єзуїтських шкіл. В. Шевчук розмежовує вживання мов відповідно до рівнів: елітарний (горішній) – писані латиною теоретичні й літературні твори високого стилю; офіційний (на цьому рівні з другої половини XVIII ст. пануватиме польська та староукраїнська (залежно від часу і території посилювався польський чи російський вплив) – літописи, хроніки, драми тощо; прикладний рівень – мова церковного вжитку (церковнослов'янська у православ'ї, латинська – для католицизму); «літературна» староукраїнська та просторічна українська. [320, с. 94]. Висновки автора лише частково окреслюють реалії XVI-XVII ст., бо він описав та класифікував мовну ситуацію, що складалася і протягом наступного XVIII ст., акцентуючи на матеріалі насамперед літературному. Тож варто охарактеризувати побутування латинської мови у сфері юридичній та політичній.

У контексті вияву багатомовності на теренах соціально-правничої документації варто зауважити пов'язаність мовного узусу із застосуванням тієї чи іншої системи права, а також регіональну визначеність, що саме із побутування норм права випливала. Так, на територіях ВКЛ (що підпорядковувались нормам руського права, викладеним у Литовському статуті) у діловодстві використовувалася староукраїнська (староруська)

мова. Йдеться, зокрема, про Брацлавське, Волинське, Київське та Чернігівське воєводства. Натомість у Белзькому, Подільському і Руському воєводствах з огляду на підпорядкованість польському праву, кодексний виклад якого найчастіше здійснювався латиною, саме вона і є панівною (згодом значного поширення набула польська). Так само практично зумовленим було і використання інших мов у діловодстві. Вживання польської, староукраїнської, німецької, рідко – італійської мов у записах фіксувалося у зв'язку із етнічною приналежністю учасників судового процесу і використовувалися тільки під час зачитування вироків і для записів, зроблених із більш ранніх оригінальних документів, де ця мова була вжита [123].

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [78; 79; 81; 372].

Висновки до першого розділу

Латинська мова у XVI-XVII ст. виконувала роль *lingua franca* у європейському суспільстві, була мовою науки, освіти і права, зрозумілою для більшості освічених верств. Унікальність функціоналу, покладеного на латинську мову у середньовічні часи, полягала насамперед в уможливленні певної уніфікації (принаймні закладання її фундаменту) у міжнародній дипломатично-юридичній співпраці та створенню термінологічного базису юридичної науки. Звичайно, вирішальним у цьому був рівень сформованості права римського, значною мірою реціпійованого європейською наукою, але у поєднанні із іншими джерелами права саме латинській термінології судилося стати інструментом для практичної інкорпорації систем права місцевих до загальноєвропейських. Міра вияву уніфікації різних систем права у різних регіонах була відмінною. На українських теренах основою соціально-правничої системи стали: звичаєве право (норми якого діяли до першої половини XIX ст., і численні посилання на які зустрічаються й у Зводі «Прав, за якими судиться народ малоросійський» 1743 р.), з-поміж польсько-литовських джерел права варто виокремити Литовські статuti 1529, 1566 та 1588 рр., збірники магдебурзького права (так звані «ручні книги» в українських судах польсько-литовського періоду, усе більшого значення набувають норматині акти гетьманської влади (значення їх значно зростає вже у пізніші часи у XVIII столітті)).

Правове становище середньовічних українських земель є надзвичайно цікавим прикладом симбіозу кількох правових систем. Унікальна правова ситуація спричинювала, з одного боку, труднощі у роботі судів та державних органів влади, уможлиблювала прийняття дещо суперечливих рішень, базованих на відмінних системах права, але з іншого – сприяла творенню строкатої, але уніфікованої системи права, універсальним засобом для функціонування якої стала латинська лексика і римська

термінологічна база (особливо значення набула саме писемна фіксація).

Латинськомовна соціально-правнича термінологія на українських теренах стала живим організмом, що формувався, видозмінювався та зазнавав повсякчасних впливів з боку слов'янських (руської, польської) мов, збагачувалась лексемами на позначення реалій та понять, характерних для життя різних етнічних спільнот (єврейської, вірменської тощо).

РОЗДІЛ 2 Типологічна класифікація джерел та теоретичні засади дослідження латинськомовної соціально-правничої термінології в Україні XVI-XVII століть

У попередніх розділах вже було зауважено унікальність тогочасної правової системи, що не мала єдиного зводу законів і фактично послуговувалася можливостями прецедентності із залученням різних систем права. Тож джерела права, якими послуговувалися усі учасники правових процесів були різними за часом та територією творення; і логічно різноплановою була і реалізація мовного вираження юридичних документів. Але у зазначений період латинська мова більшою чи меншою мірою присутня у досить значній кількості засвідчених джерелами документів, що діяли в Україні. Так, В. Миронова зауважує такі основні латинськомовні юридичні пам'ятки:

- Литовський Статут (звід кримінальних, цивільних, адміністративних, державних, процесуальних та інших норм публічного життя ВКЛ);
- коронні сеймові конституції (набули чинності після Люблінської унії 1569 р.), зокрема йдеться про коментовані видання Яна Гербурта («Statuta Regni Poloniae») та Теодора Завадського («Formula processus iudicarii» і «Compendium»);
- коментовані виклади «Саксону» (кодекс норм німецького міського права) [202].

Загалом же для дослідження документації XVI-XVII ст. цінні і значні за обсягом лексико-юридичні матеріали містять як оригінальні українські та російські лексикони, так і перекладні словники XVI-XVII ст.

Питання власне українського питомого наповнення (незначних, але важливих модифікацій значення) польських і латинських текстів порушує Н. Яковенко [346]. Такі вже етнічно зумовлені особливості не одразу впадають в очі через спільність мовного, а найчастіше й формально структурного викладу польських та українських авторів. І хоча у дослідженні чільного українського історика йдеться насамперед про твори історичного

та полемічного характеру, вартим уваги видається також виявлення впливу власне українських політичних, соціальних, побутових та культурологічних особливостей у документації на рівні термінологічного використання [346, с. 207].

2.1. Джерела історичних досліджень юридичної термінології

При опрацюванні будь-якого матеріалу, що має історичну цінність, варто зауважити весь загальний збережених джерел тогочасної історії. Відомий український історик Л. Войтович за ступенем важливості та обсягом використання умовно розбиває усі джерела із дослідження української історії середньовічного періоду на такі групи: «літописи і хроніки; грамоти й акти (з князівських і монастирських архівів, дипломатичні акти та документи офіційного листування, духовні, майнові, судові, гродські і земські акти, акти з Литовської, Коронної і Мазовецької метрик); сімейні родоводи і родовідні книги; церковні пам'ятники; гербівники; наративні пам'ятки XII–XVII ст.; розрядні книги і шляхетські легітимації, військові та поборові реєстри; житія, легенди і фальсифікати; граффіті, надгробки, епітафії і некрологи; портрети, мініатюри, іконографічні матеріали і монети; археологічні джерела» [42, ст. 45].

Для лінгвістичного аналізу, звичайно, найбільш інформативними та цінними є писемні пам'ятки.

Першими документами досліджуваної епохи з певною мірою умовності можна вважати матеріали, що містяться в польських, білорусько-литовських та українських літописах, які стали продовженням традиції літописання Київській Русі, започаткованої у Києві та Новгороді. Вони освітлюють соціально-політичні та економічні події на українських землях до середини XV ст.. Цикл літописів, які умовно називають «Литовськими», або «Західно-Руськими», налічує чотирнадцять списків та поділений на три групи, що різняться повнотою викладеного матеріалу. Джерелами Литовських літописів є зокрема й українські: Волинський, Київський,

Подільський. Прикметно, що автори літописів користувались відомостями польських хронік, офіційних актів та придворних записок великих князів литовських, що додає їм історичної значущості [95]. Цінним саме для української історіографії є Іпатіївський літопис. «Без сеї дорогоцінної збірки ми знали б дуже мало що з української історії», — писав М. Грушевський [64, с. 71]. Але слід зауважити, що збереглися лише частини пізніше переписаних (часто «компілятивних») копій – зведень, які велися при князівських дворах, монастирях і соборах [42, с. 46].

Іноді історичні події та значимі соціально-економічні реалії ВКЛ та Польського королівства фіксувалися також іноземними хроністами та дипломатами [40]. У цьому контексті цікавим є, наприклад, щоденник подорожі, старанно занотований головою офіційного посольства до Запорозької Січі, Еріхом Лясотою (видання частини, що стосується України [81]).

Досвідчений дипломат відвідав Січ від імені європейських союзників у часи боротьби проти Османської імперії у середині XVI ст.. Австрійські та ватиканські дипломати, не отримавши підтримки від керівництва Польщі, звернулися за допомогою до козаків, чим свідомо порушили норми традиційного міжнародного права, адже прямі контакти з підданими Польської Корони від імені Імператора Священної Римської імперії свідчили «про визнання його самостійною і досить потужною військово-політичною силою в міжнародних відносинах... визнання незалежності козацтва від державної влади Речі Посполитої, адже навіть для простого набору найманців потрібен був дозвіл уряду». Фактично, саме Еріх Лясота став першим послом європейської держави, який відвідав Січ [175, с. 340]. Також українські території цього періоду докладно в описах французького інженера Гійома Боплана (зокрема, вміщений на початку видання опис Києва та його мешканців), священнослужителя, мандрівника та письменника П. Алеппського (Халебського), уродженця Сирії, патріарх Макарій, з-поміж іншої цінної інформації особливої уваги заслуговують описи православних

богослужінь; відомого польського шляхтича та мемуариста Шимона Окольського.

Найбільшою за кількістю та найбільш репрезентативною щодо виявлення правничої термінології групою середньовічних та ранньомодерних пам'яток є юридичні документи тієї епохи. Загалом з усіх юридичних першоджерел цього періоду можна назвати такі: міжнародні і міждержавні договори та інші документи дипломатичного характеру; загальні і партикулярні привілейні грамоти; уставні земські грамоти; постанови сеймів, сеймиків; жалувані грамоти; люстрації окремих земель; церковні документи; інвентарі маєтків та описи церковних володінь; списки виконання повинностей; заповіти, дарчі; акти на заставу і відчуження земельних угідь; угоди на оренду, продаж і купівлю маєтків; документи, пов'язані із борговими зобов'язаннями; судові рішення [40].

У канцелярії ВКЛ велися записи у спеціальні книги копій вихідних документів – дипломатичного листування, угод з сусідніми державами, інструкцій послам, надань, привілеїв, судових документів тощо. Архів канцелярії – так звана Литовська метрика – зберігся відносно непогано. За період XIV– XVIII ст. збереглося близько 600 томів. Наразі переважна більшість цих документів зберігається у Росії та Польщі. З другої половини XIV ст. збереглися записи так званої Коронної метрики, тобто книг копій вихідних документів королівських канцелярій. Найстарша книга датується з 1447 р.. За будовою та складом ці книги вкрай подібні до книг Литовської та Мазовецької метрик. Коронна метрика багата матеріалами, що стосуються саме українських земель. Причому матеріали, які відносяться до територій Руського, Белзького і Подільського воєводств охоплюють період з середини XV ст.; Волинського, Брацлавського і Київського воєводств – з 1569 р.; а Чернігівського – з 1618 р. [41].

Основна частина збережених матеріалів містилася у монастирях і церквах (найкраще вціліли архіви волинських монастирів), а також у приватних архівах, які виникали у резиденціях окремих великих магнатів,

характеризуючи стан господарства і земельну власність багатьох українських, польських, литовських і білоруських можновладців. Прикметно, що ще з початку XVI ст. у середовищі таких панів було престижно і звично створювати у своїх палацах бібліотеки. Це, з одного боку, стало свідченням сприйняття й закорінення західноєвропейських культурних надбань, а з іншого – дотримання давньоруських традицій [41].

Активізація видання архівних матеріалів, зокрема й з історії України, пов'язана із діяльністю Петербурзької Археографічної комісії, яка продовжила роботу зі збирання матеріалів, а також видання творів історичного характеру: літописів, хронографів, мемуарів. Усього Археографічна комісія в Петербурзі опублікувала 5 томів «Актов, относящихся к истории Западной России» ((1340-1699р.) за редакцією І. Григоровича (С.Пб., 1846-1853)); 15 томів «Актов, относящихся к истории Южной и Западной России» ((1361 по 1678 р.) за редакцією Н. Костомарова, Г. Карнова, С. Белокурова (С.Пб., 1863-1892)); «Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношение к России и Польше» за редакцією М. Козловича (С.Пб., 1865) та багато інших. Згодом було засновано Віленську (м. Вільнюс) археографічну комісію (Комісія для розбору стародавніх актів). Зрештою збережені та віднайдені матеріали стали основою для створення у 1852 р. Київського центрального архіву. В археографічній комісії (функціонувала з 1843 р., видавнича реалізація напрацювань сягає 1859-1914 рр.), організованій для розбору та видання розшуканих джерел працювали такі відомі вчені як Б. Антонович, М. Владимирський-Буданов, М. Довнар- Запольський, М. Іванишев, В. Іконніков, І. Каманін, М. Костомаров, О. Лазаревський, П. Лебединцев, О. Левицький, М. Максимович et al.. Головним виданням комісії став 35-томний «Архив Юго-Западной России». Усього побачили світ 8 серій «Архива Юго-Западной России» (кожна серія містила від 2 до 12 томів).

Також такі видатні вчені XIX-XX ст. як: М. Любавський, М. Довнар-Запольський, І. Малиновський, І. Лаппо, М. Любавський, часто публікували історичні документи у додатках до своїх монографій.

В Україні було надруковано чимало окремих документів, актових книг, збірників документів, зокрема й окремих галузей, які містять оригінальні тексти, часто супроводжуються перекладами та коментарями упорядників.

Досліджувати історичні реалії на теренах України періоду існування Речі Посполитої без урахування надбань польської історіографії справа марна. Свою роботу щодо видання документальних першоджерел польські науковці активізують у XVIII ст.. Найбільш вагомими є, мабуть, видання Краківської Академії наук. Крім того, важливими джерелами дослідження документації у Середньовічній Україні є збірники XX ст., видані поза масштабними виданнями археологічних комісій та Академій наук та багато інших (детальніше з оглядом матеріалів можна ознайомитися у працях зокрема таких авторів як О. Вовк, Д. Дорошенко, С. Потапенко [40; 94; 95; 235]).

Значним полегшенням для дослідників саме латинськомовних текстів є видання відносно чималої кількості латинськомовних документів у тематичних збірках. Зокрема, надзвичайно цінними у цьому контексті є видання останніх рр. (найбільші з них: «Економічні привілеї міста Львова XV-XVIII ст....»; «Привілеї національних громад міста Львова (XIV -XVIII ст.)»; «Пакти і Конституції» Української козацької держави» [208]; 4 томи «Джерел з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.» [90], видані відповідно протягом 2012-2015 рр. тощо). До речі, саме цю збірку можна вважати «найповнішим на сьогодні компендіумом відповідних джерел, адже вміщує документи, відшукані Ю. Мициком у польських, російських, українських і білоруських архівосховищах упродовж багаторічної евристики» [235]. Адже цілісним масивом документація українських гетьманів до І. Мазепи включно не збереглася.

Наразі процес удоступнення памяток офіційно-ділового стилю широкому загалу читачів значною мірою активізується та полегшується насамперед завдяки залученню сучасних технічних можливостей оцифрування інформації та удоступненню користування матеріалами у мережі Інтернет на сайтах відповідних архівів, бібліотек, наукових організацій. Наприклад, на сайті Державної архівної служби України викладено посилання на роботи, що містять опис чи аналіз архівних матеріалів, які можуть стати у пригоді при дослідженні безлічі питань, пов'язаних з історією України, зокрема й визначеного періоду, з різних країн світу. Географічна розмаїтість вражає: Австрія, Білорусь, Болгарія, Ватикан, Великобританія, Вірменія, Греція, Грузія, Данія, Італія, Литва, Молдова, Польща, Росія, Румунія, Словаччина, США, Туреччина, Угорщина, навіть Хорватія і Бразилія, Грузія і Єгипет. Тож недослідженого та неопрацьованого стане кільком поколінням дослідників і науковців.

Вже зауважено, що основна частина використаних та введених у науковий обіг джерел наразі міститься у фондах державних архівів, рукописних та відділах стародруків наукових бібліотек, музеїв. З тих, що збереглися в Україні, вагомими щодо дослідження зазначеного періоду є насамперед матеріали, які містяться у ЦДІА міста Львова, і саме там зберігається найбільша кількість латинськомовних документів.

Також з-поміж архівних колекцій вкрай важливим для розкриття обраної теми є корпус актових книг ЦДІА України у Києві, де також зосереджено матеріали з філіалу ЦДІА у м. Харкові. В актових книгах архіву всього міститься близько 1 млн. документів з історії Правобережжя XVI—XVIII ст. Зокрема, у відділі давніх актів зберігаються різноманітні документи Правобережної, Лівобережної, Слобідської та Південної України від найдавніших часів до кінця XVIII ст.: документація різних організацій та установ, приватні й станові архіви, колекції документів, документальні пам'ятки історії та культури тощо. Найбільшим же та найціннішим є зібрання актових книг судово-адміністративних і станових установ.

Дослідниця історії української правничої термінології Н. Актикуца присвятила статтю питанням упорядкування та класифікації письмових джерел XVII-XVIII ст. історико-правового змісту, важливих для історичної та порівняльно-історичної реконструкції терміносистеми українського права. Авторка підсумувала надбання вітчизняної наукової думки у цій сфері та викристалізувала загальну схему класифікації основних джерел [7].

Незважаючи на відмінність заявлених хронологічних зрізів, але врахувавши невідповідності, які з такої неузгодженості випливають, у подальшій роботі використано запропоновану типологічну класифікацію. Отже, писемними джерелами, необхідними для наукового дослідження розвитку та становлення соціально-правничої термінології загалом є:

1) Законодавчі пам'ятки:

– законодавчі акти органів верховної влади та управління (грамоти, договори, інструкції, конституції, ордери, регламенти, вироки, укази, універсали та ін.);

– розпорядження центральних і автономних державно-правових інституцій та установ (вироки, грамоти, укази, універсали, інструкції, ордери тощо);

– кодифікаційні збірники (статути, права, уложення, устави, екстракти, правні артикули, правні книги та ін.).

2) Проекти державно-правових реформ і кодифікаційних праць (проекти реформ у галузі державно-політичного й суспільно-правового устрою, нових законодавчих актів і кодексів; матеріали та протоколи засідань законодавчих комісій).

Документи цієї групи не були залучені до розгляду, хоча й становлять вельми цікавий матеріал, бо, по-перше, чимало зразків саме латинськомовних, а по-друге, з урахуванням таких джерел тогочасна соціально-правничка термінологія постає багатшою та різноманітнішою. Але варто зауважити, що таке збагачення може бути дещо умовним, адже не всі документи й проекти реалізувалися, а закони вступили у дію, тож і наявні

термінологічні одиниці почасти залишилися виключно у теоретичному просторі. А тому наряд-чи достоту необхідні для відтворення реальної картини побутування юридичної термінології. Хоча, звичайно, ці документи заслуговують пильної уваги науковців. Зокрема, видається дуже актуальним лінгвістичне дослідження латинськомовного тексту «Пактів..» Пилипа Орлика – документа суперечливого, та вкрай активно досліджуваного фахівцями з історії та юриспруденції.

3) Приватні праці юридичного характеру:

- кодифікаційні розробки або переробки інших збірників законів правниками;

- наукові трактати з юриспруденції (науково-юридичні твори, що презентують юридичні теорії й погляди тогочасних прогресивних мислителів (філософів, економістів, письменників, державних і політичних діячів тощо), історико-юридичні дослідження;

- промови, виступи, юристів, депутатів правничих комісій;

- посібники, довідники, покажчики.

Одним з основних завдань було дослідження становлення та фактичного функціонування соціально-правничої термінології зазначеного періоду, з-поміж документів цієї групи до роботи залучалися лише юридичні довідники, необхідні для розуміння та аналізу досліджуваних термінологічних одиниць. Однією з основних причин такого обмеження є те, що протягом досліджуваного періоду (йдеться насамперед про XVII ст.) маємо справу виключно з іноземними, в основному, польськими авторами (для досліджень латинськомовної термінології інформативними є праці насамперед М. Яскера і М. Карпцова). Крім того, всі праці мали переважно компілятивний характер, або ж містили дещо видозмінені положення Магдебурзького права. Власне українські оригінальні твори з'являються лише у XVIII ст.. Хоча тут слід зауважити появу латинськомовних правознавчих розробок дослідників широкого кола питань теорії та філософії

права у стінах Львівського університету уже наприкінці XVII ст. [7, ст. 32-3; 3].

4) Ділова поточна документація – документи місцевих адміністративно-судових та виконавчих органів (доклади, доповіді, рапорти, донесення, листи тощо); приватні угоди (записи, угоди, контракти, розписки, свідчення і т. д.).

5) Лексикографічні джерела (лексикони, номенклатори, тлумачні, перекладні, спеціалізовані (насамперед юридичні) словники).

Тут зупинимося на знакових лексикографічних працях, які варто брати до уваги та використовувати, маючи справу із документацією XVI–XVII ст. Насамперед, це словники XVII–XVIII ст., зокрема й перекладні. Це видання XVII ст.: «Лексикон словеноросський» П. Беринди [174], «Синоніма славеноросска», «Лексикон латинський» та «Лексикон греко-словено-латинський» Є. Славинецького [264], «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського [265], Ф. Полікарпова-Орлова [233], «Номенклатор на русском, латинском и немецком языке» І. Копієвського, надзвичайно ґрунтовний, але, на жаль, малодоступний «*Dictionarium latino-slavonorossiacum*» І. Максимовича (1718–1724 pp.). У XIX ст. було укладено чудові словники І. Срезневського «Материалы для словаря древнерусского языка» та С. Б. Лінде «*Słownik staropolski*» [185]. Справжніми знахідками для кожного дослідника історії юридичної термінології є словник старої актової мови Н. Горбачевського «Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского» [54] та перший термінологічний словник української мови XV–XVII ст. «Справочный словарь юридических терминов древней актового языка Юго-Западной России», укладений Іваном Новицьким [216]. Не можуть бути залишені без уваги й сучасні видання, як-от: двотомний тлумачний «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст» [270] ; «Словник української мови XVI - першої половини XVII ст.» (заплановано видання 28 випусків, з яких 17 (останній містить слова на літеру М) вже надруковано) –

масштабного видання, що фіксує розмовну та книжну лексику вказаного періоду із урахуванням та зазначенням, хронологічних, територіальних, жанрових особливостей першоджерела, та із філологічним коментарем, що передбачає розкриття семантико-стилістичних, граматичних та акцентологічних особливостей і характеристик кожної лексеми [271] тощо. При дослідженні староукраїнської та латинської мов XVI-XVII ст. також стане в пригоді «Słownik polszczyzny XVI wieku», яким можна користуватися на сайті Куявсько-Поморської вищої школи [434]. Слід зазначити, що для різнопланової роботи з архівними документами часто використовуються також довідники для ідентифікації знатних осіб Речі Посполитої, адже дуже часто особа згадується тільки із зазначенням посади або титула, тож якщо прізвище має значення, варто розшукувати інформацію у багатотомному виданні «Polski słownik biograficzny» та багатьох довідкових переліках по центральних урядах та окремих воєводствах під спільною назвою «Urzednicy...» («Урядники...») «(серед українських воєводств їх складено для Белзького, Київського, Подільського та Руського воєводств); для Гетьманату – «Малороссийский гербовник» Василя Лукомського й Вадима Модзалевського тощо» [425].

Варто зауважити і наявність додаткових джерел, подекуди також необхідних для масштабніших з погляду тематики та хронологічних меж досліджень. Йдеться насамперед про історіографічні твори (літописи, хроніки, щоденники, діаріуші, мемуари, записи тощо); наукові праці з дисциплін, дотичних до досліджуваної тематики (твори з філософії, економії, соціології, богослов'я; політичні, моралістично-філософські трактати та ін.); також можна залучати твори полемічної, публіцистичної, художньої літератури, зразки епістолярного жанру. Іноді стають у пригоді й пам'ятки усної народної творчості (історичні пісні й думи, прислів'я й приказки тощо).

Зауважимо, що пропонована класифікація може бути використана для досить широкого кола досліджень на ґрунті не лише української термінології. Тож дещо звужуючи сферу застосування – при класифікації

ділових актів враховуються лише документація, наявна у сфері тогочасного діловодства, використовуємо запропоновану Н. Артикуною класифікацію, за якою виділяється три основні групи документів українського діловодства – офіційні документи місцевих адміністративно-судових та виконавчих органів, приватні угоди та судово-процесуальна документація [4].

2.2. Палеографічні опрацювання латинськомовних джерел

Для філологічного опрацювання джерел важливо залучати також відомості із суміжних наукових напрямків, зокрема палеографії.

Палеографічні дослідження латинського письма є чи найбільш опрацьованими у світовій науці, інтерес же української науки до цього питання має кілька вкрай не поступових хронологічних етапи, при цьому лише на початку 2000-х зауважується сплеск зацікавленості цим питанням [116].

Графічну оцінку латинського письма та етапи розвитку латинськомовної писемності на Правобережній Україні вперше здійснила Н. Яковенко [341; 343].

Н. Яковенко вважає, що латинське письмо проникає на українські землі насамперед за посередництвом Польщі та Чехії. Еклектичний характер латинського письма на Україні визначався насамперед різноманітністю джерел, які слугували для запозичень та наслідування. Загалом дослідниця визначає кілька шляхів проникнення латини в Україну: соціально-адміністративне побутування, засіб комунікації на державницькому рівні, освіта (шкільна освіта та збільшення контингенту українських студентів у європейських навчальних закладах), поява й подальше збільшення кількості латинськомовних творів європейських, а згодом і власне українських авторів.

Цікавими та корисними є праці Е. Ружицького, який у ряді статей у 1970-х рр. дослідив брахиграфічну систему латинської мови середньовічного та ранньомодерного періоду (автор використовував документи, збережені у ЦДІА міста Львова). У своїх працях

автор зазначає, що протягом XIV–XV ст. скорочення зустрічаються частіше (ледь не в кожному третьому слові), тому й система скорочень складніша. Натомість з XVI ст. скорочень у текстах меншає, але графічна варіативність способів скорочення збільшується, що, на думку науковця, визначається насамперед метою створення запису, традицією, і меншою мірою – прагматичними причинами економії часу чи матеріалу. [248; 249]. Не менш важливим виявлялися також система та рівень освіти, наслідування зразків різних дипломатичних шкіл, навиків та досвід писаря.

Крім того Е. Ружицькому належить авторство єдиного дослідження особливостей використання латинської та арабської цифрової систем у латинському письмі XIV–XVIII ст. на матеріалі українських джерел [250]. З українських палеографічних досліджень латинськомовних текстів варто також відзначити роботи М. Ільків-Свидницького, Н. Царьової et al. [116].

Дослідження латинської писемності переважно стосуються Правобережної України, але певною мірою припускається екстраполяція висновків і щодо України Лівобережної. Пов'язано це насамперед із більшою кількістю збережених та досліджених, введених до наукового обігу джерел. Крім того, можна припускати, що латинськомовних пам'яток на Правобережжі і створено було значно більше.

Одним із перших зауважив вплив латинської графіки на кириличну, особливо після Берестейської унії, І. Каманін та зауважив, що до початку XVIII ст. українське письмо розвивалося найбільшою мірою за латинськими взірцями [124]. На процеси зворотнього впливу кириличної писемної та мовної системи на латинську вказала Н. Яковенко, яка започаткувала дослідження латинського письма на українському ґрунті у широкому історичному контексті.

Дослідження хронології та особливостей проникнення та побутування латинської мови у середньовічній та ранньомодерній Україні, вказують на те, що джерельно найбільш багатим є, звичайно, пласт юридичних документів, зокрема актових книг, які, на думку Н. Яковенко, можна розцінювати як

«своєрідний індикатор рівня проникнення латинського письма в українські канцелярії» [336, с. 109].

2.3. Структурно-видова характеристика латинськомовного документа XVI-XVII ст.

З огляду на те, що у науковій та навчальній літературі існує значна кількість визначень поняття «документ» (від лат. *documentum* «доказ, повчання» пов'яз. із *docēre* «повчати, доводити») [101, с. 105], у словнику Фасмера зазначено, що на російських територіях до часів правління Петра I використовувалося 2 варіанти вимови: з наголосом на кінцевому складі (документ з нім. *Dokument*) та запозичений з польської (*dokument* (від лат. *documentum*: *docēre* «навчати, доводити») – докúмент із наголошеним другим складом [304]), які доволі принципово різняться між собою «обсягом» значення, у роботі використано робоче визначення документа у розумінні, властивому саме для історичних досліджень. Отже під «документом» розуміється «запис, що є «залишком» (або результатом) певної людської діяльності і свідчить про неї перш за все (йдеться про – Н. Д.) матеріали діяльності державних установ, громадських організацій, посадових осіб, а також інші документи, що створюються в процесі певної адміністративної чи виробничої діяльності» [322, с. 10].

2.3.1. Архітектоніка латинськомовного документа XVI-XVII ст.

При аналізі текстів різноманітних актів та документів варто зауважити необхідність урахування особливостей структурної будови текстів записів, т. зв. архітектонику. Як зазначила Н. Яковенко, «кожен писемний текст, зокрема й публічно-правовий або офіційний документ – майнова угода, заповіт, чиновницький рапорт і т. ін., – підлягає певній літературній конвенції. Для документів, наприклад, це усталений формуляр» [336, с. 243]. Дослідженням та класифікацією структурних компонентів юридичних документів займаються фахівці з дипломатики – однієї з допоміжних

історичних дисциплін. Аналіз формуляра передбачає визначення його будови, поділу на частини і структурні компоненти – клаузули (клавзули), зауваження загальних і локальних характеристик кожного елемента, кількості клаузул і їх розташування у формулярі, врахування ступеня підпорядкованості будови тексту риторичним правилам і засадам аргументації та композиції, зауваження використання характерних топосів (образних, риторичних засобів, мовних кліше, типових порівнянь, зворотів, прикладів). Результати такого дослідження можуть слугувати джерелом додаткової інформації про час, місце створення документа тощо. Так, наприклад, Н. Яковенко зазначає, що «в умілих руках дослідника формуляр розповідь і про складніші речі. Наприклад, певні нюанси так званої аренги (вступної преамбули) до заповітів можуть засвідчити віросповідання заповідача (православне, католицьке чи протестантське), що його із самих майнових розпоряджень ми можемо і не виснувати» [336, с. 243]. Варто зауважити, що опрацювання актової документації є завданням важливим, але не завжди легким для реалізації через значну видову різноманітність документації та часто брак спільних об'єднувальних елементів, необхідність урахування індивідуальних характеристик записів, які пов'язані не лише зі змістом, але й із навиками писарів (освітньою, фаховою підготовкою, досвідченістю саме у канцелярській роботі, застосуванні до певної міри «творчого» підходу у створенні записів (підборі клаузул, їх розміщенні, смислового зв'язку між ними). Різна дипломатична структура, відмінність у будові формулярів і клаузул пов'язані також зі створенням у неоднакового рангу канцеляріях, взятих за основи зразках формулярів різного походження, зрештою відмінністю в історії формування, призначення, завдання, використання запису [164, с. 393].

Дипломатична структура актів та документів майже в усіх слов'ян та народів Західної Європи сформувалася ще за часів раннього Середньовіччя [163, с. 25-45]. Вже у XIII - першій пол. XIV ст. дослідники зауважують подібність, але не ідентичність будови документів, тобто ще у

князівських канцеляріях дотримувалися загальних засад написання та побудови юридичного документа. Середньовічний та ранньомодерний документ українського походження містив структурні ознаки як давньоруського дипломатарію, базованого насамперед на візантійських зразках, так і західних зразків. Останні, звичайно, справили найбільший вплив на архітектуру латинськомовного документа.

Усталеність структури та дотримання норм класичної латини при написанні урядових документів сприяли вживанню переважно загальноприйнятих та загальновикористовуваних кліше, які не мали принципових відмінностей на території усієї Європи. Але незначна специфіка у мовному оформленні та структуруванні все ж була присутня і визначалася у кожному окремому випадку місцевими особливостями того чи іншого різновиду латини та рівнем індивідуального володіння автором тексту цією мовою. Так само подекуди варіювалась і структура побудови тексту. Так, при дослідженні Галицько-Волинського формуляра зауважено, що він «незважаючи на консервативність у загальноєвропейському контексті, видозмінювався і модифікувався» [160, с. 124].

При аналізі структурних складових українського латинськомовного документа використано матеріали з праць Н. Яковенко, О. Купчинського, Д. Ващука, авторки передмови до «Волинських грамот», також зауважено матеріали енциклопедичних-довідкових видань та словників [35; 43; 164; 336].

Загалом виділяється два типи формулярів: повний, розширений (тричастинний [160; 161] або трьохчастинний [343] і простий (скорочений), іноді окремо виділяють формуляр листа-звернення. Повний формуляр, як свідчить його назва, має тричастинну будову – складається зі вступного протоколу, власне змісту і закінчення (есхатоколу), кожна частина містить певну кількість клаузул. На українських теренах середньовічного та ранньомодерного періоду у латинськомовних документах частіше використовується майже повний формуляр із певними видозмінами у

кількості, підборі, порядку розташування та наповнення клаузул, на які розділений текст.

Перша частина формуляра – вступний протокол, складається із таких клаузул як: інвокація, заголовок, дата (клаузула датації), інституляція, список членів уряду і присяжних, інскрипція.

Інвокація (лат. *invocatio, onis (f)*) – це заклик до Божого імені задля забезпечення успіху. Найбільш вживаною є формула «*In nomine Domini amen*».

Заголовок – назва змісту запису, часто у заголовку вказується прізвище контрагента.

Датування (датація) (лат. *datatio, onis (f)*) – зазначення місця і часу складання запису:

«*Actum et datum Vilne feria sexta in Vigilia Sanctorum omnium. Anno domini Millesimo Quingentesimo Tricesimo Tercio*»

Клаузула датації може розміщуватися у кінці документа, або для уточнення у двох частинах формуляра (вступному протоколі та закінченні).

Салютація (лат. *salutatio, onis (f)* від лат. *salutare* – вітати) – побажання. Часто об'єднується з інституляцією.

Інтитуляція (лат. *intitulatio, onis (f)* від лат. *intitulare* – титулувати) – називання особи, яка видає, або від імені якої видається документ (вказується власне ім'я, посада, звання, статус). Часто текст має описову форму.

«*nos Wladislaus Dei gratia rex Poloniae*»; «*Nos Sigismundus dei gratia Rex Polonie, Magnus Dux Lithuanie, Russie, Prussie, Samogithiequae dominus ethers etc*»

Відповідно до інтитуляцій документи можуть бути розділені на такі групи: господарські (великокнязівські (або королівські – Н. Д.)): князівські та шляхетські [35, с. 238-9].

Список членів уряду і присяжних – перелік осіб, які представляють уряд

Інскрипція (лат. *inscriptio, onis (f)*) – напис) – позначення адресата, особи, на яку поширюється дія акта чи документа. Часто об'єднується з нарацією.

Класичний варіант основної частини формуляра – власне зміст містить такі клаузули як: арена (аренга), промульгація, нарація, петиція, диспозиція, санкція, короборація (корроборація), тестація.

Аренга (пізньолат. *arenga, ae (f)*) – впровадження, вступ) – преамбула, інформація про загальні мотиви зголошення для розгляду справи в уряді, повідомлення про причини обговорення справи. Основою аренги могли стати не лише юридично зумовлені причини, а й міркування філософського змісту (про смерть, справедливість тощо). Часто вживається при розгляді й оголошенні дарчих та заповітів.

«Quonia meaue in humanis aguntur facile oblivionis obducuntur caligine nisi litterarum ministerio et monimentis posteritatis commendata fuerint noticie»

«Ad perpetuam rei memoriam Ne gesta aut alique ordinationes et principum concessionones cum temporum labilitate pretereant et evanescant conveniens visum est ut litterarum apicibus sigillorum quae autenticorum appensione et testium annotatione ad posteritatis noticiam deducantur».

Промульгація (лат. *promulgatio, onis (f)*) – оповіщення, оголошення, обнародування документа згідно волі зацікавленої особи. Найчастіше виражається формулами *«notum facimus»*, *«notum esse volumus»*. Ця клаузула часто співзвучна із заголовком.

Наррація (лат. *narratio, onis (f)*) – розповідь, оповідь) – конкретні підстави та мотиви, що служать для розгляду справи, умови, що безпосередньо передують винесенню адміністративно-судового рішення.

Петиція (лат. *petitio, onis (f)*) – одна з факультативних клаузул, у якій вказується особа, на прохання якої видається документ. Як варіант – прохання про внесення відповідного запису до книг. На відміну від нарації у петиції вказувалося на факт звернення з офіційним проханням.

Диспозиція (лат. *dispositio, onis (f)* – розміщення, упорядкування) – виклад основного змісту повідомлення, що містить також розпорядження по суті справи.

Санкція (лат. *sanctio, onis (f)* – непорушне право, постанова) – попередження про наслідки невиконання розпорядження, засіб, який буде застосовано у випадку порушень (Боже покарання, штраф). Найчастіше зустрічається у документах судового характеру і може містити лише зобов'язання однієї з сторін.

Короборація (*корроборація*) (лат. *corroboratio, onis (f)* від лат. *corroborare* – зміцнювати, скріплювати, підтверджувати) – вказівка на способи і засоби засвідчення документа, скріплення печаткою, часто вживається формула *sigilli nostril munimine roborari mandavimus (fecimus)*.

Тестація (лат. *testatio, onis (f)* від лат. *testis, is (m)* – свідок) – клаузула засвідчення, що вказує на коло причетних до події осіб, у присутності яких був складений документ, і які засвідчують його правову чинність. Іноді міститься у вступному протоколі.

Заключна частина формуляра – закінчення (есхатокол) традиційно складається з таких клаузул: датування (датація), сигнатура (підпису або підписів), апрекація, субскрипція.

Про клаузулу *датації* згадано вище, при описі складових вступного протоколу, у якому ця клаузула вживається частіше.

Сигнатура (лат. *signatura, ae (f)*) – підпис, що у записах виражається словами, а іноді символами (наприклад хрестиком)

«*Scriptit aut[em] Laurentius Miedzileski p[rae]p[osi]tus vilnen[si] et Secretarius Regie*»

Апрекація (лат. *apprecari* – молитися) – коротка молитва або побажання, щоб викладене у документі стало довговічним, часто могла бути виражена словами уряду про тривалість і довговічність його рішень.

Субскрипція (лат. *subscriptio, onis (f)* – підпис) – завершальна клаузула формуляра документів, яка містить часткові свідчення.

Деякі із зауважених клаузул використовувалися факультативно, також іноді дещо видозмінювався порядок написання. Скорочений варіант формуляру найчастіше складався із інтитуляції, промульгації, нарації, диспозиції, короборації та датування [416, с. 35-41].

Окрім клаузул важливим напрямком роботи щодо дослідження та введення до наукового обігу середньовічної документації є також розвідки фахівців зі сфрагістики (давньо-гр. σφραγίς — печатка), або сигілографії (лат. *sigillum*, *i* (*n*) — печатка, відтиск) — науки, що досліджує печатки. У латинськомовній документації печаті регулярно передує напис *locus sigilli*. Саме такі дослідження часто дозволяють встановити оригінальність документа. Так, наприклад, Я. Дашкевич визначає, що у канцелярії князя Лева використовувалась не печать із зображенням лева (про що йдеться у багатьох роботах), а печать із родовим знаком Рюриковичів — печаттю із зубом (*sigillum dentale*) [85, с. 41-45]. В іншій роботі категоризовано печатки як: маєстатичні (*sigillum majestatis*), малі (*sigillum parvum*), менші (*sigillum minor*) — група фактично аналогічна до попередньої, крім того, варто зазначити, що граматично вірним було б визначення «*sigillum minus*», однак це не є критичною помилкою автора, адже некоректне узгодження іменника із прикметником відповідно до роду зустрічається і безпосередньо у документах), «з ангелом» (*sigillum de angelo*, *sigillum cum angelo*, *angell sigillum*, *sigillum angell*), решту віднесено до групи «без категорії» і названо «*sigillum*». Щодо групи печаток «з ангелом» виникає ряд питань, зокрема, й філологічного характеру, зважаючи на те, що лексема *angelus* у середньовічній латині має кілька значень, а саме: 1) ангел; 2) архангел Михаїл; 3) прапор із зображенням постаті архангела Михаїла; 4) почесний титул; 5) посланець [86, с. 384]. Зауважмо також поплутання лексем *angelus*, *i* (*m*) та *angellus i* (*m*). Остання є демінутивом від *angulus i* (*m*) і означає «куточок».

Наведені приклади базуються на прикладах документів більш раннього періоду, але виявлення пізніших підробок непоодинокі і потребують

урахування, а також часто передбачають й історико-мовознавчий коментар. Отже, аналіз правничої термінології також передбачає залучення термінологічних відомостей, пов'язаних зі сферою сфрагістики, а саме, різновидів печаток, та визначення сфер і особливостей юридичного їх застосування. Я. Дашкевич виділяє шість сфер застосування печаток (синонімічно використовується термін «ціха» від нім. *Zeichen* – знак, зображення): для підтвердження автентичності документів (або збереження таємниці листування), на позначення якості продукції, точності мір, права власності, секвестрування майна (рухомого та нерухомого), вказівка на те, що мито було сплачено. Традиція опечатувати листи задля збереження таємності листування зберігалася протягом XIV-XVIII ст. На листах, документах печатках ставилася на сувої, на чистій стороні аркуша (а не внизу під текстом для засвідчення підпису). Часто сувій документа покривався зверху ще одним шаром паперу, на якому ставилася печатка. Цей верхній (опечатаний) шар називався ротулом (лат. *rotula* – коліщатко) [86, с. 374]. Детальніше про різновиди маркування та печаток у торговій та митній галузях у XVI-XVII ст. йдеться у 3 розділі роботи.

Дипломатичні традиції діловодства не спричинювали повної тотожності у викладі змісту та оформленні документів, хоча у великих канцеляриях загального порядку дотримувалися частіше, зокрема й завдяки наявності формулярників – регламентованих взірців чи посібників, що слугували зразками для канцеляристів під час укладання текстів записів різних видів і типів документації та зумовлювали до певної міри уніфіковане вживання відповідної термінології. Зміна та розвиток формулярів записів із часом більше спричинювалися різноманітністю обставин та реалій, тож скоріше стосувалися змістового наповнення, а не формальностей викладу. Тож, звичайно, і динаміку та якісні зміни у розвитку та становленні соціально-правничої термінології варто відслідковувати, насамперед, опираючись на дослідження лексичного оформлення клаузул із найбільш можливою кількістю варіативних відхилень. Так, пласт соціальної

термінології більшою мірою репрезентований у клаузулах інституляції, списку членів уряду і присяжних та підписах. Для засвідчення реалій побутування тієї чи іншої лексеми у функції правничого терміна очевидно найбільш продуктивним є аналіз клаузул основної частини формуляра – нарації, диспозиції та санкції.

2.3.2. Типологічно-видова класифікація латинськомовних документів XVI-XVII ст. Актові книги як джерело типологічних досліджень латинськомовного документа XVI-XVII ст.

Для аналізу та дослідження особливостей розвитку і побутування латинськомовної соціально-правничої термінології, вживаної в українському документі XVI-XVII ст. варто визначити основні типи та види документів, де вона використовується.

Більшість документів, створених після судово-адміністративної реформи, здійсненої на початку XV ст., вносилися до т. зв. актових книг (пол. *akta* – акти від лат. *ācta, ōrum n* – протоколи, постанови, розпорядження). Хоча значна кількість таких книг втрачена, більше 8-ми тисяч все ж залишилися і переважна більшість їх зберігається в архівах Львова та Києва. Наразі не остаточно вирішеним є питання щодо походження актової книги на українських теренах, але можливими джерелами наслідування є італійські та німецькі міські книги [78, с. 131]. Зазвичай йдеться про гродські (*acta castrensia*) та земські (*acta terrestria*) акти, тобто книги-збірки документів, як видно з самої назви, створених у результаті роботи земських та гродських судів. Хоча іноді акти зберігалися й не поєднаними у книги, а окремо. Структура та організація ведення таких книг мала свої відмінності залежно від воєводства. Так, наприклад, у Руському та Белзькому воєводствах, окрім повних записів актів відповідно до усіх нормативів формуляра («книги індуктів»), велися ще й допоміжні книги актів для поточного, внутрішнього використання, книги довідкових записів. Чистові варіанти таких записів вносилися до т. зв. «Книги індуктів реляцій». Тобто один і той же документ

(матеріал) вносився до кількох книг із відповідними модифікаціями оформлення та виокремлення необхідного матеріалу («книга протоколів», «протокол інскрипцій», «індукт інскрипцій», «протокол реляцій», «індукт реляцій» тощо). Зазвичай складені за усіма правилами публічні акти (*acta publica*) передбачали загальне оголошення. Із архівом земських та гродських судів пов'язане поняття фасцикул (в'язок) – розрізнених документів, найчастіше копій, більшість з яких стосувалися судових позовів, та допоміжні матеріали, пов'язані із оформленням документів (довідники, формулярники тощо). Серед фасцикул документальних, які направлялися у канцелярію для запису в актові книги виділяються фасцикули копій, переписані у книги індукт (*Fasciculi copiarum inductarum*), і фасцикули копій, які залишилися не переписані (*Fasciculi copiarum non inductarum*) [162, с. 19-21]. Необхідність у т. зв. чорнових записах та їх різноманіття спричиняють появу у деяких судах нових типів книг.

Книги декретів складали у двох варіантах – чистовому і чорновому. Проте згодом замість чернеток окремі суди впроваджують нові типи книг: *rapularia*, *manualia* – у них записували короткий зміст декретів для подальшого чистового запису; *sententionaria* – до таких книг вносилися лише суддівські рішення [162, с. 25]. Традиція ведення актових книг зберігалася до кінця XVIII ст..

Загалом існувало багато типів актових книг і їх по-різному класифікували. Послугуючись класифікацією видатного українського історика, дослідника зокрема й української актової документації Олега Купчинського, зазначимо основні різновиди земських та гродських актових книг, які містили записи публічних актів земських та гродських судово-адміністративних установ та фіксували записи актів, пов'язаних із процедурою розслідування справ і оголошення вироків [162, с. 2-29]:

1) *libri inscriptionum* – поширені на усіх територіях книги інскрипцій, які містили записи актів загальнодержавного змісту та документи, пов'язані великою кількістю питань матеріальної (зокрема земельної) власності;

2) *libri relationum* – книги реляцій (записів заяв, донесень, зізнань). Оскільки містили досить різнопланові і за змістом, і за формою документи, з часом у судах виділялися окремі книги для запису облят (*libri oblatorum*), маніфестацій – судових заяв (*libri manifestationum*);

3) *libri decretorum* – книги декретів. Велися у кожному земському суді, бо фіксували усі поточні канцелярські справи, але часто після використання знищувалися. З огляду на тематичну обмеженість справ, які розглядалися (переважно питання земельної власності та майнові суперечки), містили структурно однотипні, але різноманітні тематично види декретів.

Серед книг цієї групи виділяються: а) *libri iudiciales* – книги старостинських декретів, виданих на сесіях гродських судів; б) *libri quaerelarum officiales* – книги судових вирр. після розгляду справ; в) *libri decretorum in terminis tactis prolatorum* – книги записів ухвал та рішень, пов'язаних зі сплатою судових витрат; г) *libri condemnationum* – книги заочних присудів для тих, хто не з'являвся у суд для заслухання вироків. Іноді кілька книг уніфікувалися в одну збірку як-от «*Libri decretorum quaerelarum et tactorum*» – книги записів проступків та судових витрат Теробовельського гродського суду. З-поміж книг сяноцького земського суду збереглася також книга-раптуляр під назвою «*Raptularium resolutionum et decretorum*» – книга-раптуляр, в якій анонсовано короткий зміст декретів [162, с. 23];

4) *libri et acta inquisitionum* – книги-збірки документів, пов'язаних із перебігом судового процесу. Збереглися, на жаль, фрагментарно;

5) *regesta causarum* – книги-реєстри розглядуваних судом справ у спірних питаннях, що, зважаючи на суто прикладний характер їх використання, велися лише у чорнових варіантах;

б) *regesta furum* – «реєстри злочинців», до яких вносили прізвища людей, яких запідозрили, звинуватили, або які були пов'язані із різними карними справами. У Великого князівств Литовському переліки книги мали назву «чорні книги».

Від збережених книг земських і гродських судів слід відрізняти книги, які виникли в результаті судово-адміністративної діяльності інших різновидів судів, що діяли на тогочасних українських територіях:

1) *acta succameralis* або *libri graniciales* – книги підкоморського суду, яка містять чимало матеріалів із земельного майнового права;

2) *libri i(j)udiciorum captiraliu*m – книги каптурового суду. Такі суди працювали до середини XVIII ст. на період від смерті одного короля до офіційної коронації іншого і в основному займалися розглядом карних та цивільних справ;

3) *libri vicepalatinales* – книги підвоєводського суду містили насамперед матеріали, які стосувалися життя єврейської громади. Для аналізу правничої термінології на українському ґрунті матеріалом дослідження можуть слугувати книги Львівського суду, створені у середині XVIII ст.. О. Купчинський зазначає, судили представників єврейської нації спочатку під воєводи, пізніше – старости або безпосередньо власники міст, а згодом – воєводи. Окремо підвоєводський суд на теренах Белзького та Руського воєводств був лише у Львові (збереглося 6 книг) [162, с.32];

4) *libri commissorialium fiscalium* (пол. *księgi sądów skarbowych*) – книги фінансового (скарбового) суду. Веліся із середини XVII ст..

Хронологію та перебіг судових засідань та відповідних процедур відображали:

а) *acta inquisitionum* або *acta rotuli inquisitionum* – інквізиційні, акти судових розправ, що містили протоколи перебігу слідства у карних справах, які розглядалися у суді, тобто протоколи судових допитів;

б) *regesta causarum* – реєстри справ, які розглянув суд. Такі реєстри не мали чіткого визначення у класифікації актових книг, і фактично це питання розглядалося лише у XVIII ст., коли з'явилася певна система у функціонуванні та класифікації цих записів. З-поміж інших до групи таких книг належать *regesta simplicia* (звичайні книги-реєстри, у яких конспективно зазначалися судові справи різного змісту) та *regesta poenalia*

(реєстри оплат на судові витрати). Нові типи книг-реєстрів (*regestra ex remissione, registra terminorum et actorum*, книги-реєстри цивільних справ, записаних «без примусу і з доброї волі» тощо – усього їх було до 30-ти) з'являються у XVIII ст..

Окремо варто зазначити довідкові видання судово-адміністративних установ: 1) *seriaria* – серіари або сумарії, до яких вносили заголовки-анотації записаних у чистові книги індуктивні документи.

Виділяються такі різновиди серіарів: *seriaria relationum* (сумарії реляцій), *seriaria quaerelarum* (сумарії позовів) та *seriaria copiarum* (сумарії копій).

2) *feriaria* – подібні за функцією до сумаріїв типові для Львівського гродського суду книги витягів з документів, які були видані судовою установою;

3) *sigillaria* – сігіляри, до яких вносилися відомості про здійснення оплати за проставлену печатку при видачі документа.

Омонімічний термін *sigillaria* набув поширення у дещо іншій палеонтологічній царині – у ботаніці на позначення вимерлого роду спорових деревоподібних рослин [268]. Цікаво, що ще одна лексема із зазначених назв є продуктивною у творенні ентомологічного (від грец. *έντομον, εντόμου* – комаха та *λόγος* – слово, вчення) терміна на означення виду лісових метеликів – *Naхaseriaria*.

Велика кількість різноманітної документації, що надходила до канцелярії судово-адміністративних інституцій, та й загалом розвиток діловодства зумовлюють появу нових видів актових книг чернеткового типу, наприклад: (*libri*) *prothocollon plenipotentiarum* – книги записів повноважень і довіреностей; *libri prothocollon iuramentorum (protocollon iuramentorum)* – книги записів присяг щодо оподаткування, до яких записували присяги, пов'язані із збиранням податків і підтвердженням вірогідності податкових відомостей (*фасій*).

Загалом збільшення кількісної та видової різноманітності актових книг найчастіше спричинюється розмежуванням матеріалу залежно від змісту та функцій записів. Але оскільки цей процес відбувався неодноразово і за різними критеріями, типологічна характеристика актових книг не може бути однозначною.

Прикметно, що заповнювалися «чистові» «Книги індуктів реляцій» переважно латиною, а вживана староукраїнська мова транслітерувалася латиницею [159, ст. 59-60]. А от у чорнових записах староукраїнська присутня в актах майже всіх судів. Використання у документах інших мов (німецької, італійської тощо) фіксується значно рідше і, логічно, зустрічається у заявах, протоколах, які стосуються носіїв цієї мови. Мови відмінної графіки (грецька, єврейська тощо) транслітерувалися [424, с. 2]. У Брацлавському, Волинському, Київському та ін. воєводствах, де «панівним» було руське право, актові книги велися переважно староукраїнською мовою.

Оскільки абсолютна більшість документації з середини XV ст. написана латинською мовою у адміністративно-судових закладах Белзького, Руського та Подільського воєводств, то саме цей пласт документації є найбільш репрезентативним щодо досліджень (особливо кількісних) тогочасної латинськомовної соціально-правничої термінології. Слід зауважити, що найбільша кількість латинськомовних документів була створена протягом першої половини XVI ст., оскільки з цього часу у всіх регіонах Речі Посполитої дозволялося використовувати для ведення документації польську мову [444, с. 285], хоча використання та максимальний вияв впливу латинської мови зберігався протягом кількох наступних ст.. На граматико-синтаксичному рівні йшлося зокрема про традиційне дотримання характерних конструкцій і топосів формуляра, а лексично – базування на латинськомовній та латинського походження термінології, сформованій до того часу.

Як видно із поданого матеріалу, для аналізу соціально-правничої термінології латинськомовного документа XVI-XVII ст. можуть стати у пригоді самі лише титульні назви різноманітних актових книг, що побутували на тогочасних українських територіях. Окрім того, наявність тієї чи іншої «збірки», її розповсюдженість та певних землях непрямо засвідчує і ступінь поширеності того чи іншого виду документа.

Але все ж варто зазначити, що можливість типологічного кількісно-відсоткового підрахунку функціонування актових документів XVI-XVII ст. ускладнюється фрагментарністю збереження деяких різновидів актових земських та гродських книг. Аналіз якісно-кількісного складу латинськомовних документів вказаного періоду на матеріалі збережених оригінальних документів, їх копій, письмових фіксацій та посилань є справою масштабнішого дослідження, яке все ж неминуче хибуватиме на повноту характеристики. Окрім того, варто зауважити важливу особливість мовного оформлення тогочасної документації, що витікає з багатомовності тогочасного суспільства – досить часто різні структурні елементи (т. зв. клаузули) одного документа записувалися різними мовами, що до певної міри унеможлиблює реалізацію однозначних кількісних обрахунків латинськомовної термінології, пов'язаної із номінацією та функціонуванням актової документації.

Тож варто детальніше зупинитися саме на мовних характеристиках тогочасної документації.

2.4. Поняття «термін» та його структура

Використання мови на рівні професійного спілкування для забезпечення потреб саме цієї сфери передбачає творення окремого «підвиду» мовної комунікації – «фахової мови». Ідея необхідності такого виділення з'являється у працях німецьких філологів у другій половині XX ст. як результат спроб вмотивування необхідності збереження єдності мовного стандарту у галузі спеціального знання [288, с. 63]. Термін «фахова мова»

був запропонований німецьким лінгвістом Л. Гофманом, саме німецькі дослідники поклали початок дослідженням мовної системи для забезпечення потреб професійної комунікації, т. зв. «підмови науки та техніки» [215, с. 16]. Згодом розуміння фахової мови вийшло за межі лексичного рівня завдяки дослідженню її на рівні тексту з урахуванням соціокультурних, комунікативних, стилістичних, синтаксичних, прагматичних та семіотичних аспектів. Закладені у роботах німецьких фахівців Л. Гофмана [390], В. Шмідта [427], Т. Рьольке [426], Г.-Р. Флука [380], Р. Пельки і Д. Мьона [409] et al. теоретико-методологічні засади вивчення фахової мови знайшли відображення та продовження у розробці цієї тематики науковцями інших країн та вітчизняних дослідників. У результаті досліджень витворився цілий ряд синонімічних найменувань «фахової мови»: «мова для спеціальних цілей», «мова для спеціальних потреб» [173; 111, с. 25-6], «підмова» [307], «спеціальна підмова» [157], «технолект», «субмова» [263], німецька лінгвістика послуговується терміном «Fachsprache» [215, с. 17], значного поширення набув англomовний термін LSP (language for special purposes). В українській традиції однозначна перевага надається терміну «фахова мова», вмотивованість якого зауважує, зокрема, Т. Кияк [133, с. 142].

Після появи розмежування понять загальної та фахової мови у роботах дослідників по-різному трактувалися функціональні та лінгвістичні відмінності та субординаційні відношення між ними. Так, наприклад, Р. Пелька та Д. Мьон вважають професійну мову варіантом національної літературної мови, який допомагає осмисленню та спеціалізованому означенню характерних для галузі понять та забезпечення оптимально компактною та продуктивною комунікації у межах професійного спілкування [409, с. 26]. Серед основних відмінностей мови професійної комунікації від загальноновживаної визначають: співвіднесеність з конкретною сферою застосування та відповідно визначеність потенційних користувачів [215, с. 218]; обмеженість у використанні граматико-синтаксичного

потенціалу мови, натомість активізація у творенні лексично особливих засобів [204, с. 21]; окрім зазначених лексичних, наявність певних відмінностей при словотворі та словозміні [289, с. 243]. Однією із визначальних відмінностей фахової мови є також здатність до повсякчасної оптимізації комунікативних процесів у професійній сфері шляхом підвищення компактності засобів та мобільності передачі [204]. Відповідно неминучим є процес «кодування інформаційної ємності» понять у їх мовній реалізації [289, с. 9].

Усі дослідження фахової мови умовно можна розділити за такими напрямками: лексичний, морфолого-синтаксичний, текстовий та когнітивний. Лексичний напрям передбачає опис, аналіз та систематизацію наявного термінофонду. Морфолого-синтаксичний та текстовий – виявлення характерних ознак фахової мови на рівні речення та тексту відповідно. У рамках когнітивного підходу реалізується дискурсивний аналіз фахової мови, що допомагає співвіднести статичний вимір його функціонування із динамічним проявом у процесі комунікації, зумовлює та уможливорює зберігання структурованих знань і досвіду у мові та забезпечує фіксацію і розвиток певної галузі знань. Саме когнітивний підхід до вивчення терміна з точки зору його мовної природи передбачає дослідження його взаємодії й співвідношенні загальної і спеціальної мов: досліджує стадії поступового переходу одиниць номінації з однієї системи в іншу, визначає «особливий характер змін семантики і концептуального змісту термінологічних одиниць за рахунок редукції структур знання, які стоять за ним» [111, с. 25-6].

Слід зауважити, що класифікують фахову мову й у т. зв. горизонтальному та вертикальному напрямках. Горизонтальною називають класифікацію фахових мов за сферами застосування, наприклад, виділяється мова фізики, медицини, історії тощо. Одним із перших системно застосував та виділив горизонтальну класифікацію О. Вюстер. Найбільш проблемним для її використання виявилась величезна, і щораз зростаюча кількість суміжних дисциплін та галузей, точний час появи та доцільність виділення

яких буває досить важко верифікувати. Тож і загальна кількість фахових мов остаточно не встановлена, у дослідженнях фахівців пропонуються цифри від 300 [378, с. 126] до 500 [224, с. 17].

Найбільш вірогідною видається думка про неможливість вповні точного такого підрахунку через відкритість цієї системи та схильність до внутрішніх диференціацій [111, ст. 25-6].

На відміну від горизонтальної вертикальна класифікація передбачає аналіз одного різновиду фахової мови. В межах цього типу класифікації теж немає однотайності у дослідженнях науковців [360; 393; 409]. Зрештою деякі фахівці зауважили доцільність об'єднання обох класифікацій Л. Дрозд, В. Зайбіке [375], Я. Вісер [447], Д. Мьон, Р. Пелька [409], Г. Шрьодер [428], Р. Булман та А. Фернс [366]. Найбільш вдалою та послідовною виявилась класифікація фахових мов Л. Хофмана, який за основні критерії поділу визначив рівень абстрактності, сферу вживання та передбачуваних комунікантів та специфіку використовуваних мовних засобів, і таким чином 5 основних груп фахових мов відповідно до кожної із характеристик [390].

Варто також зауважити взаємопов'язаність конкретної мови (її функціональних характеристик) із наявністю сформованої термінології [134, с. 142]. Важливим нюансом при історичному аналізі термінологічної лексики є урахування взаємодії фахової мови із загальноновживаною, і навпаки. Адже гнучкі зв'язки загальної та фахової лексики зумовлюють можливості для термінологізації загальноновживаної лексики та втрати з часом термінологічних особливостей фаховими лексемами. Тому дослідження семантичного становлення і функціонування зокрема і юридичної лексики передбачає аналіз особливостей відповідних процесів.

Визначення місця термінології у системі загальної мови загалом визначає два основні підходи до вирішення цього питання – нормативний та дескриптивний підходи. Нормативний підхід (його прихильниками є зокрема Д. Лотте, Л. Капанадзе) передбачає визначення терміна як спеціальної «штучної» одиниці, тобто вся термінологія визначається як «система штучно

створених знаків» [166]. Виходячи з цього, основними ознаками терміна є визначеність, точність, однозначність, відсутність синонімії, максимальна лаконічність тощо. Натомість апологети дескриптивного підходу (Р. Будагов, Р. Кобрін, В. Даниленко et al.), вважаючи термінологію органічною частиною лексики літературної мови, вказують на взаємопов'язаність розвитку термінології із розвитком загального лексичного складу мови, та загалом визначають її структурною підсистемою мови, «самостійним сектором» [84, с. 11]. Хоча, наприклад, О. Суперанська, підтримуючи у цілому дескриптивний підхід до визначення терміна, вважає термінологію більш автономною частиною лексичного складу національної мови, самостійність якої визначається зокрема небов'язковою відповідністю нормам літературної мови та можливістю терміна до семантичного розкриття лише у відповідній системі понять [288, с. 17-8]. Тож можна сказати, що термін стає терміном лише як частина певної термінологічної системи і має бути пов'язаний із іншими термінологічними одиницями аналогічного ряду і наявність саме такої сукупності взаємопов'язаних елементів уможливує функціонування лексеми у ролі терміна [71, с. 11]. На наявності у смисловій структурі терміна зв'язків із іншими поняттями та об'єктами термінологічного ряду та можливості функціонування терміна саме у межах певної термінології наголошують О. Реформатський та Е. Скороходько [245, с. 85; 262, с. 13].

Поняття термінологія має кілька визначень: як наука про терміни, частина словникового складу мови та увесь обсяг вербальних позначень понять, притаманних певній сфері. Слід зауважити співвідношення понять «термінологія» та «терміносистема». Попри відсутність однозначної відповіді на це питання серед науковців (є прихильники і розмежування [172; 173], і синонімії [51; 292] цих понять), варто виокремити основні, пов'язані із цією темою та актуальні для поданої роботи нюанси. Виокремлення терміносистеми базується на принциповій її відмінності від термінології, що полягає в унормованості, стандартизації та уніфікації

термінів певної галузі. Все це є результатом конкретної цілеспрямованої роботи фахівців у цьому напрямі. Тож коли йдеться про термінологію середньовічного та ранньомодерного документа про свідому і у сучасному розумінні якісну стандартизацію не йдеться. Звичайно, практично зумовлені мотиви спричинювали прагнення до певної уніфікації зокрема й правничої термінології, але лише для зауваження початку формування систематизованої роботи у цій галузі варто вживати поняття «терміносистема», або на позначення певного обмеженого тематично кола термінів конкретної сфери. Загалом же для дослідження у зазначеному хронологічному зрізі не є доцільним принципове розрізнення понять «термінологія» та «терміносистема», бо актуалізується воно на тлі вже сформованих сучасних термінологічних систем.

Соціально-правнича термінологія є однією з термінологічних галузей і репрезентує один із різновидів фахової мови – юридичну.

М.-Б. Вербенец у кандидатській дисертації, присвяченій дослідженню історії становлення та функціонування юридичної термінології в Україні, зауважує першу появу власне українських правничих термінів у «Руській правді», а початок процесу формування юридичної терміносистеми української мови співвідносить із першими спробами систематизації термінології, які, на її думку, припадають на середину XIX ст.. Слід зазначити, що авторка, порівнюючи час та особливості процесу формування юридичного термінознавства як окремої галузі загального термінознавства в Україні з аналогічними явищами в польській та інших слов'янських мовах, виділяє чималу кількість подібних рис [37, с. 7-8]. Загалом виділяється 5 етапів у формуванні власне української правничої термінології:

1) з сер. XV ст. аж до другої половини XIX ст. – етап творення, формування основ національної юридичної терміносистеми. На думку Маї Вербенец, основні питання, що заслуговують на увагу у цей період – взаємовпливи старопольської та староукраїнської мов;

2) друга половина XIX – початок XX ст. – цей період пов’язується із діяльністю Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові та з акцентуванням на необхідності використання німецької термінологічної моделі для формування власне української;

3) 1923 – 1933 рр. – період значного розвитку галузевої лексикографії, пов’язаний насамперед із діяльністю НТШ та Інституту української наукової мови;

4) 1933 – початок 90-х XX ст. – посилення тенденцій до формування української юридичної терміносистеми під впливом російської мови, «уніфікацією моделей термінотворення східнослов’янських мов» [18, с. 8];

5) з початку 90-х XX ст. – інтенсифікація наукової роботи щодо опрацювання та впорядкування національної юридичної лексикографії, зокрема й у контексті узгодження та гармонізації із міжнародними стандартами (стандартами Міжнародної організації стандартів (ISO)) [37, с. 7-8].

Відома українська дослідниця юридичної термінології Н. Артикуца визначає юридичну термінологію як частину національної мови, яка функціонально забезпечує комунікацію у правових галузях усіх суспільно-політичних сфер [6; 4, с. 3]. У своїх працях авторка також зауважує основні функції та ознаки правничого термінологічного фонду. Зокрема, особливістю мови права, з огляду на її безпосередню залежність і пов’язаність із суспільно-політичним життям держави, є відкритість, функціональна та стратифікаційна різноманітність. Саме відкритість юридичної мови зумовлює широке використання загальноживаних слів, спеціальної лексики суміжних дисциплін, активність процесів запозичення, термінологізації, детермінологізації та взаємодії наявного із нововведеним термінофондом [4, с. 25].

Правова термінологія визначається наявністю самостійних різновидів: термінологія законодавства та підзаконних правових актів, юридичної науки та освіти, журналістики, «правозастосовної практики» тощо [247].

Особливості вживання зумовлюють також і наявні характерні риси правничої термінології: прагнення до однозначності, повнота змісту, чіткість викладу, аргументованість, директивність, кодифікованість, стандартизованість, нейтральність, стилістична однорідність; функціонально виокремлюючими рисами є поєднання інформативної функції із настановчою, зобов'язальною та необхідністю стабілізації, виражена прагненням до стабілізації, традиційності засобів вираження через необхідність збереження та передачі здобутих знань наступним поколінням [5; 196, с. 218-220].

Вивчення історичного розвитку соціально-правничої термінології передбачає також розширення діапазону залучених відомостей дотичних і взаємопов'язаних наук: історії, палеографії, соціології, історії держави і права, релігієзнавства, основ економіки тощо. Фундаментальність базових вихідних даних, необхідних для семантичного та етимологічного аналізу термінологічної лексики, вживаної у процесі політичних та соціально-економічних правових взаємин у XVI-XVII ст. спричинює і взаємопов'язаність та взаємопроникність термінологічних полів різних предметних систем. В результаті творяться т. зв. мікротермінополя, що існують ніби на перетині терміносистем різних наук. Терміни такого термінологічного мікрополя «вступають між собою у численні відношення та зв'язки, сукупність яких утворює розгалужену структуру досліджуваної термінології із різними спектрами взаємодії та взаємоперетинів. Водночас між цими мікротерміносистемами існують різні спектри взаємопереходів, радіальної/іrrадіальної взаємодії, що посилює значущість адекватного розуміння і сприйняття закономірності конвенційності (у різних типах мовленнєвих актів) термінолексем» [176, с. 9].

Аналіз термінології у виключно лінгвістичному, традиційному баченні наразі доповнюється цікавими дослідженнями інтердисциплінарного бачення терміна як вияву глибинної сутності поняття, яке він позначає. Прикладом симбіотичного філософсько-філологічного осмислення термінів

є дослідження П. Содомори [277], у якому автор, окрім іншого, дослідив на прикладі філософських термінів особливості їх перекладу з урахуванням корелятивних впливів, синонімії, конотативних відгалужень, приділив чимало уваги семіотичному сприйняттю терміна.

2.5. Критерії систематизації, методи і способи історико-філологічного дослідження соціально-правничої термінології

Вивчення історичної термінології вимагає чіткого методологічного підходу, процес її відбору та дослідження складний і тривалий. Досі не вироблені чіткі критерії для відбору саме цього термінологічного шару. А він має свою специфіку, оскільки, по-перше, формується на стику кількох наук: історії, правознавства, філології; по-друге, необхідний аналіз кожного терміна з урахуванням його семантичних змін протягом усього часу існування; і, по-третє, дослідження історико-правової термінології важливе з огляду на майбутню можливість нового, переосмисленого використання архаїзованих термінів у сучасній юриспруденції. Саме тому до вибору методу дослідження слід підійти зважено.

Для дослідження вважаємо доцільним обрати метод компонентного аналізу. Саме цей метод дозволяє найповніше відобразити розвиток значення терміна, вказати так звані «потенційні семи», врахувати семантичні нюанси не лише мовного, а й соціального й історичного характеру. Щоб визначити «семний склад значення» [27; 46, с. 85], спершу слід виділити семантичне поле шляхом побудови синонімічного ряду і виявлення диференційних ознак на основі опорного слова [288, с. 43] або архісеми. Цей термін вперше вжив Б. Потьє, але в сучасному вітчизняному мовознавстві його почав вживати В. Г. Гак на позначення загальної семи родового значення, завдяки чому «встановив ієрархію сем всередині семантичної структури слова» [46, с. 296]. Після виділення архісеми і пов'язаного з нею семантичного поля, виділяються релевантні ознаки в усіх заявлених лексемах. На підставі виявлених диференційних семантичних ознак, на які

розкладаються всі лексеми ряду, і виділяються семи-одиниці, «певні поєднання яких утворюють значення слова» [288, с. 38]. Семи можуть бути денотативні – такі, що відображають предмети зовнішнього світу, і конотативні – ті, що виражають емоційне, суб'єктивне значення. Потенційні семи виражають потенційні якості предметів та явищ і актуалізуються за певних умов [33; 111; 234, с. 1; 292]

Варто зважити на ті зміни яких зазнає семне наповнення аналізованих лексем в результаті історичних та соціальних змін.

Виконана робота підтверджує думку фахівців, які вважають метод компонентного аналізу одним з найбільш придатних для обробки лексичного матеріалу для укладання тлумачних словників, зокрема спеціалізованих термінологічних. При дослідженні юридичної термінології застосування методу компонентного аналізу має особливе значення у контексті аналізу системи юридичних термінів в їх історичному розвитку, тобто при вивченні власне історико-правових термінів: і актуальних та вживаних сьогодні, і таких, що вже стали архаїзмами як терміни, але можуть поновити своє існування в сфері юриспруденції та державного управління за певних історичних та політичних умов. Це, наприклад, відбулося з термінами «меценатство» і «спонсорство», що сприймалися як історизм у радянські часи. Однак актуалізувалося значення поняття, яке вони позначають, і, як результат, ці слова поновили свій статус юридичних термінів. Метод компонентного аналізу дозволяє дослідити всі нюанси значення у процесі його історичного розвитку, а отже здійснити найбільш багатогранний аналіз семантичного (семного) складу терміна, що в значній мірі сприяє унормуванню вживання та уточненню значення термінів.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [72; 73; 77].

Висновки до другого розділу

Найбільш презентативними для виявлення правничої та соціальної термінології з-поміж середньовічних та ранньомодерних першоджерел є юридичні документи тієї епохи: документи дипломатичного характеру; загальні і партикулярні привілейні грамоти; уставні земські грамоти; постанови сеймів та сеймиків; жалувані грамоти; люстрації; канонічна документація; інвентарі; заповіти, дарчі; акти та угоди щодо оренду, продажу та купівлю маєтків і земельних угідь; документація, пов'язана із борговими зобов'язаннями; судові рішення та поточні записи, привілеї. Загалом архіви метрик та канцелярій, що містили копії значної частини документів, створених в аналізовані часи, монастирські архіви, щодо латинськомовних джерел українського походження особливо цінними є також приватні архіви, які з часом формувалися у резиденціях окремих великих магнатів.

Дипломатичні традиції діловодства не спричинювали повної тотожності у викладі змісту та оформленні документів, хоча у великих канцеляріях загального порядку дотримувалися частіше, зокрема й завдяки наявності формулярників – регламентованих взірців чи посібників, що слугували зразками для канцеляристів під час укладання текстів записів різних видів і типів документації та зумовлювали до певної міри уніфіковане вживання відповідної термінології. Зміна та розвиток формулярів записів із часом більше спричинювалися різноманітністю обставин та реалій, тож скоріше стосувалися змістового наповнення, а не формальностей викладу. Тож, звичайно, і динаміку та якісні зміни у розвитку та становленні соціально-правничої термінології варто відслідковувати, насамперед опираючись на дослідження лексичного оформлення клаузул із найбільш можливою кількістю варіативних відхилень. Так, пласт соціальної термінології більшою мірою репрезентований у клаузулах інтитуляції, списку членів уряду і присяжних та підписах.

Дослідження окремих семантичних груп соціально-правничої термінології XVI-XVII ст. часто передбачає фокусування лише на певній

клаузулі, або ж кількох частинах документа. Так, найбагатший матеріал для аналізу термінологічних найменувань світських та церковних посад різного рівня відображено у клаузулах інтитуляції, наррації, інскрипції та петиції. Для виділення правових термінів із пенітенціарним значенням можна обмежитись виділенням лише клаузули санкції. А от для виокремлення найбільшої кількості термінів, що з'являються внаслідок взаємодії класичної латинської термінології та термінів звичаєвого права, або таких, які з'являються у результаті взаємодії латинської та місцевих мов, чи просто новотворів, найбільш інформативними є клаузули наррації та, особливо, факультативної клаузули субскрипції, адже саме вони більшою мірою базувалися на свідченнях учасників судових процесів, а отже, більш вірогідним є припущення про те, що під час запису відповідальна особа найменше мала можливостей для заміни термінологізованої лексики на нормативні терміни (іноді також із метою якнайточнішої фіксації свідчень).

Найпродуктивнішим для дослідження лексичного матеріалу та подальшого аналізу становлення та функціонування соціально-правничої термінології є метод компонентного аналізу. При дослідженні юридичної термінології застосування методу компонентного аналізу має особливе значення у контексті аналізу системи соціальних та правничих термінів в їх історичному розвитку, тобто при вивченні власне історико-правових термінів: і актуальних та вживаних сьогодні, і таких, що вже стали архаїзмами як терміни.

РОЗДІЛ 3. СТАНОВЛЕННЯ ТЕРМІНОСИСТЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПРАВНИЧИХ ДОКУМЕНТІВ. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ГРУПУВАННЯ Й АНАЛІЗ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛАТИНСЬКОМОВНИХ СОЦІАЛЬНО-ПРАВНИЧИХ ТЕРМІНІВ УКРАЇНСЬКОГО ДОКУМЕНТА XVI-XVII СТОЛІТЬ

3.1. Термінологічне визначення поняття «право» у юридичній практиці XVI-XVII ст. на матеріалі латинськомовних документів українського походження

Правова ситуація, що склалася на території сучасної України у XVI-XVII ст., є прикладом дійсно унікального симбіозу кількох правових систем, які співіснували у межах однієї держави, одного населеного пункту, іноді принципово не вирізняючись ступенем впливовості. Попри дію польського та литовського прав беззаперечно важливою є роль німецького (т.зв. міського права) та права звичаєвого, яке стає надійною допомогою у «залатуванні лакун», які іншими системами права не охоплені, або у ситуації, де норми різних систем права, що діють на одній території, суперечать один одному. Саме тому на локальних рівнях люди часто залишалися у багатьох питаннях «circa antiquas consuetudines et prohibitionem» – «при стародавньому звичаї та забороні» [ПНЛ, с. 44]. Так само на розсуд звичаєвого права залишався і ряд питань, які не потребували оновленого юридичного оформлення, наприклад, у багатьох протекційних універсалах для купців зазначено, що окрім нововведень старі звичаї та правила не полишають своєї дії: «Caeterum omnia jura, quae tempore patris nostri felicis recordationis in terra Russiae viguerunt, volumus omnes hospites seu negotiatores ut eo jure perfruantur» – «Що стосується усіх інших прав, які мали силу у Руській землі з часів нашого щасливої пам'яті батька, то ми волимо, щоб усі чужинці або купці користувалися ними, як і згаданим правом» [298, с. 16]. Розгляд строкатого правового тла епохи пізнього Середньовіччя та ранньомодерної доби дає підґрунтя для діахронічних досліджень багатьох наукових напрямів.

Українська історія цікава тим, що, окрім нерівномірності сили дії тієї чи іншої системи права на різних територіях, наступні дослідження, зокрема й сучасні, можуть тяжіти до певної контроверсійності, наприклад, щодо вияву польського і литовського прав дослідниками України Центральної та Західної. Різняться не лише ступінь зосередженості на матеріалі певного регіону (для західних областей панівним буде однозначно польське право, для центральних – ближчим є право литовське, яке багато у чому наслідувало польське, у результаті об'єднань певною мірою асимілювалося до західного зразка, але вочевидь мало значні відмінності. Так само по-різному можуть бути по трактованні й особливості (часто зі значними протиріччями) етнічного права. Хоча враховуючи очевидні зміни у світогляді людини середньовічної і сучасної у таких протиріччях якраз і може проявлятися симбіоз та синтез правничих систем та соціальної єдності. Як вірно зауважила Т. Гошко: «до епохи націоналізму різні етноси здебільшого цілком мирно жили в одній державі. Конфлікти, виникали не тому, що люди різних етносів не могли вжитися в одній державі, а тому, що люди не є святими – вони завжди конфліктують з тієї чи іншої причини. Я думаю, що історики дуже часто схильні приписувати конфліктам етнічне чи релігійне підґрунтя навіть там, де вони мали інші, часом суто побутові причини» [59]. Дослідниця нещодавно захистила докторську дисертацію із антропології права, де зокрема, послуговуючись ґрунтовним джерельним матеріалом, проаналізувала різнобічно аспекти формування права та сприйняття, усвідомлення та особливості використання юридичних норм саме середньовічних та ранньомодерних, у прагненні за її власним висловом «олюднити історію» людини епохи Середньовіччя та ранньомодерної доби, й історичне дослідження виконано у антропологічно-правовому контексті, тобто авторка не лише досліджує питання юридичних норм, які діяли у містах, а й аналізує, як «відбувався процес юридизації міського соціуму, як цей соціум сприймав право, наскільки знав це право, розумів його і використовував», чи стратифікованим було сприйняття та усвідомлення

юридичних прав представниками різних соціальних груп, «наскільки міщани знали, що вони мають право мати право» [59; 55]. Тож актуальний для сучасної науки підхід до вивчення правової історії у зв'язку із культурно-соціальними чинниками, які не лише впливають, а й формують зрештою правові норми є доцільним і у контексті філологічного дослідження та опрацювання джерел. Отже, поняття *iuris* – права щодо соціально-правничої документації XVI-XVII ст., та у контексті дослідження права взагалі, є багатозначним і мультистороннім, адже передбачає урахування й усіх систем права, що діють на певній території у визначений час, і ступенем обізнаності та сприйняття, «дієвості та життєздатності» правових норм, а також суспільно-етичні маркери, що неодмінно впливають та модифікують формалізовані правила.

3.1.1. Термінологічно марковані особливості функціонування національно-етнічного права

Основний масив латинськомовних матеріалів, створених на Україні – це документи для врегулювання соціально-правничих взаємин. Взаємин людей різного стану, національної та професійної приналежності [40].

На українських теренах лексико-семантичний характер латинськомовного документа зазнає змін. Як зауважує А. Матвієнко у передмові до «Волинських грамот» писарі судових канцелярій, звичайно, припускалися порушень умовностей офіційного мововживання, іноді додаючи «живомовних» простонародних елементів до тексту документів [43]. Така документація у першу чергу відображала побутування мешканців певної території, тож зміст цих джерел передбачав певною мірою залучення елементів простонародного мовлення, які різнилися залежно від соціального стану, рівня освіченості, етнічної приналежності носія мови. Крім того, усталений, значною мірою термінологізований лексичний інструментарій канцеляристів не завжди міг задовольнити потребу в означенні конкретних реалій чи явищ. За умов не надто мобільного інформаційного обміну

прецедентні випадки означення та використання нових або не часто вживаних лексем, разом із існуючою ситуацією багатомовності, створювали усі підстави для поповнення юридичної мови новотворами та поширенню термінологічної синонімії.

Найбільш яскравими є термінологізовані лексеми, вживані у документації пов'язаній із етнічно та конфесійно виокремленими громадами, які часто використовували кілька систем права, кожна із яких послуговувалася своєю термінологією.

Так, наприклад, єврейська громада, з одного боку, перебувала під юрисдикцією права «руського»: «*Inscriptiones autem venditionum et resignationum perpetuarum domorum, fundorum et possessionum Iudeorum suburbii Leopoliensis coram alio iure sive quavis alia iurisdictione fateri et inscribi non debent duntaxat coram actis Iudeorum palatini Russie cuius iurisdictioni Iudei de iure communi Iudei palatinatus Russie subsunt*» – «Записи вічних продажів та відступлень будинків, земель та посіlostей євреїв львівського передмістя повинні визнаватися і записуватися не перед яким іншим правом чи іншою юрисдикцією, тільки перед єврейськими актами руського воєводи, під юрисдикцією якого за загальним правом євреї Руського воєводства перебувають» [ПНЛ, с. 430].

Але з іншого – при цьому зберігалось особливе становище представників етносу у юридичному відношенні: «*Confirmatio ordinationis inter debitores Judaeos Leopolienses et creditores Christianos homines*» – «Підтвердження грамоти між євреями-боржниками та християнами-кредиторами», підтвердження грамоти 1633 р. у справі 1658 р., у якій заборонялося останнім до рішення суду конфісковувати майно у євреїв [с. 432], і окремі аспекти життя громади врегульовувалися нормами звичаєвого права, наприклад, воєвода Руського воєводства не мав права призначати доктора, який за давнім звичаєм обирався громадою (лат. *doctor* – у документах, пов'язаних із єврейською спільнотою, – це термін на позначення керівника львівської єврейської громади) [ПНЛ, с. 433].

Протиставлення за приналежністю до етносу і, відповідно, підпорядкування відповідній системі права неодноразово прописано та акцентується документами:

«Inscriptiones autem venditionum et resignationum perpetuarum domorum, fundorum et possessionum Iudeorum suburbii Leopoliensis coram alio iure sive quavis alia iurisdictione fateri et inscribi non debent duntaxat coram actis Iudeorum palatini Russie cuius iurisdictioni Iudei de iure communi Iudei palatinatus Russie subsunt.» – «А записи вічних продажів та відступлень будинків, земель та посіlostей євреїв львівського передмістя повинні визнаватися і записуватися не перед яким іншим правом чи іншою юрисдикцією, тільки перед єврейськими актами руського воєводи, під юрисдикцією якого за загальним правом євреї Руського воєводства перебувають.» [ПНЛ, с. 430-1].

Наприклад, грамота, видана Владиславом IV у 1633 р. врегульовувала співвідношення іудеїв та християн міста Львова. Відповідно до цього документа, навіть якщо євреї заборгував християнинові (зважмо, що зазвичай кредиторами виступали саме євреї), його майно може бути конфіскованим лише після винесення відповідного рішення судом. За чверть ст. у 1658 р. ця грамота була підтверджена вже Яном Казимиром, що свідчить про затребуваність таких рішень й існування відповідних правових ситуацій у тогочасному суспільстві: «Item a Iudeo si Cristianus pignus suum abstulerit ita, quod usuras non persoluerit, easdem si infra mensem non dederit, illis usuris accrescent usure item.» – «Далі, якщо християнин забере (силою) у єврея свою заставу так, що відсотків не сплатить, якщо їх впродовж місяця не дасть, такі відсотки додадуться до подальших відсотків.» [ПНЛ, с. 430-1] тощо.

Виокремлюється цілий пласт термінології, вживаної у різних галузях права (цивільному, адміністративному, земельному тощо) та такої, що стосується виключно єврейської громади: *synagoga* – синагога; *kircholma* або *okopisk* – кількома або окописьк – місця для захоронення тіл [ПНЛ, с. 477]; *szkolnik (synagogus juratus)* – школьник синагоги – урядник, слуга єврейської громади, на якого покладалося виконання ухвал та постанов громади [ПНЛ,

с. 468]; *podszkolnik* – підшкольник – помічник школьника синагоги [ПНЛ, с. 485; ЕПЛ, с.234-236]; *scola*– школа, у документах, пов’язаних із єврейською громадою – синагога; *rodale* – родал – сувій Тори, на якому, за звичаєм, присягали, євреї [ПНЛ, с. 387] тощо. Так, наприклад, іменник *doctor, oris (m)* в класичній латинській мові мав значення «*учитель, викладач*», у Середні віки зазвичай використовується на позначення учителя богослів’я (із факультативним додаванням особливих епітетів на кшталт *D. Angelicus, D. Gentium, D. Seraphicus, D. Subtilis, D. Mirabilis*, або *quattuor Doctores*) про Амвросія, Августина, Григорія Першого та Гієроніма) особливо видатним [88, с. 344]. У польському словнику латинської мови вказано аж 11 значень іменника *doctor*, із яких можна виділити наступні семи «науковець» «учитель» «тренер» «очільник» «правознавець» «воєначальник» [436]. Але хоча словник і призначений для істориків та правознавців, у ньому, на жаль, не зазначено ще одного значення цієї лексеми у Середні віки, а саме – керівник єврейської громади. Не став результативним і пошук відповідного значення й у словнику середньовічної латини [376], що містить зокрема посилання на матеріали кількох он-лайн корпусів латинськомовних текстів (Perseus Project Texts, Corpus Corporum (репозиторій латинськомовних праць Цюрихського університету [422]) тощо) Лексему на позначення цієї посади варто додати до соціально-правничих термінів середньовічної латинської мови, адже вона відображає конкретні тогочасні юридичні реалії. На українських територіях найбільшою за кількістю та соціально й економічно потужною була львівська єврейська громада. Показовим є факт, уже засвідчений у пункті 2.3.2 даної роботи, про те, що на території Белзького та Руського воєводств лише у Львові функціонував підвоєводський суд, що опікувався справами єврейської громади [162]. Тому саме у львівській документації знаходимо приклади використання аналізованого терміна: «... woiewoda niema im dawac *doctora* nad ich wolią, iedno ktorego oni sami miedzy sobą wybiorą» тощо [ПНЛ, с. 443; 129].

Тема функціонування національних громад на прикладі Львова

«найвелелюднішого» міста в українських землях ранньомодерного часу, винятково привабливого для етнонаціональних студій», адже з-поміж усіх тогочасних українських земель лише Львів мав чотири національні групи, чисельність яких перевищувала 5% та став осередком чотирьох національних громад [19]. М. Капраль підготував до друку два збірники документів – привілеїв міста Львова (одне видання присвячене лише привілеям національних громад), що стало надзвичайно важливим надбанням для вітчизняної історичної науки до уможливило подальші розвідки, базовані на досліджених джерелах [129].

Варто зазначити, що прецедентне право зумовлює можливість досить детального врегулювання сфер та особливостей застосування тієї чи іншої системи права у конкретних випадках. Наприклад, у судовому праві: «Iudeus nullus Iudeorum iurabit super *rodale* ipsorum, nisi se extenderet debitum ad quinquaginta marcas argenti puri fusi vel ad presentiam nostram causa dewoluatur; si vero pro minoribus causis, iurabit super *reticlam* scole eorum implicate et fixe.» – «Жоден із євреїв не присягатиме на їхньому *родалі*, тільки якщо (справа) про борг перевищуватиме 50 гривень срібла чистої проби, або буде викликаний до нашої присутності у справі; якщо ж у менших справах, то нехай присягає природно та незмінно у дверях їхньої школи» [ПНЛ, с. 382].

Іменник *rodale, is (n)* не засвідчується аналізованими словниками латинської мови, але вочевидь використовується латинською мовою і граматично адаптований – у наведеному прикладі його вжито у необхідному (відповідно до правил латинської мови) відмінку Accusativus після прийменника *super*.

У документах XVI-XVII ст. іменник *scola* вживається у кількох значеннях. По-перше, як назва навчального закладу взагалі (аналогічно до сучасного значення «школа»). Так, у львівських привілеях ще у середині XV ст. іменник *scola, ae (f)* використовується на позначення школи як навчального закладу при шпиталі костелу [ПНЛ, с. 94]. По-друге, на позначення школи єврейської, польською мовою частіше використовується

словосполучення *szkola żydowska*. Для прикладу саме іудейські школи при синагогах позначає аналізована лексема у збереженій документації щодо волинського міста Острога та поселень поблизу нього. У самому Острозі, у єврейському кварталі якого розміщувалася одна з найбільших єврейських громад, а ще на початку XV ст. з'явилася Велика синагога [331]; а неподалік у місті Межиріч, що теж належало і управлялося Янушем Острозьким, теж активно працювала єврейська школа, зруйнована у часи Хмельниччини [21]. Про руйнування та згодом відновлення школи, зокрема, згадує у своїх дослідженнях Й. Новицький [419].

Вживається термін *scola* й на позначення синагоги. Єврейська школа-синагога була не лише релігійним та освітнім центром іудейської громади, а й адміністративно-судовим осередком. Так, у статуті для євреїв, за яким врегульовувалися їх відносини із представниками інших етнічних громад, зазначалося, що якщо судитиме єврейський суддя, то відбуватиметься це біля синагоги, де євреї оберуть, і мають судити: «*Si iudex Iudeorum secundum causam inter eos ortam in iudicium deducat, ubi querimonia est invitatus, Iudei prope scolam et dotam, vel ubi elegerunt, debent iudicare ante meridiem*» [ПНЛ, с. 382].

Цікаво, що у цьому ж документі вживається термін *rector, rectoris (m)* на позначення очільника, започатковувача школи, хоча частіше у документації використовується він на позначення міського урядовця найвищих щаблів, намісника.

Значною є також кількість документів на врегулювання статусу та легітимного побутування представників вірменської громади, яка мала свої, часто відмінні закони та значну автономність у своїх правах: «*Armenos ad decanatum suum pertinentes liberos ab oneribus et laboribus nostris castrorumque nostrorum Leopoliensium relinquentibus licet iuxta predecessorum eorundem nostrorum consuetudinem constitutionemque bona eadem sua et Armeni circa eas consuetudines atque privilegia semper conservati fuerint*» – «вірмени, належні до його деканату, залишалися вільними від наших та львівських замкових

тягарів та робіт; відповідно до звичаю та конституцій тих наших попередників завжди залишалися (звільненими) маєтки та вірмени за їхніми звичаями, а також привілеями» [ПНЛ, с. 153]. Почасті автономним було і їх правове підпорядкування: «*Verum tamen ipsi Armeni coram advocato ipsorum et ipsius successoribus, advocatus vero aut ipsius successors...*» – «Але ті вірмени перед їхнім вйтом та його спадкоємцями, а вйт або його спадкоємці...» [ПНЛ, с. 141].

Вірменська церква є однією із найстаріших християнських громад і можна припустити, що визначення норм та правил для представників однієї церкви були спільними, але у документації часто зауважується етнічна характеристика стосовно і релігійних питань. Отже, відповідно до релігійної ознаки регулювалися і часто відмінні для різних етнічно релігійних громад правила: «*caeterum episcopum Armenorum praesens et alii pro tempore existentes nullam aliam facultatem ad idem monasterium proventusque illius sibi usurpare, praeterquam superioritas eorundem episcoporum in administratione sacramentorum et aliorum rerum sacrarum iuxta veterem consuetudinem*» – «Нарешті вірменські єпископи, що є тепер і в майбутньому будуть, (не можуть) узурпувати жодної іншої можливості до того монастиря та його прибутків, окрім намісництва, яке завжди непорушно та цілковито залишається для тих єпископів при адмініструванні сакраментами та іншими священними речами відповідно до давнього звичаю» [ПНЛ, с. 290].

Звичайно, взаємодія представників різних етнічних громад повсякчас вимагала урегулювання на законодавчому рівні. І тут стає у пригоді міське Магдебурзьке право, на яке «переходять» чимало вірмен: «*hoc adiecto, quod omnes et singuli Armeni prefati in fide Armenorum viventes, quorum multi de suo iure Armenico in ius Theutunicum se transtulerunt, eoque pociantur et fruuntur iure*» – «Додавши також, що всі та кожен зі згаданих вірменів, які у вірменському праві живуть, яких немало зі свого вірменського права на магдебурзьке право перейшло та ним користуються і заживають» [ПНЛ, с. 141]

Так, наприклад, у 1440 р. король Владислав III наказує, щоб вірмени, які проживають у Львові, «перейшли» під юрисдикцію магдебурзького права і, підпорядковуючись йому, у жодному разі не уникали сплати усіх королівських податків та сплат. «*Quomodo volentes Armenos in civitate nostra Leopoliensi degentes coadiuvare, ut et hii, qui unius fidei sunt, et unius fiant participes legisve statuti, utque uno succurrente alteri melius et habundancius valeant de nostris proventibus respondere, statuimus de nostrorumque baronum consilio decrevimus et decernimus tenore presencium mediante, quod omnes et singuli Armeni fide Armenorum viventes, quorum multi de iure suo Armenico se in ius Theuthunicum transtulerunt*» – «Що ми, бажаючи вірменів, які мешкають у нашому місті Львові в одне з'єднати, так щоб ті, хто є однієї віри, також стали учасниками одного права та статуту, щоб один одному краще та достатніше могли допомагати та щоб наші прибутки зросли, встановлюємо за порадою наших баронів, вирішуємо та вирішили за посередництвом змісту даної (грамоти), що всі вірмени та кожен з них, який живе у вірменській вірі, яких немало зі свого вірменського права перейшло до магдебурзького міського права та ним користуються» [ПНЛ, с. 130] .

До того у 1427 р. було видано королівський привілей, за яким від вірменського до магдебурзького права переходив один конкретний вірменин Тишко [ПНЛ, с. 130].

Необхідність поєднання та урахування норм міського та звичаєвого (зокрема вірменського) права зумовлювала встановлення правил спільного «правового конгломерату». Одна особа могла підпорядковуватися кільком правовим системам, як-от вірмен за етнічною ознакою, який підпорядковувався своїй громаді, мав також статус жителя міста на магдебурзькому праві, а отже, і покаранням відповідно до німецького права підлягав: «*hoc idem privilegium in persona olim Ivaschkonis Tichnowicz Armeni iure civili Maideburgensi ultra dictos articulos in dicto privilegio contentos et expresses, per prefatos officiales civiles Leopolienses iudicati, condemnati et capite plexi fuisse*» – «вперто порушили цей привілей в особі покійного Івашка

Тихновича, вірменина на міському магдебурзькому праві, що проти згаданих вміщених та висловлених статей у тому привілеї, тими згаданими міськими львівськими урядниками був суджений, засуджений та покараний на горло» [ПНЛ, с. 186].

Вочевидь виникали проблеми і мовного характеру, адже не всі писарі, судді володіли, наприклад, вірменською мовою. І зумовлені необхідністю урахування норм звичаєвого права, видавались навіть окремі постанови із вимогою перекладати документи і закони звичаєвого етнічного права зрозумілою для представників влади (латиною, руською, польською): «*«esiam volumus, ut ipsi Armeni ius suum lingua Ruthenica seu latina conscriptum ad eundem conventum generalem secum afferant et coram nobis Producant»* – «Також хочемо того, щоб ці вірмени своє право, списане на руську або латинську мову, на той вальний сейм зі собою привезли і перед нами показали» [ПНЛ, с. 187]. Варто зазначити, що текст статуту вірменів так і не був перекладений руською [ПНЛ, с. 188]. Хоча, звичайно, іноді це майже нівелювало об'єктивний критичний розгляд судових справ, особливо для найнижчих верств населення, представники якого не мали можливості перекласти необхідні для подачі документи. Слід також зауважити, що й практика представництва у суді, яка теоретично могла б покращити взаєморозуміння, часто унеможлиблювалась або через фінансову до неї неспроможність, або через пряму її заборону для певних верств. Так, у статуті щодо представників вірменської нації у розділі про свідчення (розділ 57) вказано, що ті, хто звертається для вирішення справи до вірменського суду не повинен за гроші винаймати адвоката, адже, якщо один це зробить, то рішення може бути помилковим, несправедливим, «щоб несправедливість не могла перемогти справедливість»: «*Postquam venient duo ad ius Armenicum unusquisque disponat suam rem solus, non debet procuratorem pecuniis convenire, ut iniusticia iusticiam vincere posit»* [ПНЛ, с. 204].

Значною є кількість норм прецедентних, базованих на особливих етнічних правилах та нормах побутування громад, а також, вочевидь, як

результат взаємодії представників одного чи різних етносів : «capitulum nonum de inventione thesauri subterranei (scilicet aurum argentumque)» – Розділ про розшукування та знайдення підземного скарбу (золота чи срібла) [ЕПЛ, с. 193]; «capitulum decimum de illo qui aliquem trahit per barbam» – Розділ щодо тих, хто тягає один одного за бороду [ЕПЛ, с. 193]; «capitulum undecimum de foveis subterraneis in quibus frumenta diversi generis conservantur sicut in terra Armenie fit» – «про підземні ями, у яких зберігається різноманітне збіжжя, як прийнято у вірменській землі» – у цій постанові йдеться про традицій у для вірмен практику збереження збіжжя у земельних ямах, і про те, що якщо людина, заховавши щось (своє чи чуже) у такій ямі, допустить туди іншу людину, а та загине через брак повітря, то той, хто впустив те, вважатиметься вбивцею [ЕПЛ, с. 193].

Нашарованість кількох систем права, що мали спільно діяти на одній території, спричинювала появу великої кількості законодавчих документів для встановлення загального порядку проведення судового встановлення у справах «міжетнічних» та таких, де норми права звичаєвого та міського могли конфліктувати. Так, у грамоті 1510 р. Сигізмунд I виносить рішення щодо суперечки між львівським бурмістром і райцями та вірменською громадою, у грамоті зазначено, що Сигізмунд I особисто став свідком її розпалу конфлікту за рік до того, і про те, що продовженням стали суперечки на вальному сеймі. У цій грамоті врегульовується порядок подання апеляцій та прийняття рішень щодо вірмен відповідно до вірменського та магдебурзького прав: «Et si unquam appellatum esset, volumus, quod in causis predictis Armenos concernentibus, que in pretorio iudicabuntur, appellaciones ad ius Theutonicum superius, ad quod ex ipsa civitate appellari consuevit, appelletur, que vero coram senioribus Armenorum iure Armenico iudicabuntur, tametsi illi iuri Armenico advocatus civitatis presidebit» – «А якщо буде апеляція, хочемо, щоб у справах, які самим вірменам належать, що на ратуші судитимуться, апеляції закладалися до вищого німецького права, до якого з самого міста звикли апелювати, а перед вірменськими старшими будуть суджені вірменським

правом, при тому вірменському суді міський в'їт буде судити» [с. 171]; «*nihilominus ab eo ipso iure et iudicio Armeno non alibi, quam ad maiestatem nostrum nostrorumque successorum appellandum sit ea forma, qua istud fieri consuevit*» – «А від того вірменського права і суду ні до кого іншого, тільки до нашого королівського маєстату та наших спадкоємців будуть апелювати у тій формі, як звично буває» [ЕПЛ, с. 171]. Варто зауважити, що, попри те що засідання суду вищого німецького права проходили у Кракові, представники міських судів Львова дуже часто подавали апеляції одразу до судів королівських [ЕПЛ, с. 174].

У 1518 р. Сигізмунд I попередню грамоту щодо вірмен підтверджує, але вже більше деталізує й розширює їх права, тим самим надаючи більшої ваги власне вірменському праву: «*Volumus tamen, quod Armeni, cum se gravato senserint, prius istud ad consulatum deferant et eundem legitime admoneant, quatinus se in eorum iurisdictionem non intromittat*» – «Однак хочемо, що вірмени, коли відчують себе обтяженими, найперше до уряду райців звернуться та законно застережуть, щоб у їхню юрисдикцію не втручалися» [ЕПЛ, с. 181].

Так само виділяються термінологічні групи у більшості актуальних для тих часів галузей права.

3.1.2. Термінологія міського права

Окрім норм звичаєвого, руського, литовського, польського, рецепційованих елементів римського права варто виділити також широке застосування норм т. зв. міського, німецького або магдебурзького права (детальніше про теоретичні аспекти розрізнення термінів «німецьке», «магдебурзьке», «тевтонське», «шродське» права див. [75; 389]). Управителі міст усіляко сприяли розповсюдженню норм магдебурзького права та доєднанню їх до норм звичаєвого, польського та литовського: «*Quomodo volentes Armenos in civitate nostra Leopoliensi degentes coadiuvare, ut et hii, qui unius fidei sunt, et unius fiant participes legisve statuti, utque uno succurrente alteri*

melius et habundancius valeant de nostris proventibus respondere, statuimus de nostrorumque baronum consilio decrevimus et decernimus tenore presencium mediante, quod omnes et singuli Armeni fide Armenorum viventes, quorum multi de iure suo Armenico se in ius Theuthunicum transtulerunt». – «Що ми, бажаючи вірменів, які мешкають у нашому місті Львові в одне з'єднати, так щоб ті, хто є однієї віри, також стали учасниками одного права та статуту, щоб один одному краще та достатніше могли допомагати та щоб наші прибутки зросли, встановлюємо за порадою наших баронів, вирішуємо та вирішили за посередництвом змісту даної (грамоти), що всі вірмени та кожен з них, який живе у вірменській вірі, яких немало зі свого вірменського права перейшло до магдебурзького міського права та ним користуються» [ЕПЛ, с. 290].

І в XVI-XVII ст. цей процес уже мав значні результати, підтверджені численними документами і зреалізовані, зокрема, й в урізноманітненні та поширенні тогочасної соціально-правничої термінології: «*hoc adiecto, quod omnes et singuli Armeni prefati in fide Armenorum viventes, quorum multi de suo iure Armenico in ius Theutunicum se transtulerunt, eoque pociantur et fruuntur iure*» – «Додавши також, що всі та кожен зі згаданих вірменів, які у вірменському праві живуть, яких немало зі свого вірменського права на магдебурзьке право перейшло та ним користуються і заживають» [ЕПЛ, с. 141].

На початкових етапах формування магдебурзьке право на українських теренах з'являється ще у XIV-XV ст., головним чином на Волині та Галичині. Фахівці визначають окремі елементи міського самоврядування, ґрунтованого на магдебурзькому праві на українських територіях ще навіть у XIII ст. Основною перепорою для усебічного аналізу є недостатня дослідженість і, логічно, менша кількість документального матеріалу того періоду. Впродовж кількох ст. магдебурзьке право стало підґрунтям для формування міського самоврядування на українських землях. Звичайно, нерівномірно виявлялися й основні норми німецького права, яке зазнало чималих модифікацій і від впливу римського права. Важливо, що у місцевій документації проступають

регіональні особливості функціонування міста, різноманітні грані його життя – побут, особливості ремісництва, торгівлі, соціального, релігійного, етнічного формантів та багатьох інших.

Іноді руські міста отримували неповне магдебурзьке право, причому, хоча найчастіше це було пов'язано із наданням більших владних можливостей «власникові» міста, насправді варіативність комбінацій прописаних у привілеях досить широка. Королівські грамоти більш раннього періоду вважаються формалізованішими. Крім того, варто зауважити, що для земель Лівобережної та Центральної України огляд привілеїв ширший і деталізованіший, бо, по-перше, частіше надавалися у пізніший час, а по-друге, меншим був вплив німецьких зразків, які значно вирізнялися формалізмом, і західні колоністи безпосередньої участі у локаціях не мали, а тому ширшими були можливості для урахування регіональних особливостей [58, с. 35-6].

Ґрунтовно аналізує особливості поширення магдебурзького права саме на Лівобережній Україні один з очільників ЦДІАК І. Кісіль. Зокрема автор уніфікує відомості щодо надання магдебурзького права українським містам Лівобережжя, услід за Н. Ковальським, визначаючи відмінні між собою локаційно-магдебурзькі та власне магдебурзькі грамоти, що відрізнялися тим, чи щодо вже існуючої, населеної території йшлося (у такому випадку зазвичай король жалував грамоту вже існуючому, частіше великому за мірками того часу, місту), чи ж грамота надавалася невеликим населеним пунктам для надання ім. статусу міста, або й узагалі для заснування містечка на незаселеній території [139, с. 55]. Автор виділяє 2 етапи надання магдебурзького права поселенням Лівобережної України: 80 – 90 рр. XVI ст. – перший етап, за якого привілеї надавалися головно для новозаснованих міст; 20 – 30 рр. XVII ст. – другий етап, коли під дію магдебурзького права потрапили міста, отримані від Московського царства унаслідок мирного договору. Також І. Кісіль, посилаючись на багатий фактичний матеріал із тогочасних документи та мемуарів, зауважує, що активна практика надання

містам та поселенням магдебурзького права з боку правителів Речі Посполитої була спричинена намаганням завоювати симпатії місцевого населення, адже дуже часто грамоти містили ряд пільг, що давало можливість для економічного зростання, яке і засвідчується для багатьох міст Лівобережної України. Це була свого роду політика «захисту» від посягань Московського царства, адже новозасновані та новозакріплені за Річчю Посполитою міста отримували особливі привілеї, які вочевидь налаштували місцеве населення на користь діючої влади. У подальшому навіть після Національно-Визвольної війни 1648-1654 рр., коли було змінено юрисдикцію та підпорядкування, магдебурзьке право уже «глибоко вкорінилося». Найуспішнішою політика надання магдебурзького права виявилася для білоруських земель, де й масштаб пільг та привілеїв був більшим, наприклад, новозасновані міста отримували значні пільги у сплаті мита, або й взагалі звільнялися від мита на строк до 20 років [131].

Хайнер Люк у своїх дослідженнях так аналізує взаємозв'язок термінів на позначення міського німецького права: на початкових етапах існування терміни *ius Teutonicum*, *ius Maideburgense* and *ius Saxonum* можна сприймати як синонімічні, оскільки вони містили не відмінні принципово постулати. Згодом симбіоз норм Саксонського Зерцала та положень Магдебурзького права використовується на теренах земель Польщі, Сілезії, Білорусі, України, Чехії, Словаччини, Угорщини, історичних Сілезії, Моравії, Богемії, балтійських країн. Найбільшого поширення набуває означення Магдебурзьке, вживаним є також Саксонське. Німецьке право (*German Law*) автор вважає синонімічним до *ius Teutonicum*, і зазначає, що цей прикметник має вже більш узагальнююче значення. Тож сучасна наука передає це «термінологічне нашарування та взаємопов'язаність» («terminological overlapping and interrelatedness») сполученням Саксонсько-магдебурзьке право [389, с. 83].

У частині 1.3.3 першого розділу роботи детальніше проаналізовано теретичні основи побутування термінів «німецьке», «магдебурзьке» право та

вживані синоніми. Наразі варто зауважити варіації, зокрема, й графічного (фонетичного) відображення згаданих термінів у латинськомовній документації українського походження.

Жителі міст – представники різних національних громад підпадали також під дію міського німецького (магдебурзького, тевтонського, шродського) прав «*qui in eodem iure residerent ... equaliter cum aliis civibus eandem civitatem incolentibus onera civilia ferrent*» – «що сидять на тому (магдебурзькому) праві ... несуть ті ж самі міські тягарі нарівні з іншими міщанами» [ЕПЛ, с. 43].

У містах саме за цим правом судив вїйт (керівник міста): «*quia unus tantum modo in ea ipsa civitate Leopoliensi advocatus civilis fieri et haberi debeat, qui iuxta iuris Theutonici, quod Maiidemburgense vocatur, formulam omnes homines cuiuslibet nacionis, rituum et fidei, Catholice, Ruthene, Armenorum, Saracenorum et Iudeorum, cuiuscunque status, sexus et condicionis fuerint, iudicare, sentenciare et condemnare deberet*» – «що один тільки має бути у тому місті Львові міський вїйт, який би відповідно до форми німецького права, яке магдебурзьким називають, всіх людей будь-якої нації, обряду і віри: католиків, українців, вірменів, сарацинів та євреїв, будь-якого стану, статі та походження, повинен судити, оголошувати вирок та засуджувати» [с. 170].

Часто представники окремих національних громад повністю «переходили» під юрисдикцію міського права: «*hoc adiecto, quod omnes et singuli Armeni prefati in fide Armenorum viventes, quorum multi de suo iure Armenico in ius Theutunicum se transtulerunt, eoque pociantur et fruuntur iure*» – «Додавши також, що всі та кожен зі згаданих вірменів, які у вірменському праві живуть, яких немало зі свого вірменського права на магдебурзьке право перейшло та ним користуються і заживають» [ЕПЛ, с.141] Із цим пов'язаний сталий юридичний вислів «*in eodem iure residere*» – «сидіти на тому ж праві» [ЕПЛ, с. 43].

Латинськомовна документація в XVI-XVII ст. найчастіше засвідчує вживання прикметника «магдебурзький» на позначення міського права.

Найчастіше це варіант «*Maideburgensis*»: «*Armenis vero, quibus omnibus etiam in ipsa violacione privilegii iniuria est facta, decernimus pro emenda seu pena iuxta morem iuris Maideburgensis, singulis hospitibus*» – «А вірменам, яким у всьому тому через порушення привілею сталася (несправедливість), вирішуємо, що викуп або штраф відповідно до звичаю магдебурзького права мають сплатити кожному господарю» [ЕПЛ, с. 187]; «*hoc idem privilegium in persona olim Ivaschkonis Tichnowicz Armeni iure civili Maideburgensi ultra dictos articulos in dicto privilegio contentos et expresses, per prefatos officiales civiles Leopolienses iudicati, condemnati et capite plexi fuisse*» – «вперто порушили цей привілей в особі покійного Івашка Тихновича, вірменина на міському магдебурзькому праві, що проти згаданих вміщених та висловлених статей у тому привілеї, тими згаданими міськими львівськими урядниками був суджений, засуджений та покараний на горло» [ЕПЛ, с. 186].

У XV-XVI ст., очевидно, ще не встановилася орфографічна норма написання, тож зустрічаються дещо відмінні фонематичні варіанти, як-от «*Maydemburgensis*» або «*Maiidemburgensis*»: «*iuri civili seu Theutonico Maydemburgensi annecteremus, appropriaremus et incorporaremus*» – «до міського або магдебурзького права приєднали, з'єднали та інкорпорували» [с. 140] (документ середини XV ст. (1462 рік)); «*iuxta iuris Theutonici, quod Maiidemburgense vocatur*» – «відповідно до форми німецького права, яке магдебурзьким називають» (документ XVI ст.) [ЕПЛ, с. 170].

Другим за частотою вживання прикметником на позначення міського права у документації українського походження є «*Theutonicum*», який теж має кілька графічних варіацій («*Theuthunicum*», «*Theuthonicum*»): «*Testimonium ad testimonia perhibenda admittitur (contra) canones et formam iuris Theutonici*» – «свідчення допускається до проголошення свідчень проти норм і канонів німецького права» [ЕПЛ, с. 39].

У наказі короля Владислава III написано про те, що львівські вірмени, які користуються німецьким правом, подібно до інших етнічних груп громадян на магдебурзькому (тевтонському) праві повинні сплачувати

королівські податки та оплати: «*Quomodo volentes Armenos in civitate nostra Leopoliensi degentes coadiuvare, ut et hii, qui unius fidei sunt, et unius fiant participes legisve statuti, utque uno succurrente alteri melius et habundancius valeant de nostris proventibus respondere, statuimus de nostrorumque baronum consilio decrevimus et decernimus tenore presencium mediante, quod omnes et singuli Armeni fide Armenorum viventes, quorum multi de iure suo Armenico se in *ius Theuthunicum* transtulerunt*» – «Що ми, бажаючи вірменів, які мешкають у нашому місті Львові в одне з'єднати, так щоб ті, хто є однієї віри, також стали учасниками одного права та статуту, щоб один одному краще та достатніше могли допомагати та щоб наші прибутки зросли, встановлюємо за порадою наших баронів, вирішуємо та вирішили за посередництвом змісту даної (грамоти), що всі вірмени та кожен з них, який живе у вірменській вірі, яких немало зі свого вірменського права перейшло до магдебурзького міського права та ним користуються» [ПНЛ, с. 130].

Синонімічно до «*jus, juris (n)*» стосовно німецького міського права використовується іменник «*judicium, i (n)*», наприклад, «*judicium Theuthunicum*» [Słp].

Цікаво також, що на теренах великих багатонаціональних міст, вочевидь на противагу праву звичаєвому, етнічному з'являється означення міського права, пов'язане із назвою самого міста, наприклад, «*iure civili Leopoliensi*» – «*право львівське*» [ЕПЛ, с. 39].

3.2. Соціальна термінологія у документації українського походження XVI-XVII ст.

Соціальна термінологія у документах XVI-XVII ст. представлена головним чином лексемами на позначення соціальної стратифікації, важливим маркером є етнічна та релігійна приналежність, саме у цей період принципового значення набуває також означення матеріального статусу. Сукупність цих показників і впливає на формування статусу правового.

3.2.1. Означення соціально-правничого статусу у документах XVI-XVII ст.

Поряд із означенням етнічної та релігійної приналежності у документах часто визначається соціальний ранг особи або групи осіб, про які йдеться. Так, найбільш загальним є розділення на людей «вищого» та «нижчого» станів, використовуються відповідні за значенням прикметники у вищому та найвищому ступенях – «*inferior, ius*», «*superior, ius*», «*minor, minus*», «*major, majus*» та прикметники «*sublimus, a, um*», «*nobilis, e*», «*famatus, a, um*», «*honorabilis, e*», «*discretus, a, um*»: «*minoris inferiorisque conditionis homines*» – «люди меншого й нищого стану», «*ad instantiam famatorum seniorum ac totius communitatis Ruthenorum ritus Graeci*» – «на вимогу славетних старших та всієї української громади грецького обряду» [ЕПЛ, с. 43]; «*Viris honorabilibus et discretis dominis consulibus*» – «вельмишановним і значним панам радникам» [298, с.17]. Вжита в одному з наведених прикладів комбінація «*famati seniores*» засвідчує найвищий статус представників громади. На їх означення використовувались такі лексеми та словосполучення: *dignitas, atis (f)*, *status, us (m)*, *conditio, onis (f)*, *natalium status*: «*cuiuscunque dignitatis, status et conditionis*» – «людей різного стану, гідності та походження» [ЕПЛ, с. 39, 43]; «*Si aliquis de sublimi natalium statu, aut de curia regie maiestatis, miles, terrigena, nobilis, aut stipendarii venerint ad villam monasterii et ibi voluerint stacionem facere*» – «Якщо хтось зі стану найвище народжених або з двору королівського маєстату воїни, зем'яни, шляхтичі або найманці наїхали би на монастирське село і там хотіли би стацію робити» [ЕПЛ, с. 209].

Слід зауважити термінологічне значення лексеми *majestas, atis (f)*, яке так само широко використовується і в публіцистичному стилі, але часто у значенні, дещо відмінному. Так, наприклад, часто зустрічаємо його у творах Станіслава Оріховського, частіше для висловлення величі, першості й сили папи у боротьбі за „чистоту віри”: „Я був у Польщі найзавзятішим оборонцем

маєстату папи супроти єретиків...” [221, с. 586]. В іншому випадку автор застосовує цей термін задля позначення величності, недосяжності, станової окремішності короля та його дещо перебільшено гонорового сприйняття свого положення: „Але мій маєстат не терпить, – скажеш, – щоб я підкорявся своїм підлеглим” [183, с. 59]. Хоча значення цього слова в католицькому світі більш подібне до «*honestas, atis (f)*» (лат. «повага, честь, порядність, доброчесність») [87], і в більшості випадків перекладається як „величність” [80].

На правовому рівні виділялися жителів міст, які мали окремі свої права (із відповідною стратифікацією через урахування й інших станово-етнічних характеристик). Статус жителя міста чи передмістя був юридично значущим і на позначення його використовувались терміни «*civis, is (m, f)*» – житель міста та «*suburbanus, i (m)*» – житель передмістя: «*civibus Leopoliensibus Polonis ecclesiae Romanae*» – «львівськими польськими міщанами римської віри» [с. 39]; «*plenipotentes totius communitatis Ruthenorum civium et suburbanorum Leopoliensium subditorum*» – «уповноважені цілої громади українців – львівських міщан та передміщан» [ЕПЛ, с. 43].

Варто зазначити, що звичні ще з античних часів іменники на позначення міста та містечка, «*urbs, urbis (f)*» та «*oppidum, i (n)*» відповідно, у документах аналізованого періоду часто доповнюються, а у випадку «*urbs*» замінюються лексемою «*civitas*», яка, окрім значення «держава», найбільшою мірою наповнена семами зі значенням «громадянство», «право громадянства», «громадяни», «жителі міста», «місто». Можливо, за аналогією до античних міст-держав, які мали значний ступінь автономності, середньовічні феодальні міста більше нагадували невеликі держави із власною законодавчою системою, хоча вона й творилася більшою мірою за зразком. Тому й синонімічними виступають лексеми «*urbs*» та «*civitas*», і відповідні кореневі морфеми у похідних словах, як-от «*civis*» та «*suburbanus*».

Принциповими були також означення у документах певних матеріальних спроможностей особи або ж кола осіб («*personae obtentae*,

possessionatae, possessae тощо): «singula eorum bona ac personas obtenta et possessa realiterque cum usu fructu apprehensa» – «окремі їхні маєтки, які реально тримають і володіють, разом з користуванням, прибутками» [ЕПЛ, с. 88]; «actores famatos seniores et alias quascunque nationis Ruthenicae personas possessionatas» – «позивачів славетних старших та будь-яких інших маєтних осіб з української нації» [ЕПЛ, с. 94-5]. Варто зауважити, що значущість та впливовість найвищої знаті на українських теренах історично пояснювалася спадковістю статусу. Але в аналізований період XVI-XVII ст. наявність славетних пращурів уже не є такою переконливою для ієрархічного становища. Особливого значення, окрім цього, набуває фінансова складова, якою насамперед підкріплюється авторитет та влада, «впливовість магната традиційно пояснюється його фінансовим потенціалом» [294, с. 120].

Термінологія на позначення соціального статусу форсовано формується вже у XV столітті після введення Єдлиньського привілею 1433 р. За яким у Руському воєводстві вводиться польське право (згодом це поширюється й на інші території). На той час польська юридична термінологія вже активно формувалась, адаптуючи латинську термінологію до польської юридичної мови. Особливо жваво це відбувалося після того, як Сигізмунд I у 1543 р. наказав, щоб усі постанови польського сейму записувалися двома мовами: польською і латинською. Польські дослідники вказують на труднощі, які були пов'язані із цим процесом, зокрема, необхідність співвідношення латинських термінів із польськими реаліями [358, с. 187-189]. Так, наприклад, для термінів на позначення станової приналежності використовувалися латинські «*nobile genus (nobili genere)*» на позначення шляхти загалом та «*ordo nobilis (ordo equestris)*» для виокремлення шляхтичів за походженням (на противагу тим, хто отримав це звання нещодавно. Прикметно, що нащадки таких «новонавернених» до шляхетського стану *de jure* вже мали права та привілеї нарівні з тими, хто належав до давніх знатних родів. Хоча, звичайно, *de facto* наявна стратифікація і у шляхетському стані не зникала, навіть попри юридичну

рівність у багатьох питаннях. Саме розрізнення «*nobile genus*» та «*ordo nobilis*» у документації давало можливість уникати небажаного поповнення владних рядів вихідцями із простолюду або представникам непольського етносу. У документах українського походження це протиставлення використовувалось нечасто (прикладів уживання «*ordo equestris*» у проаналізованих документах не було знайдено взагалі), адже у «внутрішній» документації зазвичай не мало сенсу. Дуже рандомним є також використання іменника «*ordo*». Автор латинсько-польського словника Ян (Йоган) Мончиньський перекладає *ordo equester* як шляхетський стан [406, с. 213]. Але варто зазначити, що польські дослідники зауважують неоднозначність трактування терміна «*стан*» у середньовічній польській, адже чітке його визначення сформувалося лише згодом, а в аналізованих XVI-XVII столітті цей термін використовувався у кількох інтерпретаціях, на що зокрема вказує А. Мачак [405, с. 113-114]

Використання терміна «*ordo equestris*» є одним із яскравих прикладів запозичення юридичної та політичної термінології стародавнього Риму. Цей процес, звичайно, спричинювався загальноєвропейською течією рецепіювання римського права, але, окрім того, запозичення політичної термінології Римської імперії вподобала польська шляхта, вочевидь зважаючи й на конотовані асоціації із величчю імперії [448].

На відміну від терміна «*ordo equestris*» та інших термінологічних словосполучень із іменником *ordo, ordinis (m)* у документації українського походження значно більш вживаною є конструкція «*nobile genus*» (у документах частіше використовується на означення польських шляхтичів) та сталий епітет *nobilis, e* і похідний іменник *nobilitas, nobilitatis (f)* надзвичайно поширені: «*nobilitas Ruthena*» – «шляхта руська» [ЕПЛ, с. 39]; «*a nobili et spectabili magistratu civitatis nostrae Leopoliensis*» – «від шляхетного і знаменитого *магістрату* нашого міста Львова тут слід зор» [ЕПЛ, с. 88].

Варто зауважити, у XIV-XV ст. термінологічно регульоване розрізнення станів існувало насамперед для того, щоб максимально диференціювати

знать місцеву (часто виокремити польську шляхту) та вилучити із вищих кіл іноземців, чужинців, але і щоб не допускати вихідців із інших регіону до значимих впливових посад. А от пізніше, у XVI-XVII ст., у польській документації акцентним стає розділення між давніми представниками польського благородного стану (принаймні тими, хто вже був народженим у сім'ях шляхетських) та нобілітованими недавно поляками [384, с. 68-72, 82-95; 407, с. 70-71, 85-86]

Саме урахування усього загалу диференційних ознак на визначення соціально-майнового статусу спричинювало наявність кількох, на перший погляд, майже синонімічних лексем-термінів, як-от *conditio, onis (f)*, *dignitas, atis (f)*, *praeminentia, ae (f)*, *status, us (m)*: «*quarumvis personarum cuiuscunque status, dignitatis, praeminentiae et conditionis hominibus ac officialium nostrorum*» – «будь-яких осіб, людей будь-якого стану, гідності, становища і походження та наших урядовців» [ЕПЛ, с. 88].

Неоднорідним був і стан *laboratorum*, який можна співвіднести із римськими плебеями, але зовсім не однозначно. Найнижчий, третій стан тогочасного суспільства поділявся на міщан і селян. Міщани своєю чергою – на купців та ремісників. Цікаво, що традиційність у розподілі відповідних занять часто ґрунтувалася на етнічних маркерах, що впливало на історичну вмотивованість такого поділу. Так, наприклад, євреї надовго «захопили» царину лихварства та шинкарства (що почасти сприяло й негативно конотованій етнічній характеристиці, адже ті, хто завжди міг дати у борг, мабуть, багаті, але завжди вимагають назад – отже, жадібні). Причиною стала відсутність заборони на ці види діяльності у релігійних правилах та догмах: у християнстві лихварство вважалося гріхом, а в іудеїв – ні. Крім того, для представників єврейської нації часто на законодавчому рівні існувала заборона на певні види ремісничої діяльності, що з часом традиціоналізувалося і продовжувало бути фіксованим у документації. Ремісничий стан був зовсім не однорідним. З часом виокремлювалися привілейованіші, шляхетніші ремесла, як-от: аптекарі, золотарі, малярі тощо.

Причини для підвищення положення у межах свого стану різняться. Це часто пов'язано із коштовністю надаваних послуг (тут додається пласт майнового підвищення у статусі), відсотком творчої складової, необхідної для здобуття майстерності, а, наприклад, необхідність мати справу із брудними матеріалами, навпаки «знижувала суспільний престиж ремісника в очах привілейованих прошарків населення» [127].

Окремо варто розглянути групу лексем на позначення найнижчих підневільних станів тогочасного суспільства. Окрім встановленої ще з XI ст. станової триєдності, яка складалася із духовенства («*oratores*» – «ті, що молилися»), військових та головнокомандуючих («*bellatores*» – ті, що билися»), селян і ремісників («*laboratores*» – «ті, що працювали»), важливим є окреслення стану невольників-рабів та жебраків [232].

У XV столітті внаслідок набігів на українські землі багато мешканців потрапили у рабство, наприклад, за свідченнями науковців хан Менглі-Гірей, спаливши Київ у 1482 р., вивів зі своїм військом десятки тисяч людей Центри работоргівлі знаходилися на території Криму та Туреччини (у різний час найпотужнішими були Феодосія (Кафа), Бахчисарай, Гезлев тощо [123]. Займалися торгівлею людьми купці (араби, вірмени, євреї та ін.). Перевозили живий товар морем або суходолом через Львів (далі маршрут пролягав на італійські землі), і попри деякі позитивні зміни із появою козацтва, навіть протягом XVII ст. процес цей був масштабним [404; 9]. Але документи показують існування «рабського, невольничого становища» і на руських територіях. В опрацьованому матеріалі засвідчено відповідні терміни у документах додлугої половини XVI ст. Найбільше їх виявлено у документації, пов'язаній із вірменською спільнотою, наприклад, щодо купівлі невольника: «*Si aliquis Armenus emerit servum vel ancillas serviles paganos*» – «Якщо якийсь вірменин купив би поганського слугу чи невольника» [ПНЛ, с. 195]. Детальнішу інформацію отримуємо із документа старшого, збережений привілей 1444 р. дозволяє вірменам мати «невільників», а християнам тих невольних відбирати. Але при цьому може викупити невольника за згоди

вірменина, за умови, що невільник забажає хрещення у християнській церкві: «*Volumus enim, ut quilibet Armenus in predicta nostra civitate manens, homines cuiuscunque sexus extiterint, liberos vel illiberos aut proprios habens ipsos libere pro sue voluntatis libito conservare debet, prohibemus enim, ut nullus Christianus sit, status et conditionis cuiuscunque ex subditis nostris aliquem hominem ab easdem Armenis violentia auferre debet et recipere. Si tamen aliquis homo ipsorum illiber aut proprius sacrum fonte baptisma assumere vellet et si aliquis Christianus ex subditis nostris talem ad sacrum baptisma promovere vellet, extunc quicquid ipse Armenus ostenderit et approbaverit quantum illum hominem volentem baptisari comparavit, tantum Christianus pro ipso Armeno exsoluat, quem tunc tali modo et nullo alio, recipere poterit*» – «Отож хочемо, щоб кожен вірменин, що у згаданому нашому місті живе, повинен залишати вільно за бажанням своєї волі людей(-невільників) будь-якої статі, маючи їх вільними або невільними чи у власності, забороняємо ж, щоб жоден християнин, якого стану та походження не був, будь-хто з наших підданих не повинен забирати і відпускати силою (невільників) від тих вірменів. Але якщо якась людина з них, невільна чи у власності (вірменина), схоче прийняти святе джерело хрещення і якщо якийсь християнин з наших підданих схоче приступити таким чином до святого хрещення, тоді хто б з вірменів показував би і схвалював би, за скільки він викупив людину, бажуючу до хрещення, за стільки християнин за це заплатить тому вірменину, який (християнин) тоді таким способом і не інакше може звільнити невільника» [ПНЛ, с. 134]. Так само засвідчено різними законами спосіб звільнення такого невільника від християнина, який його викупив: або відслужити 6 рр., або відповідно до пізнішої редакції повернути сплачені за нього гроші: «*Si Cristianus emerit mancipium seu servum Cristianum, tunc iuxta veteris legis et testamenti constitutionem talis servus sex annis continuis domino suo servire debet, septimo vero anno talis servus per dominum debet manumitti in libertatem. Nova vero lex Cristiana instituit, talem servum tunc liberum esse ex servitute, quum primum pecunias pro eo datas emeruerit*» [ЕПЛ, с. 194] – «Якщо б християнин викупив

би християнського слугу чи невільника, тоді відповідно до постанови старого закону і заповіту, такий слуга повинен служити своєму пану 6 наступних рр., а на сьомий рік такий слуга має бути відпущеним паном на волю. А новий християнський закон встановив, що такий слуга тоді мав би звільнитися з рабства, як спочатку повернув би гроші, дані за нього». При цьому навіть право набуття рабського становища фіксувалося і впливало на статус. Документи засвідчують існування невільників «придбаних» та таких, що рабство «набули»: «*ius mancipii*» та «*ius emptionis*»: «*Si apud aliquem fuerit servus aut iure mancipii aut iure emptionis literatus, et ex literatura idoneus ad sacerdotium, talis servus illiber non potest adipisci statum spiritualem absque speciali consensus et manumissione domini sui*» – «Якщо у когось був би вчений слуга, на невільничому праві чи правом купівлі (набутий), і через вченість був би гідний до священства, такий невільний слуга не може отримати духовний стан без спеціального дозволу та відпущення свого пана» [ЕПЛ, с. 194]. Варто також звернути увагу на багатозначність ужитої на позначення господаря лексеми «*dominus*», що у середньовічній латинській мові мала кілька значень, відмінних від античного варіанту: по-перше, зберігається значення «господар, власник» (саме у такому значенні вжито у наведеному вище уривку і для документації саме сема на позначення «влади, власності» є вирішальною); по-друге, притаманне уже середньовічній латинській мові значення «Бог» (очевидно, фіксоване переважною більшістю творів полемічних, з-поміж документації використовується у найбільш формалізованих частинах канонічного права (клаузула інституляції тощо). Отже, найбільш загальним є розділення на «*liberos*» («вільних») та «*illiberos*» («невільних»), на позначення невільників та рабів використовуються терміни «*servus*», «*mancipius*» та «*proprius*», причому «*servus*» та «*mancipius*» зберігають значення та частиномовну приналежність латинської мови класичного періоду, а «*liberi*» та «*illiberi*» та «*proprius*» є субстантивованими прикметниками.

Найнижчі верстви населення представлені в історичних джерелах

вкрай незначною мірою, але такі категорії людей завжди існували і складали, можливо, не найменшу за кількістю групу, тож без урахування соціально найнижчих верств населення аналіз соціально-правничої структури вочевидь хибуватиме на повноту. Однією із таких груп, найбільшою мірою презентованою у середньовічному та ранньомодерному місті, були жебраки. У Ранньому Середньовіччі їхня кількість була більшою, адже сама християнська мораль, вкрай прихильна до жертвності, пожертвувань, сприяла потребі у таких людях, які могли задовольнити потребу смиренних християн у прояві милосердя та щедрості, тож для відпущення гріхів дати милостиню убогому жебракові, який ще й помолиться за спасіння твоєї душі, було опцією затребуваною. Отже, жебраки виконували роль такого собі цапа-відбувайла у протидії відчуттю провини та гріховності у середньовічному світі. Цікаво, що вислів «*офірний козел*» (синонімічні – «*цап-відбувайло*», «*козел відпущення*») на позначення людини, яка стає відповідальною за провини інших походить від старосєврейського обряду покладання гріхів, за яким гріхи «покладалися» на живого цапа [56, с. 469]. Окрім функції вбогих «очищати та звільняти від гріховності», у ранньому Середньовіччі образ «мандрівника», вільного від усього мирського (а саме такими видавалися жебраки), був досить позитивно конотованим.

Лузні люди (аналогічно у довідковій та науковій літературі фіксуються означення «*люзні, лезні, льозі*», у проаналізованій латинськомовній документації виявлено такі латинські відповідники – «*mendici*», «*pauperes*», «*rustici vagi*» (стосовно вихідців із сільської місцевості), використовувались синонімічно, але мали дещо ширше значення словосполучення «*homines otiosi*», «*homines vagabundi*», «*homines nullis servitiis aut artificiiis addicti*») часто мандрували через бажання уникнути покріпачення та уникаючи сплати податків (наприклад, тимчасово зупинившись у сільській громаді, хоча й залишалися зазвичай й поза її межами, мандрували далі щойно приходив час сплати податку) [100]. Майже синонімічно до означення категорії «лузні люди» використовувалися «*гультаї, похожі селяни*, пол. *łoźni, hultaj*)» [68, с.

389-390]. Із часом ставлення до жебраків дещо погіршилося через об'єктивні причини: епідемії, збільшення кількості лузних людей, які вдавалися до злочинних дій (грабежів, злодійства тощо), стах перед чужаками, що значно посилювався у часи Пізнього Середньовіччя [170, с. 163-164]. Також не на користь маргіналів тогочасного суспільства спрацьовував і їх зовнішній вигляд, недостатність, злиденність та понівеченість одягу (іноді й свідомий прийом задля отримання більшої кількості подаянь), що слугувало маркером для відстороненого ставлення, страху, адже одяг був важливим показником статусу та моральності. Представники інших, навіть найбідніших верств населення намагались максимально дотримуватися усіх норм щодо зовнішнього вигляду, і ті, хто ці норми зневажав, а ргіогі вважалися чужими, ворожими, злочинними, аморальними [395]. За твердженням дослідниці середньовічного та ранньомодерного міста Т. Зайцевої (Гошко) про категорію «людей маргінесу» існує чимало стереотипів, досить широко представлених, зокрема і у фаховій літературі. У роботах авторки можна знайти детальнішу інформацію та бібліографію зі вказаного питання [56]. Польський дослідник Богдан Барановський у своєму дослідженні змальовує стражденність життєвого шляху людей-жебраків та передбачуваність страти для багатьох з них [355, с. 26]. Слід зауважити, що у містах, де найчастіше жебраки були зосереджені, було визначено юридично правила їх побутування. Звичайно, іноді це попросту заборони та накази виганяти з міста тих, хто, знайшовши прихисток і маючи можливість підробітку, не хотіли займатися нічим іншим, окрім жебракування та випрошування милостині (часто до того додавалося і злодійство). У середовищі жебраків теж не було однорідності, що, залежно від змін християнської доктрини, заможності поселення та й взагалі із часом, спричинювало варіації у ставленні людей, які мали юридичні права, до прошарку жебраків. Часто у містах жебраки теж мали певний юридичний статус та навіть утворювали братства. Відповідно до збережених документів старости братств жебраків (лат. *starosta mendicorum*), хоча й були у тому ж статусі, проте часто мали дещо вищі можливості, бо їх майнові угоди

зустрічаються частіше, наприклад, староста львівських жебраків у 1529 р. зміг придбати будинок із городом «...ortum cum domo... Makaroni *starostae mendicorum* ... vendidit» (ЦДІАУЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 920. Цит. за [155, с. 183]). Ця «посада» була виборною із середовища сами жебраків, але існувала й оплачувана посада службовця, який слідкував, щоб у місті не залишалися жебраки-нероби або селяни, що прибули до міста, але не мали жодного заняття, – *judex pedanus* – «староста убогих» або «бабський війт» [110, с. 127]. Наявність організації жераків була насправді позитивною ознакою для міста, адже таким чином можна було твердити про певний контроль над цією верствою населення з боку влади. Хоча, звичайно, це не було константою. Питання щодо статусу та побутування жебраків неодноразово виносилося на обговорення у сеймах і не лише тому, що «жебраків іншували і табували у міському соціумі»... а й тому, що «через посередництво жебраків міщани намагались очиститися від гріхів і вимолити прощення у Бога, що, зрештою, вписувалося у християнську доктрину» [56, с. 490].

Документи засвідчують, що жебраки могли мати сім'ї, продавати та купувати майно і навіть нерухомість. Для прикладу наведемо заяву жебрака Климка з дітьми про продаж будиночка у Книзі записів індуктів і протоколів львівської ради у 1536 р.: «... *Clymko mendicus* necnon *Ostapko* et *Oryska puella liberi*... recognouerunt, quia *ortulanium* cum *domuncula* in *platea Hospitali* penes *Iacobowa* et *Panas*... *Bartholomeo*... pro *noem fertonibus*... vendiderunt... *Actum feria s(e)c(un)da* intra *octauas ascensionis Domini* (1536)» – [ЦДІАУЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 10: Книга запису індуктів і протоколів уряду Ради (1531–1542). – Арк. 512] та заяву жебрака Тимка з передмістя про продаж города війтові «*Prouidus thymco mendicus de anteurbio* pro *Recognouit* ... quia *hortulanium* suam an *portam halician* ... *Aduocato* pro *iurato hereditary* vendidit pro quia *ortulania* recognouit se *plenariam satisfatiom* ab *eodem* *percepisse*...» (ЦДІАУЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 11: Книга запису індуктів і протоколів уряду Ради (1543–1554). – Арк. 64. Цит. за [56, с. 477-

478]). Останній приклад засвідчує особливість тогочасної латинської мови, що полягала у непослідовному використанні літери *h* на початку слова – пор. *hortulania* та *ortulania*, використані в одному документі.

Різне семне наповнення у своєму історичному розвої має лексема «*kmeto, kmetonis (m)*» «*кмет*» («*кметь*», «*кміть*», «*кміт*») – можливо, етимологічно пов'язана із латинським іменником *comes, itis (m)*; дв-гр. *κόμης*) – у Давній Русі так називали вправних, знатних воїнів, а у середні віки широко використовувалася у східно-слов'янських мовах на позначення вільного селянина (до закріпачення), у сучасних слов'янських мовах збереглася як іменник на позначення «головного, значимого»: вправного селянина, міського, сільського голови тощо [92].

В аналізованому часовому зрізі лексема вже актуальна для латинської юридичної мови, та адаптована до граматичних норм мови-реціпієнта. Для прикладу, у наказі залучити кметів до будівництва Високого замку у Львові: «*antemurale alias parkan circum castrum Leopoliensem superius edificabamus per cunctos homines kmetones et subditos ipsi castro subiacentes, ac de singulis villis nobilium terrigenorum et regalibus ipsis quoque obligates ipsorum kmetonum ad id accedente auxilio tunc etiam homines seu incolas in suburbio Leopoliensi ad id faciendum coegimus* – (будували) укріплення або паркан навколо львівського Високого замку, примушували це робити всіх людей, кметів та підданих під владою того замку та тих кметів з окремих сіл шляхтичів-зем'ян та королівських (сіл), також зобов'язаних, додавши до цього теж допомогу людей чи жителів на львівському передмісті [ЕПЛ, с. 154]. Цікаво, що у поданому прикладі лексему *kmeto, kmetonis (m)* вжито як іменник та у функції означення постпозитивно «*homines kmetones*, хоча у всіх інших випадках однозначно зберігаються усі субстантивні ознаки, наприклад, «*capitulum duodecesimum de iure kmethonum*» [ЕПЛ, с. 194].

Окремою категорією виділяються наймані слуги та службова челядь «*famuli serviles*»: «*capitulum septuagesimum secundum de iure servilium famulorum*» – «Розділ сімдесят другий про право службової челяді» [ЕПЛ, с.

207]. Латинська мова класичного періоду засвідчує іменник «*famulus, i (m)*» зі значенням «слуга, прислужник» та омонімічну форму, однокореневу із «*famulia, ae (f)*» зі значенням, семантично подібним, – «той, що прислужує, покірний». Однокореневі лексеми, утворені від «*famulor, atus sum, ari* – перетворювати на рабів, слуг» мають у своїй основі подібну центральну сему «служіння, рабство»: «*famul, i m*» – «прислужник»; «*famula, ae f*» (синонімічно «*famulatrix, icis f*») – «служниця, рабиня»; «*famulanter*» – «смиренно, покірно»; «*famularis, e*» (синонім «*famulabundus, a, um*» та «*famulatorius, a, um*») – «відданий, ревно, по рабськи прислужуючий»; «*famulatus, us m*» та «*famulitas, atis f*» – «служба, рабство»; «*famulatio, onis f*» – «служба, релігійна служба, прислуга, челядь»; «*famulitio, onis f*» та «*famulitium, i n*» – «прислуга, челядь»; «*famulo, avi, atum, are*» – «служити» [88, с. 415]. Тобто в античний період переважаючою є сема «рабське становище», що фіксується й у сталих висловах на кшталт «*jura famularia dare*» – «робити рабом». У середньовічній латині виокремлюється ще кілька відмінних значень: «*famulari officio*» – «виконувати обов'язки», «*famulari functioni*» – «підлягати оподаткуванню»; для «*famulus, i (m)*» – додаються значення «дворянин, слуга Божий», типове значення «слуга» використовується у сталих словосполученнях як «*famuli imprecitati*» – «домові слуги», «*famuli civitatis*» – «місцеві слуги» [Slp]; «*famularis, e*» – «клієнт, дворянин, слуга (різного стану)»; «*famulitium, ii (n)*» / «*famulicium, ii (n)*» – «обов'язок, повинність, клієнтела, служба». Використовувався у середньовічній документації також окремий прикметник на позначення платні найманому робітникові – «*famulatus, a, um*» – «службовий», що є дериватом від іменника «*famulus, i m*»: «*iure statutum est quod non licet famulo servili et famule precium famulatus adimere et negligere, apreciato enim famulo vel ancille, dum tempus eius seruicij expiraverit*» – «Правом є встановлено, що не годиться слугі або служниці плату за службу забирати та затримувати, бо найнятому слугі або служниці, коли час їхньої служби закінчиться» [ЕПЛ, с. 366]. Отже, у середньовічній латині для більшості однокореневі лексем,

утворених від «*famulor, atus sum, ari*» переважає значення «служба, обов'язок, повінність». Синонімічно до «*famuli serviles*» використовувалося словосполучення «*servi apreciati*» – наймані слуги [ЕПЛ, с. 211].

3.2.2. Терміни для визначення етнічної та релігійної приналежності

З-поміж етронімів, які вживаються у документації українського походження XVI-XVII ст., звичайно переважають ті, що використовувались на позначення етнічних груп, які проживали на відповідних територіях (нечисленні винятки стосуються переважно міжнародних договорів, де етроніми частіше вживані на означення титулів владної особи, яка у документі згадується), а, отже, забезпечувались необхідною документацією адміністративного, судового, соціального, кримінального тощо прав (русинів вірмен, іудеїв, греків тощо): «a senioribus ac tota **congregatione** Armenorum civitatem nostram Leopoliensem inhabitantium» – «з боку старших і всього суспільства вірменів, які у нашому місті Львові живуть» [ЕПЛ, с. 277]; «*Armenos, Ruthenos et Iudeos aliasque naciones*» – «вірмени, українці й євреї та інші нації» [ЕПЛ, с. 159]

Найбільш варіативним виявляється означення українців-русинів. Можливо, через те, що й самі вони називали себе по-різному: русини, рутенці, рутени, а часто зауважували лише місто, вихідцями з якого були. Цікавим та інформативним у цьому контексті видається також аналіз списків слухачів іноземних університетів, де окрім імені студенти часто ідентифікували себе якраз називаючи етнічну чи територіальну приналежність.

Подібним чином означені й фігуранти документів. Найчастіше на позначення етнічно українського населення використовується словосполучення «**natio Ruthena (Ruthenica) Leopoliensis**» – «львівська українська нація», часто із зазначенням міста проживання: «*Vicissim quoque eandem nationem Ruthenam Leopoliensem, ex instantia nobilis magistratus Leopoliensis...*» – «У свою чергу та львівська українська нація була позвана на вимогу шляхетного львівського магістрату...» [ЕПЛ, с. 106]; «*totiusque*

nationi Ruthenae Leopoliensis» – «всієї нації львівських українців» [ЕПЛ, с. 108-111].

Не менш поширеним є також вживання прикметника «*Ruthenica*» замість «*Ruthena*»: «*ad instantiam generosi instigatoris regni eiusque delatorum famatorum seniorum totiusque nationis Ruthenicae civitatis Leopoliensis actorum*» – «на вимогу шляхетного публічного оскаржувача королівства і його звинувачувачів славетних старших і всієї української нації міста Львова» [с. 94]; «*totamque nationem Ruthenicam*» – «всю українську націю» [ЕПЛ, с. 95]; «*et aliis senioribus totaque confraternitate nationis Ruthenicae Romano unitae Leopoliensis per famatos Stephanum – Laskowski, Simonem Hrebionka et Damianum Kostewicz Ruthenos, cives Leopolienses*» – «та інші старші та все братство української львівської нації, римо-уніати, славетні Стефан Лясковський, Семен Гребіонка і Дам'ян Костевич, українці, львівські міщани» [ЕПЛ, с. 94]; «*in totoque privilegia eiusdem nationis Ruthenicae observant*» – «загалом дотримуйтеся привілеїв тієї української нації» [ЕПЛ, с. 95].

Абсолютним синонімом у правничій термінології виступає прикметник «*Roxolanius*», що використовується рідше, і зазвичай у випадках, коли відсутня прив'язка до міста проживання: «*consules vero nationis Roxolaniae vigore memoratorum compactatorum vocem activam in capitule in materiis regiminis ecclesiae materialis atque administrationem aerarii ejusdem ecclesiae*» – «райці української нації відповідно до згаданих угод презентуватимуть при активному голосі в справах матеріального управління костелу та адміністрування скарбницею того костелу» [ЕПЛ, с. 112].

У більшості випадків поряд із зазначенням етнічної приналежності використовується також релігійне означення, що часом навіть замінює собою етнічний маркер. Причому ступінь уточнення про приналежність до церкви різниться. Так, наприклад, у підтвердженні Яном Казимиром грамоти Владислава IV 1633 р. йдеться про євреїв-боржників та християн-кредиторів, і суть справи полягає у тому, що християнам заборонялося конфісковувати

майно у євреїв до рішення суду. Тут важливим є розрізнення християн та іудеїв, очевидно, тому використовується прикменник «*Christianus, a, um*»: «*Confirmatio ordinationis inter debitores Judaeos Leopolienses et creditores Christianos homines*» [ЕПЛ, с. 432].

Іноді ж прикменник «*Christianus, a, um*» використовується на позначення виключно представників католицької церкви, протиставляючи таким чином усіх, хто належить або до інших релігій, або до інших християнських церков. Так, наприклад, у привілеї початку XVI ст. вірмени та українці, належні до християнської церкви вочевидь акцентуються як такі, що мають певну окремішність: «*Qui quidem libertas quoniam, ut Christianis, ita Armenis et Ruthenis a nobis benigniter concessa est*» – «Це звільнення є ласкаво надане нами як християнам (католикам), так і вірменам та українцям» (привілей про звільнення всіх львівських міщан від сплати податків на 20 pp.1527 р.) [ЕПЛ, с. 263].

Щодо нехристиян також використовувався прикметник «*perfidus, a, um*» – «*невірний*»: «*Ad officium et acta praesentia castrensia capitanealia Leopoliensia personaliter veniens perfidus Zelig synagogus juratus Judaeorum de suburbio Leopoliensi*» – «До уряду та даних львівських городських, старостинських актів особисто прийшов невірний Зелік, школьник синагоги євреїв, які перебувають на львівському передмісті» [ЕПЛ, с. 468].

Після Кревської унії (династичного об'єднання Польщі та Литви у 1385 р.) внаслідок прийняття «Городельського акту» у 1413 р. було легітимізовано дискримінацію представників православ'я та протестантизму на українських територіях. З середини XVI ст. в Україні започатковують свою діяльність кальвіністи та соцініани. Єзуїтський вплив на Україну особливо посилюється із заснуванням Замоїської академії у 1593 р. та подальшим відкриттям численних єзуїтських колегіумів на початку XVII ст. Саме на аналізований період XVI-XVII ст. припадає розкол Київської митрополії на уніатську та православну внаслідок Берестейських соборів 1596 р.. Така численна кількість змін у структурі християнської церкви певною мірою

сприяє появі, відгалуженню, розповсюдженню та збільшенню впливовості нових релігійних організацій, базованих на християнському вченні.

У тогочасній документації на позначення відповідних напрямів християнства використовується узагальнюючий термін «*secta, sectae f*» – «напрямок, школа, секта, відгалуження»: «*si talis servus fuerit Christianus aut cuiuscunque alterius secte*» – «Якщо такий слуга буде християнином або якоїсь іншої секти» (дії щодо них однакові) [ЕПЛ, с. 197].

Можливо, варто уникати запропонованого авторами-перекладачами укладених збірок документів, виданих у Львові, варіанту «*секта*», замінивши на семантично ширші та менш конотативно забарвлені для сучасного читача «*напрямок*», «*відгалуження*», або ж зауважити відмінність семантичного наповнення лексеми «*секта*» у середньовіччі та у сучасні читачеві часи у примітках.

У документах XVI-XVII ст. юридичної значущості набувають, широко вживаються, а отже, можуть бути визначені як терміни на позначення тогочасних соціально-правничих реалій, такі означення релігійної приналежності до християнського світу:

– вже зауважене найбільш широке визначення «*Christianus*»;

– «*Catholicus, a, um*» – католицький: «*testes catholicos, quos inducunt ad perhibendum testimonium in eorum causis non admittitis, freti quadam constitutione vestra de perhibendo testimonio edita*» – «ви не допускаєте свідків католиків, яких приводять до складання зізнань в їхніх справах, покликаючись на якусь вашу ухвалу, видану щодо складання зізнань» [ЕПЛ, с. 255];

– на позначення представників православ'я використовувались словосполучення із обов'язковим використанням прикметників *Graecus, a, um* та *Ruthenus, a, um* (або *Rutenus, a, um*) – «*ritus Ruthenici*» «руського обряду» [ЕПЛ, с. 113]: «*Volumus etiam et promittimus pro nobis et serenissimis successoribus nostris praedictam confraternitatem totamque ritus eius nationem Graeco Ruthenam in metropoli Russiae civitate nostra Leopoliensi commorantem*

et commanentem, fideliter et constanter circa oppugnationes praedictae civitatis sese opponentorum» – «Також хочемо та обіцяємо за нас та наших найясніших спадкоємців згаданому братству та всій *греко-руській (українській) нації* того обряду, що перебуває та залишається у нашому Львові, столичному місті Русі, які вірно та постійно при облогах виступали на оборону згаданого міста» [ЕПЛ, с. 88]; «ceremonias antiquas iuxta antiquum ritum *Graeco Ruthenum* immutabiliter praestare» – «дотримуючись загальноприйнятих давніх церемоній відповідно до давнього *греко-руського* обряду» [ЕПЛ, с. 88]; «ecclesiae ritus *Graeci*» – церкви грецького обряду» «*ritus Graeci fideique Ruthenicae*» – «(земель) грецького обряду та руської віри» «*hominum ritus Graeci*» – «люди грецького обряду» [ЕПЛ, с. 39];

Іноді підтвердження синомічності використання обох означень: «*грецький*» та «*руський*» або «*рутенський*» на позначення православного віросповідання зустрічається у самих документах: «*Quam cum ad praesens Graecae seu Ruthenicae religionis cives nostri Leopolienses per certos consiliarios nostros a nobis petiissent*» – «І коли нині наші львівські міщани грецької чи руської релігії через певних наших радників просили від нас» [ЕПЛ, с. 67]; «*ritus Graeci seu Ruthenici*» – «грецького або руського обряду» [ЕПЛ, с. 113].

Значно рідше на означення православної віри у «світській» документації зустрічаємо прикметник «*orthodoxus, a, um*» – «ортодоксальний, правомислячий»: «*liberum religionis ritus Graeci exercitium iuxta antiquos usus, praxes, constitutiones orthodoxae orientalis ecclesiae Graecae eiusdemque ritus antiquitus observatos et observandos*» – «вільне виконання “грецької” релігії та обряду відповідно до давнього користування, практик, конституції православної східної грецької церкви, її обряду, що здавна дотримувалися і дотримуються» [ЕПЛ, с. 88].

Цікаво, що у досліджуваний період вочевидь відсутня чітка диференціація понять етнічної та релігійної приналежності на юридичному рівні. Терміни *natio (nacio)* – нація, народ, *ritus* – обряд, *fides* – віра часто є взаємозамінними і в більшості документів не деталізовані. Але вже у

документах початку XVIII ст. ситуація потроху змінюється, і в документах частіше зазначається і національність, і віросповідання, так із початку XVIII ст. усе частіше фіксується розрізнення етнічне та релігійне: «nobiles et honorati Stephanus Laskowski ac Petrus Semianowicz, seniores *nationis Ruthenae*, cives nostri Leopolienses, *ritus et fidei Graeco Ruthenae, Romano unitae*, suo nomine et tamquam plenipotentes totius *nationis Ruthenae* civium et suburbanorum Leopoliensium subditorum nostrorum» – «шляхетні та чесні Стефан Лясковський і Петро Семянович, старші української нації, наші львівські міщани, обряду та віри греко-руської, римо-уніати, від свого імені та як уповноважені всієї української нації львівських міщан та передміщан, наших підданих» [ЕПЛ, с. 92].

Представники римської церкви, або католики записувалися як *Romanae (Romane) fidei (ecclesiae)* – «римської віри (церкви)». Не завжди, але досить часто й у цьому випадку вказувалася етнічна ознака: «*Polonorum ecclesiae Romanae*» – «польської громади римської віри» [ЕПЛ, с. 113]. Розрізняються *uniti* (уніати) та *disuniti (не уніату)*: «*ne quispiam non solum ex spiritualibus et saecularibus personis ritus Latini, verum etiam ritus Graeci unitis vel disunitis*» – «щоб ніхто не тільки з духовних і світських осіб латинського обряду, але також грецького обряду, уніати та не уніати» [ЕПЛ, с. 103].

Документація XVI-XVII ст. українського походження містить більшість згадувань саме уніатів, але завжди із уточненням, чи це уніати римського, чи грецького обряду. Православні уніати у документах значаться як «*nationis ritus Graeci Unitae*» або ж уточнюється, що, наприклад, саме руської церкви *nationis (nacionis) Graeco Rutheno (Ruteno) Unitae; «ritus et fidei Graecae sive Ruthenicae»* – «грецького або руського обряду та віри» [с. 39]; «*specialiter vero serenissimi Sigismundi Augusti anni 1572-di respectu coaequationis praedictae confraternitatis et omnium confratrum ejus, personarumque nationis ritus Graeci Unitae*» – «а особливо (привілей) найяснішого Сигізмунда Августа 1572 р. щодо згаданого братства та всіх його братів, та осіб уніатської нації грецького обряду» [ЕПЛ, с. 103];

«hominibus ejusdem nationis Graeco Ruteno Unitae permittimus» – «людям тієї греко-русько-уніатської нації» [ЕПЛ, с. 101].

Ті ж українці, хто прийняв католицтво, у документах зазначались як *viri Graeci Latino Uniti* або *viri Rutheni Latino Uniti*: «Et quia memorato decreto injunctum est, quatenus digni, capaces, possessionati et habiles ad obeunda official ac bonae famaе *viri Rutheni Latino Uniti* eligantur et assumantur» – «І оскільки у даному декреті є згадано, щоб вибирали та приймали українців, латино-уніатів, гідних, придатних, маєтних і здатних до виконання урядів та мужів доброї слави» [ЕПЛ, с. 112-3]; «ex natione *Ruthena Latino unita*» – «української нації, латино-уніатів» [ЕПЛ, с. 113].

Використання прикметників «*Catholicus*» та «*Romanus*» разом, так само як і дублювання синонімічних «*Ruthenicus (Ruthenus)*» та «*Graecus*» зауважено зазвичай щодо назв церкви загалом, а не окремих її представників: «quod sit contra dignitatem maiestatis nostrae regiae *ecclesiaeque sacrae Romanae Catholicae*» – «що було б проти гідності нашого королівського маєстату та святої римо-католицької церкви» [ЕПЛ, с. 61]; «quo quidem privilegio iura omnia *ecclesiae Ruthenicae ritus Graeci, tituli Assumptionis Beatissimae Virginis Mariae*» – «За цим привілеєм (надано) всі права *руській церкві грецького обряду під титулом Успіння Пречистої Діви Марії*» [ЕПЛ, с. 61]. Звичайно, винятком є ситуації, коли йшлося про представників грецького етносу.

Загалом, коли йдеться про усю етнічно та релігійно об'єднану громаду, використовуються такі терміни як: *communitas, atis (f)*, *pars nationis (pars, partis (f))*, наприклад, «*parte nationis Ruthenae Leopoliensis*», *congregation, onis (f)*: «*communitate Ruthene*» – «руська громада» [ЕПЛ, с. 39]; «Punctum excerptum ex decreto civitatis Leopoliensis anno 1753 lato pro *parte nationis Ruthenae Leopoliensis*» – «Пункт-витяг з виданого декрету міста Львова 1753 р. для сторони львівської української нації» [ЕПЛ, с. 113]; «a senioribus ac tota *congregatione Armenorum civitatem nostram Leopoliensem inhabitantium*» – «з боку старших та усього суспільства вірменів, які у нашому

місті Львові живуть» [ЕПЛ, с. 277]. На позначення громади міської також використовується лексема більш широкого значення «*universitas, atis (f)*» (у наведеному прикладі засвідчено типове для латинської мови середньовічного та ранньомодерного часу поплутання літер u та v): «*Viris honorabilibus et discretis dominis consulibus ac vniuersitati in Stralsund — consules ac vniuersitas civitatis Ladimiriensis cum fidelitate ad omnia se beniuolos et paratos*» «Вельмишановним і значним панам радникам і общині Штральзунда — райці і громада міста Володимира щиро готові до ласкавих послуг» [298, с. 17] .

Насправді, визначення понять та визначення термінів «*natio*» та «*gens*» досі є дискусійним і неоднозначним щодо перекладу та трактування їх ужитку у XVI-XIX ст.. Різняться, зокрема, й акцент на важливості кожної із частин формули «*gente, ... natione...*». Широковживана у XIX ст., до того ця формула на означення полонізованих русинів вживається нечасто. «Автором» її вважається видатний публіцист Станіслав Оріховський (Ожеховський) , і саме його зазвичай щодо цього формулювання і цитують. Але у проаналізованих документах XVI-XVII ст. ідентифікуюча формула «*gente Ruthenus, natione Polonus*» не використовується. Протиставлення чи уточнення базується на інших маркерах, найчастіше, показовою є релігійна складова. Цікаво також, що у польських дослідженнях акцентувалась більше друга частина аналізованої формули, яка певною мірою уособлювала ідею єдності польської шляхти як стану й актуалізувала підґрунтя для формування європейського поняття нації, що з'являється у часи Французької революції. Насправді ж навіть на юридичному рівні можливості та права представників шляхти польської та руської (як і литовської) різнилися, так само як у реальності розшаровувалася й польська етнічно шляхта (успішні магнати, малоземельні посадовці-шляхтичі («служива шляхта»), безземельна шляхта («шляхетська голота»)) [107]. Для українських дослідників першочерговість етнічного визначення полонізованих русинів є беззаперечною. Адже українська шляхта ідентифікувала себе у системі сюзеренітету, найчастіше не протиставляючи це визначення етнічній приналежності. А шляхта

середнього та нижчого щаблів взагалі «слідувала» за своїм патроном, повністю переймаючи його вибір. У польській історіографії першими зауважили важливість, принциповість та недругорядну значущість частини «*gente Ruthenus*» Д. Фрік та Т. Хинчевська-Геннел [367; 368; 381]. В англomовній науковій спільноті такий же акцент зробив і Ф. Сисин [438-441].

Подекуди у документах також згадуються представники ще одного етносу, який набув значного поширення на українських територіях у XVI-XVII ст. – цигани, роми. Безпосередньо у групі досліджених документів латинськомовного означення циган не було виділено (зустрічалися лише поодинокі польські варіанти), тому до аналізу було залучено роботи науковців-істориків, що базували свої роботи, зокрема, й на латинськомовних документах. Варто зауважити, що визначення етнонімів на позначення циганського етносу взагалі є питанням вкрай широким і складним через велике розмаїття само найменувань та самоідентифікуючих лексем, територіальну та політичну розпорошеність. Писемні згадки про циган у польсько-литовській документації (актових книгах, королівських грамотах, статутах тощо) фіксуються із XV ст. В українських землях мешкали такі основні етнічні групи циган (усі переважно входили до складу великої групи рома (***Roma***) (від лат. *Romanus, a, um* – римський): влахи (*Vlasi* – від сер.-гр. *βλαχοι*) (влахурія (*Vlaxurja*), влахуря, катунаря) (співвідносяться із Молдавськими Волоським князівствами), *Servitica roma* – словацькі цигани, *Ungrica roma* – угорські цигани, і вочевидь найбільшою була група *Servi (Servy)* – серви/серби – українські цигани (щодо походження існує 2 версії: «серби – мешканці Сербії» (бо прибули через Сербію) та від румун. *serv* («раб, кріпак» (бо аж до XIX ст. у Румунії перебували у статусі рабів). *Servy* і *Vlaxurja* – циганські діалекти, які зрештою сформували т. зв. діалектами "українських циган" [209]. Визначення «українські цигани» на позначення окремої етнографічної групи було введено О. Баранніковим [10]. Історію побутування циганського етносу

в Україні висвітлено у роботах О. Белікова, Н. Зіневича, В. Наулка тощо [16; 109; 208; 209].

За статусом цигани були навіть нижчими за жебраків, які подекуди все ж мали свої права у деяких містах у певні періоди, бо на відміну від циган, вважалися «корисними» (про це детальніше у пункті 3.2.1) і незважаючи на переважно кочовий спосіб життя із XVIII ст. часто визнавалися невільними. Більшість питань, які розглядалися стосовно ромів зокрема на сеймах, стосувалися обмеження їх прав, вигнання, заборони переховувати та спілкуватися під страхом покарання на баніцію [56]. У судово-адміністративній системі відповідно до королівських грамот передбачалося підпорядкування ромів суду циганських королів (посада відповідає суду старшин). З XVII ст. циган було приписано до козацьких полків, в Лівобережній Україні був навіть створений «інститут полкових отаманів «циган малоросійських» [209].

3.3. Терміни канонічного права у документації українського походження XVI-XVII ст.

Під час вивчення історії побутування суспільства у XVI-XVII ст. та розвитку церкви на різних етапах її існування важливим елементом дослідження є канонічне право християнської церкви (а згодом усіх її конфесій). Слід вказати, що тут термін «канонічне право» («*jus canonicum*») вживається у його ширшому значенні відносно до терміна «релігійне право» («*jus ecclesiasticum*»), оскільки останнє за сукупністю норм для визначення релігійних відносин не збігається з правом канонічним, бо стосується виключно церкви як релігійного союзу, тобто регулює відносини й опікується справами виключно в межах церковної організації [285].

Варто зазначити, що «релігійна» латинська мова відрізняється від латини класичного зразка з кількох причин. По-перше, після занепаду «аристократичної» мови («*sermonis urbani*»), відтвореної у роботах Ціцерона та Цезаря, народна розмовна латинська мова усе більше різнилася,

утворивши т. зв. «*sermo vulgaris*», а коли до влади прийшли представники нижчих верств населення, з'явився новий, поміксований варіант – «*sermo cotidianus*». За цих умов, завдання основне проповідників із християнської спільноти – доносити благу вість до усіх мешканців, наражалося на велику мовну перепону, адже до початку II ст. мовою церковних богослужінь та письменства була лише грецька, незрозуміла більшості населення. Не надто зрозумілою була й латинська класичного зразка. Католицький проповідник та письменник, професор Єнтоні Дегерт наводить слова Святого Августина про те, що він свідомо уникає вживання коректної мови задля того, щоб бути ближчим та зрозумілішим: «I often employ words that are not Latin and I do so that you may understand me. Better that I should incur the blame of the grammarians than not be understood by the people» («Я часто застосовую слова нелатинські, і роблю це, щоб ви розуміли мене. Краще я буду осуджений граматистами, аніж не буду зрозумілим для народу»). Тож у християнському ужитку латинська мова розвивалася за своїм, дещо окремішнім напрямком [373]. Як слушно зауважила Н. Безбородько, у XVII столітті латинська мова розвивалася по-різному на окремих територіях залежно від багатьох обставин [13]. Окрім того, реалії релігійної практики, закоріненість у текстах давньогрецьких, а отже, значний грецькомовний вплив, сприяли відмінностям у її формуванні.

Для усебічного аналізу термінів канонічного права важливо також долучати й твори видатних мислителів-гуманістів українського походження: Я. Домбровського, П. Кросненського (Павла Русина з Кросна), Ю. Дрогобича, Я. Щасного-Гербурга, С. Оріховського та інших, чий неоціненний вклад у справу соціального, культурного та суспільного поступу українського народу заслуговує детального висвітлення [183; 217; 218].

До переліку основних лексико-семантичних груп термінології канонічного права у документації належать:

1) назви церковних установ, організацій, будівель, адміністративних одиниць, наприклад, з-поміж найбільш вживаних:

«*ecclesia, ae (f)*» – «церква, костьол»; «*fraternitas, atis (f)*» («*confraternitas, atis (f)*») – «братство, громада»; «*capitulum, i (n)*» – «капітул, зібрання» – зібрання членів релігійної громади (термін найбільш поширений щодо католиків та протестантів), розрізняли: «*capitulum cathedrale (kathedrale)*» – кафедральний капітул та «*capitulum collegiale*» – «колегіальний капітул»; «*diocesis, is (m)*» (від давньо-гр. «*δι-οίκησις*» — «управління») – лексема на позначення адміністративної одиниці у Римі та Візантії, в канонічному праві перекладається як «*діоцез, єпархія*» (останній варіант перекладу вживаний стосовно православної та греко-католицької церков) «*diocesis suffraganea*» – суфраганія, титулярна дієцезія; «*synagoga, ae (f)*»; «*monasterium, i (n)*», «*conventus, us (m)*» – «монастир»; «*diaconia, ae (f)*» – багатозначний термін, у церковному вжитку варто виділити такі його основні семи: «служіння» та «милосивість», у Давньому Римі так називали будівлю біля храму, де роздавали милостиню, у католицтві та іудаїзмі – традиційно йдеться про «щоденне служіння», також у християнстві використовується на позначення адміністративної одиниці [443]: «quo quidem privilegio iura omnia *ecclesiae Ruthenicae ritus Graeci, tituli Assumptionis Beatissimae Virginis Mariae*» – «За цим привілеєм (надано) всі права руській церкві грецького обряду під титулом Успіння Пречистої Діви Марії» [ЕПЛ, с. 61]; «Quia nos iura, privilegia, articulos, consuetudines libertatesque *confraternitati Graeco Rutheno Unitae Leopoliensi* – Що ми (підтвердили) права, привілеї, статті, звичаї, вільності львівського братства греко-русько-уніатського [ЕПЛ, с. 99]; «... quatinus dictam *ecclesiam* circa ipsius libertates et iura conservare dignemini et omnino debeatis illese coincolas villarum dicti *capituli* presertim Armenos, Rutenos ad ipsum decanatum Leopoliensem pertinentes ad labores exactiones et ad quaslibet daciarum soluciones premere, angariare nulla ratione debeatis ac neque officialibus vestris permittatis secus minime facturi...» – «... щоб згаданий *костел* при його вільностях та правах ви вважали за гідне та повинні цілком та непорушно зберегти, та з жодної причини ви не маєте утискати та обтяжувати до робіт, податків та оплат будь-яких зборів співмешканців

згаданого *капітулу*, насамперед вірменів, українців, належних до того львівського деканату, та не дозволяйте ні в якому разі (так) чинити вашим урядникам...» [ЕПЛ, с. 153]; «*simul venerabile capitulum ecclesiae metropolitanae*» – «велебний капітул митрополичого костелу» [ЕПЛ, с. 112]; «*prout hisce specialibus nostris literis (iuribus publicis et privilegiis civitatis nostrae Leopoliensis et ecclesiae Catholicae Romanae)*» [ЕПЛ, с. 59]; «*Capitulum octuagesimum quintum de iure monasteriorum*» – Розділ вісімдесят п'ятий про монастирське право [ЕПЛ, с. 209]; «*Ioannes Muratowicz advocatus et Simon Mihielowicz scabinus nuncii Armenorum Leopoliensium suburbanorum, qui in fundo ecclesiae sancti Ioannis ad decanatum Leopoliensem inhabitant*» – Йоан Муратович, вїйт, і Симон Мігельович, лавник, посланці львівських передміщан- вірменів, які живуть на ґрунті костелу св. Йоана, належного до львівського деканату [ЕПЛ, с. 317].

Слід зауважити, що поплутання літери *k*, яка у латинській мові класичного періоду використовувалася дуже рідко, але набула значного поширення в українському варіанті середньовічної латинської мови, – типова риса для релігійних текстів, та таких, що релігійних питань безпосередньо стосуються, що за словами дослідниці середньовічної латини у релігійних текстах О. Косіцької пов'язано із впливом польського алфавіту, яким представники католицизму користувалися досить часто. Авторка, проаналізувавши документацію Греко-католицької церкви, визначила та охарактеризувала основні її мовні риси, зокрема, вказавши, що звук [к] у документації передається непослідовно, і виражається літерою *k* (близько 42% випадків проаналізованого матеріалу), рідше – лірою *c* (38%), найрідше – буквосполученням *ch* (20%) [148, с. 54].

2) назви документів, характерні для церковно-релігійного діловодства: «*canon, canonis (m)*» – «обов'язковий утверджений церквою перелік книг святого писання»; «*conditio, onis (f)*» – «право»: «*iam et leges, canones, articulos, conditiones, quibus eadem fraternitas instructa et in suum ordinem descripta continetur, ad instar fraternitatis Vlnensis ritus eiusdem Graeci*»

– а також правила, канони, статті, права, якими це братство забезпечене і які записані в його статуті на зразок віленського братства цього ж грецького обряду [ЕПЛ, с. 57].

3) терміни на позначення характерних релігійних понять, обрядів:
 «*ciborium, i (n)*» – посудина, у якій зберігаються освячені часточки для причастя; «*ostensorium, i (n)*» – скляна конструкція, у якій виставляється публічно Святе причастя; «*lunula, ae (f)*» (мінуїтив від «*luna, ae (f)*») – «місяцеподібна» посудина, використовувана у християнських обрядах; «*panis triticeus*» – «хліб для причастя» [429]; «*eulogia, ae (f)*» – прославляння освяченого благословенного хліба, що зашився після причастя, іноді використовувалось у значення більш широкому «похвала, подарунок» [359]; «*celibatus, us (m)*» – обітниця безшлюбності.

Найширшим за значенням та найбільш розповсюдженими є терміни «*ritus, us (m)*» – «обряд» та «*ceremonia, ae (f)*» – «церемонія»: «*ceremonias antiquas iuxta antiquum ritum Graeco Ruthenum immutabiliter praestare*» – дотримуючись загальноприйнятих давніх церемоній відповідно до давнього греко-руського обряду [ЕПЛ, с. 88].

Характерні латиськомовні сентенціальні кліше, притаманні юридичній мові загалом, у царині релігійного використання досить часто не перекладаються у текстах польською та руською мовами, що свідчить про закоріненість їх сприйняття саме латинською мовою не лише представниками церкви, а й канцеляристами. Наприклад, згадуючи документально публічне визнання католицької віри Йосипом Шумлянським на королівському сеймі, записано: Do unii z kosciółem Rzyskim recenter per *professionem fidei* przez wielebnosc twoią wykonaney, tez bractwo Stauropigialne Lwowskie niesklaniaiące się, nie przymuszał y owszem przy *starorzynnych orientalis antiquae ecclesiae* we wszystkim z następcami swemi nienarusznie zachował – Щоб не примушував до унії з римською церквою внаслідок недавнього визнання віри, виконаного твоєю велебністю, теж львівське Ставропігійське братство, і загалом при стародавніх східних (звичаях) церкви в усьому зі

своїми наступниками непорушно зберіг [ЕПЛ, с. 85]. Так само зазвичай не перекладається католицький догматичний додаток «*filioque*» («і від сина») – додаток до пункту Нікео-Константинопольського Символу Віри, в якому йшлося про сходження Святого Духа, який означає, що Святий Дух сходить не лише від Бога-Отця, а й від Бога-Сина, тобто від Христа [50, с. 151]. Цей пункт і досі вважається головним пунктом протистояння між католицизмом та православ'ям у догматичній та культовій сферах та є однією з найпринциповіших відмінностей між двома конфесіями. Використовується переважно у внутрішній документації католицької церкви (яка не стала матеріалом поданого дослідження), особливо вживаний у релігійній та полемічній літературі, наприклад, творах Станіслава Оріховського «Лист Петрові Гамрату від 1544 р.», «Лист до Яна Франциска Комендоні про самого себе», «Лист до Павла Рамузія», «Напучення польському королю Сигізмунду II Августу» тощо [418].

4) терміни-назви посад у церковній ієрархії та посади службових осіб, пов'язаних із діяльністю церковної організації, зокрема й представники адміністрації діоцезу: «*spiritualis, e*» (в осн. plur. «*spirituales*») – «духовний», загальне означення усіх, хто працював в релігійній сфері; «*presbyter, eris (m)*» «*canonicus i (m)*», «*sacerdos, otis (m)*», «*popo, onis (m)*» (*sacerdos Ruthenicus*) – піп [347], «*episcopus, i (m)*», «*ecclesiarchus, i (m)*», «*monachus i (m)*», «*vladica, ae (m)*» – єпископ (владика) [347], «*diakonos, i (m)*» «*deacon, i (m)*»: «*consultores cleri dioecesani*», «*clericus i (m)*» «*clericus regularis*» «*clericus vagans*» seu «*acephalus*» «*consultor, oris (m)*» «*promotor, oris (m)*» «*procurator, oris (m) fiscalis*», «*advocatus fiscalis*», «*decanus i (m)*» – десятник; «*campanator, oris (m)*»; «*vicarius, i (m)*» (*vicarius generalis in pontificalibus*) – «замісник» єпископа; «*cantor, oris (m)*»; «*campanator, oris (m)*» – дзвонар; «*rector, oris (m)*» (*scholae*); «*senior, oris (m)*» et «*provisor, oris (m)*»; «*collator, oris (m)*» «*archiepiscopus i (m)*»; «*prepositus i (m)*» – намісник; «*prothonotarius i (m)*» – протонотарій; «*prebendarius i (m)*» – пребендар (священник, який утримував та мав право збору доходів із церковного маєтку); «*decanus, i (m)*»

– декан, десятник («*decanus capitularis*» – капітульний декан, голова, очільник капітулу (колегії каноніків), «*decanus cardinalis*» – декан кардинальний, голова колегії кардиналів католицької церкви); «*canonicus, i (m)*» (давньогр. *κανονικός* – священник, імя якого внесено у канон (каталог єпархії) [125]) – канонік (член капітулу кафедрального або колегіального): «*venerabilis Iohannes Crowiczski decanus et canonicus Leopoliensis et plebanus in Sambor, notarius noster*» – «велебний Йоан Кровицький, львівський декан та канонік та плебан у Самборі, наш писар» [ЕПЛ, с. 153]; «*plebanus, i (m)*» (від лат. *plebs, plebis (m)* – простий народ плебс) – плебан, міський священник, не підпорядкований певному монастирю [266]; «*archidiaconus, i (m)*» (від гр. *ἀρχι-* – старший та *διάκονος* – служитель, диякон) — заступник єпископа, старший диякон у чорному (монашеському) духовенстві (ступінь, вищий за *ієродиякона* (або синонімічний до *старшого ієродиякона*), найчастіше отримується як нагорода за службу та заслуги перед церквою, у білому духовенстві цьому ступеню відповідає звання протодиякона [240]: «*Datum per manus prefati reverendi patris domini Iohannis episcopi Wladislaviensis cancellarii ac venerabilis Iohannis Luthconis de Brzezye utriusque iuris doctoris, archidiaconi Gneznensis, vicescancellarii regni Polonie, sincere nobis dilectorum*» – «Дано через руки згаданого велебного Йоана, влоцлавського єпископа, канцлера, і велебного Йоана Лютка з Бжезе, доктора декретів, гнезненського архидиякона, віце-канцлера Польського королівства, щиро нам милих» [ЕПЛ, с. 139]; «*cancellarius, i (m)*» – канцлер (*cancellarius cardinalis* – кардинал-канцлер, керівник папської канцелярії); «*prelatus, i (m)*» – прелат (титул, що вживався на означення найвищих посад (єпископа, архієпископа, кардинала); «*abbatus, i (m)*» (від івр. «אבא» – батько) – абат, настоятель монастиря у католицькій церкві (у православ'ї цьому терміну відповідає «ігумен» (від давньогр. «ἡγούμενος» – «той, що попереду») [302]. Варто зауважити використання синонімів «*abbatus, i (m)*» та «*abbas, abbatis (m)*». У дослідженому матеріалі частіше використовується «*abbatus, i (m)*», хоча це не є показовим, адже релігійно-канонічна термінологія, а отже й відповідний

матеріал для її дослідження не були об'єктом надто пильної уваги у поданій роботі. Крім того, польський словник латинської мови фіксує чимало термінологічних комбінацій саме з лексемою «*abbas, abbatis (m)*» («*abbas populi*» – предводитель народу у містах, «*abbas commendatarius*» – «світський» абат, «*abbas de regimine*» – абат, що не прив'язаний до певної території, «*abbas exemptus*» – абат, що підпорядковується безпосередньо Папі Римському, «*abbas nullius*» – абат із власною територією, яка не підпорядковується жодному єпископству (єпископату), «*abbas primarius*» – перший абат у законній провінції, «*abbas regularis*» – законний абат), а от «*abbatus, i (m)*» натомість подано лише як синонім до «*abbas, abbatis (m)*»: «*Relatio illustrissimi et reverendissimi domini Andreae Stanislai Kostka comitis in Załuskie Załuski episcopi Culmensis et Pomeraniae, abbatis Cervenensis et Paradisiensis, supremi regni Cancellarii*» – «Свідчення найяснішого і велебного пана Андрія Станіслава Костки графа в Залуському Залуського, єпископа Кульма та Померанії, цервенського та парадізького абата, найвищого канцлера королівства» [ЕПЛ, с. 108]; «*suffraganus, i (m)*» / «*suffraganeus, i (m)*» чи «*suffraganeus, a, um*» – суфраган, єпископ титулярної дієцезії (варіант використання *suffraganeus* ув іменній функції, очевидно, є результатом опущення іменника *episcopus* у словосполученні *episcopus suffraganeus* – єпископ суфраган (єпископ титулярної дієцезії), побудованому за принципом *Nominativus duplex*). За таким же принципом використовується скорочений варіант словосполучення *episcopus suffraganeus* вже із опущенням навпаки – прикметника, наприклад, щодо Луцького католицького суфрагана Героніма Шептицького, якому було присвоєно звання луцького суфрагана (згодом і єпископа кам'янецького та полоцького): «*episcopus Saldicensis*» – Салдецький єпископ [ЕПЛ, с. 111]. Деривати, зокрема, й латинського терміна «*episcopus, i (m)*» (гр. «*ἐπίσκοπος*») на матеріалі староукраїнських, старочеських та ставропольських пам'яток, а також шляхи проникнення ґрунтовно розглядає у своїй дисертації С. Гриценко, також зауважуючи, що входження лексеми «*бискупъ*» до словника руської мови обумовлюється позамовними

факторами та асоційоване більшою мірою із «чужою» католицькою вірою, і така конотація засвідчується й сучасним використанням лексеми на позначення «католицького єпископа» [62, с. 449-54]; «*prior, ioris (m)*» – «*prior*»; *laico, onis (m) (laicus, i (m))* — монастирський служка, світська особа (лаїк); [347]; *praelatus, i (m) (plur. praelati)* – церковний магнат, прелат [347]; «*vitricus, i (m)*» – *ктитор* (гр. κτήτωρ – засновник, власник), первісно людина, що заснувала, або фінансувала будівництво чи оздоблення храму (у латинській мові синонімічно використовувався термін «*donator, oris (m)*» – досл. «той, хто дарує» від лат. «*dono, avi, atum, are*» – дарувати, але стосовно католицької церкви), у досліджуваний період термін використовувався на позначення церковного старости, посади на кшталт фінансового директора: «*episcopus*» єпископ [ЕПЛ, с. 39]; «*ut eo melior sacriorque ducatur in eisdem ecclesiis ordo, sacerdotes, rector scholae, cantores, ecclesiarcha, campanatores aliique secundani et famuli ecclesiastici ad collationem praefatae confraternitatis spectantes commodius et convenientius foveri possint, qua dispositione maturorum ac idoneorum virorum indigent*» – щоб тим краще та урочистіше влаштовувався порядок у тих церквах, можуть залишатися для зручності та потреби *священники, ректор школи, співаки, еклезіарх, дзвонарі та* будь-які інші церковні служебники та слуги, які наглядають за порядком згаданого братства і для встановлення яких потрібно досвідчених та придатних мужів [ЕПЛ, с. 99]; «*Quatenus vitrici et provisorum Latinarum ecclesiarum et hospitalium sint viri Latini, Ruthenarum quoque sint viri Latino Uniti statuendum esse censemus et statuimus*» – вважаємо встановити та встановлюємо, щоб ктиторами та провізорами латинських костелів та шпиталів були мужі-латинники, також українських (церков та шпиталів) були мужі, латино- уніати [ЕПЛ, с. 112]; «*Quomodo ad instantiam petitionis honorabilis Sigismundi canonici et prebendarii sancti Ioannis*» – Що на прохання всечесного Сигізмунда, нашого улюбленого та відданого каноніка та пребендаря (костелу) св. Йоана [ЕПЛ, с. 127]; «*Datum per manus reverendi in Christo patris domini Alberti Dei gratia episcopi Cracoviensis, regni Polonie*

cancellarii et venerabilis Donyi sedis apostolice prothonotarii, decani Cracoviensis, prepositi sancti Floriani Gneznensis, Cracoviensisque et Cruswiciensis ecclesiarum canonici nobis sincere dilectorum» – Дано через руки превелебного у Христі пана отця Альберта, Божою ласкою краківського єпископа, канцлера Польського королівства, і велебного Дониана, протонотарія апостольського престолу, краківського декана, настоятеля (костелу) св. Флоріана у Гнезні, каноніка краківського та крушвицького костелів, щиро нам милих [ЕПЛ, с. 127]; «*Ad relationem reverendi in Christo patris domini Iohannis digne Dei providencia sancte Leopoliensis ecclesie archiepiscopi»* – За свідченням велебного у Христі пана отця Йоана, Божим провидінням архієпископа львівської святої церкви [ЕПЛ, с. 127]; «*Ioannes Rey sancti Michaelis prepositus* – Йоан Рей, намісник (храму) св. Михаїла [ПНЛ, с. 134]»; «*Ad relationem reverendi in Christo patris domini Iohannis digne Dei providencia sancte Leopoliensis ecclesie archiepiscopi»* – За свідченням велебного у Христі пана отця Йоана, Божим провидінням архієпископа львівської святої церкви [ЕПЛ, с. 127]; «*prior claustris*» – пріор монастиря [ПНЛ, с. 209]; «*Quatenus vitrici et provisorum Latinarum ecclesiarum et hospitalium sint viri Latini, Ruthenarum quoque sint viri Latino Uniti statuendum esse censemus et statuimus»* – вважаємо встановити та встановлюємо, щоб ктиторами та провізорами латинських костелів та шпиталів були мужі-латинники, також українських (церков та шпиталів) були мужі, латиноуніати [ЕПЛ, с. 113]; «*episcopo Culmensis et Pomeraniae, abbatis Cervenensis et Paradisiensis, supremi regni Cancellarii»* – єпископа Кульма та Померанії, цервенського та парадізького абата, найвищого канцлера королівства [ЕПЛ, с. 111].

Варто також зауважити існування типових латинськомовних прикметників для позначення саме представників релігійної організації на кшталт «*venerabilis, e*» – «*превелебний, велебний, шанобливий*»: *venerabile capitulum* ecclesiae metropolitanae – *велебний капітул* митрополичого костелу [ЕПЛ, с. 112], синонімічно на означення вищого духовництва

використовувався епітет «*venerandus, a, um*»; *devotus, i (m)* – побожний (сталий епітет на означення нижчого чернецого духівництва) [347]; *religiosus, a, um* благочесний (сталий епітет на означення нижчого православного духівництва) [347]; *honorabilis, is (m)* – превелебний (сталий епітет на означення вишого духівництва [347]; *reverendus, i (m)* (*reverendissimus, a, um*) – достойний, найдостойніший (сталий епітет означення найвишого духівництва) [347].

Терміни на позначення статусу священника: «*presbyter, eris (m)*» та «*sacerdos, otis (m)*» потребують окремого коментаря. Адже лексема «*presbyter*» (давньо-гр. «*πρεσβύτερος*») має ширший семантичний спектр: у православній та католицькій церкві використовується на позначення посади або почесного титула священнослужителя; для протестантської громади – це пастор; для кальвіністів – керівник релігійної громади, який обирається виборним шляхом. Також цей термін використовується на позначення пастора у християн («у церковній єрархії нижчий від єпископа і вищий від диякона»). А «*sacerdos*» (давньо-гр. «*ἱερέυς*») – лексема, що «стосується одночасно, але в різний спосіб, і всіх охрещених у Церкві, і самих священнослужителів» [305; 293]. Тому, незважаючи на часто синонімічне використання термінів у документації, не варто їх ототожнювати. Цікаво, що вживана у документації XVI-XVII ст. переважно синонімічно із «*sacerdos*» лексема «*presbyter*» з часом майже викорінила його, й у найбільш розповсюджених сучасних мовах (англійська, німецька, французька тощо), які використовують латиницю, саме вона була запозичена [362].

3.4. Терміни адміністративного та трудового права

Термінологія адміністративного права у латинськомовній документації українського походження у XVI-XVII ст. представлена такими основними лексико-семантичними групами:

1. адміністративно-територіальні терміни: *ducatus, us (m)* – князівство, рідко «провінція» [ЕПЛ, с. 44]; *civitas, atis (f)* – місто, громада,

виокремлювалися також так звані «головні» міста – *civitates capitales*; *regnum, i (n)* – королівство; *districtus, us (m)* – повіт, волость, округ; *dominium, i (n)* – власність, провінція, маєток, «*republica, ae (f)*» (підше «*res publica*») – держава; *villa, ae (f)* – господарство, селище: «...quatinus dictam ecclesiam circa ipsius libertates et iura conservare dignemini et omnino debeatis illese *coincolas villarum* dicti *capituli* presertim Armenos, Rutenos ad ipsum *decanatum* Leopoliensem pertinentes ad labores exactiones et ad quaslibet daciarum soluciones premere, angariare nulla ratione debeatis ac neque officialibus vestris permittatis secus minime facturū» – «щоб згаданий костел при його вільностях та правах ви вважали за гідне та повинні цілком та непорушно зберегти, та з жодної причини ви не маєте утискати та обтяжувати до робіт, податків та оплат будь-яких зборів співмешканців згаданого капітулу, насамперед вірменів, українців, належних до того львівського деканату, та не дозволяйте ні в якому разі (так) чинити вашим урядникам» [ЕПЛ, с.153]. У наведеному уривку привертає увагу також лексема на позначення мешканців одного поселення, двору, маєтку – *coincola, ae (m)*; *suburbium, i (n)* – передмістя; *curia, ae (f)* – двір, маєток (*curia ducatus* – двір князівства, *curia regis* – королівський двір, *jus curis* – дворове (придворне) право): «cum consules per privilegium incorporacionis illius *civitatis* et *districtus* in *regnum* et *regni civitates* ostenderent, quod ipsi debent esse et frui eodem iure, quo sunt et fruuntur alie *civitates* in *regno capitales*» – «коли райці через привілей інкорпорації того міста і повіту в королівство та міста королівства, що показали, вони повинні мати і користуватися тим правом, що мають і користуються інші головні міста в королівстві» [ЕПЛ, с. 390]; «in *civitatibus nostris* et *republica*» – «у містах та державі» [ЕПЛ, с. 92]; «a nobili et spectabili *magistratu* *civitatis* nostrae Leopoliensis» – «від шляхетного і знаменитого *магістрату* нашого міста Львова» [ЕПЛ, с. 88].

Іменник *dominium, i (n)* у середні віки розширив значення, порівняно із використанням в античній латині, де основними були наступні семи «влада, власність» [88]. Згодом, окрім збереженого значення (наприклад, у

висловах «*impetratio dominii*» – визнання права власності на річ, що була під заставою, і яку, попри старання, ніхто не придбав; або «*subjugare aliquem dominio*» – підпорядковувати когось чийсь владі), актуалізується значення територіального маркування власності, як-от: «маєток феодала», «майнова власність», «територія-власність короля чи князя» тощо, та більш узагальнені значення, наприклад, «перевага», «юрисдикція». Крім того, збільшилася кількість комбінаторних варіацій: *dominium absolutum, dominium despoticum, dominium directum, dominium divisum, dominium dormiens, dominium duplex, dominium eminens, dominium ex jure Quiritum, dominium faciendi aliquid, dominium justum, dominium merum, dominium minus, dominium plenum, dominium regis, dominium revocabile, dominium usus fructus, dominium utile* [Słp]. Натомість термін *civitas, atis (f)*, навпаки, частіше використовується у звуженому значенні, актуалізується лише одне зі значень, характерних для класичного періоду – «місто», можливо, через співвіднесення широкості юридичного поняття «місто, поліс» в античності (зауважуємо давньогрецькі «міста-держави» та статусну значущість терміна «*civis Romanus*» – «громадянин Риму» у контексті визначення юридичного положення й визначення міст на німецькому праві та їх мешканців): «*in civitate nostra Leopoliensi*» – «у нашому місті Львові» [ПНЛ, с. 61].

2. адміністративні терміни на позначення державних та громадських установ та об'єднань: *magistratus, us (m)* – магістрат, уряд, міська рада (*magistratus regni* – уряд королівства; *magistratus castrensis* – городський уряд; *magistratus civilis* – міський уряд; *magistratus maiori cancellariae regni* – магістрат канцелярії королівства; *magistratus municipalis* – муніципальні уряди (займалися питаннями локальної адміністрації, судочинством та фінансами) [Słp]: «*a nobili et spectabili magistratu civitatis nostrae Leopoliensis*» – «від шляхетного і знаменитого *магістрату* нашого міста Львова» [ПНЛ, с. 88]; *officium, i (n)* – уряд, колегія, служба (*officium proconsulare (consulare)* уряд бурмістрів, *officium advocatiale* – уряд в'їтів, *officium scabinale* – уряд лавників, *officium consilii* або *consulare* – раецький

уряд, *officium castrensis* – гродський суд, *officium castris* – замковий уряд, *officium civitatis* – міський уряд, *officium epistolarum* – відділ, що відповідав за листування із урядниками, також із тим же значенням стосовно канонічного права (*officium ecclesiasticum* – уряд «костельний», *officium divinum* – служба Божа). Також іменник має значення «обов'язок», що теж продуктивне у формуванні правничої термінології у середньовічній латині, наприклад, *officium juratum* – обов'язки присяжного або *officium jus dicentis praetoris* – права та обов'язки членів магістрату [Słp]. Обидва іменники також використовуються в узагальненому значенні: «*magistratus et officia publica gerere*» – «займати керівні посади та публічні уряди» [ЕПЛ, с. 39]; «*praefectura, ae (f)*» – старостат; «*conventus, us (m)*» – зібрання, збори, сейм, сеймик (*conventus scabinalis* – зібрання лавників, *conventus forensis*, *conventus electionis generalis* – виборний (елекційний) сейм, *conventus justitiae* – сейм для ухвалення прав, *conventus civium* – збори громадян), «*judicium, i (n)*» («*judicium civitatis*» – «міський суд», «*judicium assessoriale*» – «асесорський суд»); «*cancellaria, ae (f)*» – канцелярія (*cancellaria officialis* – офіційна канцелярія «нижчих» урядників, *cancellaria castrensis* – гродська канцелярія, *cancellaria apostolica* – папська канцелярія) [Słp]: «*ad officia item proconsularia, consularia, advocatialis, scabinalia et ad quasvis alias praefecturas civitatis eiusdem* – на уряди бурмистрів, війтів, лавників, та на всі інші префектури у цьому місті» [ЕПЛ, с. 44]; «*fraternitas, atis (f)*» – братство – лексема надзвичайно вживана і досить багатозначна у середньовічній та ранньомодерній латині. Мала такі значення – «братство, кровна спорідненість, приналежність до того ж геральдичного роду, духовно об'єднана спільнота, вступний внесок нового майстра при приєднанні до цеху, частина спадку, що належить молодшому братові, вживаними є словосполучення на кшталт: «*fraternitas mendicorum*» – братство жебраків, *fraternitas mercatoria* – братство торговців тощо. Варто виокремити метонімічне значення лексеми, відсутні у класичному варіанті мови, що формують термін на позначення фінансових реалій.: «вступний внесок

нового майстра у цеховому братстві» та «частина спадку молодшого з братів». Майже синонімічно використовується лексема «*confraternitas, atis (f)*». Але усе ж частіше вона замінює однокореневий термін у випадках, коли йдеться про релігійне братство: «*ut fraternitatem illorum ecclesiae eiusdem sub titulo Assumptionis Beatissimae Mariae Virginis*» – «щоби *братству* тієї церкви під титулом Успіння Пречистої Діви Марії» [ЕПЛ, с. 57]; «*ecclesiae praememoratae confraternitatisque*» – *згаданій* церкви та братства [ст 61]; «*officia et contubernia denegassent*» – «(у вступі) до урядів та цехів відмовляли» [ЕПЛ, с. 44]; *conventum generalem regni nostri* – вального сейму нашого королівства [ЕПЛ, с. 44]; «*Quod cum omnium et singulorum magistratuum regni dominiorumque nostrorum, specialiter magistratus, tam castrensis, quam civilis Leopoliensis deducentes*» – «Що (до відома) доводячи всім та кожному уряду королівства та наших провінцій, особливо, до уряду як львівського гродського, так і міського...»; «*litteras infrascriptas...sigillo maiori cancellariae regni obsignatas*» – «нижче написану грамоту... зміцнену великою печаткою канцелярії королівства» [ЕПЛ, с. 61-3]; «*Quod ad omnium notitiam praesertim vero, tam castrensis, quam civilis magistratus Leopoliensis ac aliorum*» – «Що до відома всіх доводячи, а особливо як львівського гродського, так і міського уряду та інших» [ЕПЛ, с. 67].

Окремо слід зауважити історичний термін *viratus, us (m)* – *колегія мужів*, який можна вважати екзотизмом, бо у документації він використовується лише на позначення «колегії 40-а мужів» – «*quadraginta viratus*», причому синонімічно використовуються також «*quadraginta viri*». У роботах дослідників цієї комісії використовується термін «*Quadragevirorum*» [231] або «*Quadragevirat*» [65], але у проаналізованих джерелах цей монолітний термін не був виявлений, що, однак, не свідчить про його відсутність в інших документах. Тож питання потребує детальнішого висвітлення. У будь-якому випадку, термін позначав реалію, притаманну саме українським містам. В історії висвітлення цього питання насамперед йдеться про Львів. Адже саме у Львові у результаті протистояння

львівських міщан та представників раецької ради (головною претензією був закид у перевищенні своїх повноважень) відповідно до Мальборкського декрету короля Стефана Баторія у 1579 р. було створено нову інституцію – колегію (комісію) 40-ка мужів, яка складалася із 20-ти ремісників та 20-ти купців, і представляла інтереси поспільства у міській раді. До складу Колегії входили також 2 русини – купці Лесько та Хома Бабичі, причому залишалися у ній до самої смерті [65]. Предтечею утворення такого органу було створення Комісії 10-ти мужів у 1520-х рр., завданням якої була перевірка рахунків міської влади. Така практика була доволі важливою, адже, у результаті було сформовано т. зв. «третій стан» – власне представництво у магістраті, вповноважене не лише контролювати, а й до певної міри впливати на рішення раецького уряду [231]. Тож, виникнувши на громадських засадах, надалі ця інституція вже стала частиною державного уряду. У документації також вживані узагальнюючі іменники на позначення урядів, інституцій у цілому: «*proconsularium, i (n)*», «*consularium, i (n)*», «*advocatialium, i (n)*», «*scabinalium, i (n)*»: «Ad officia item *proconsularia, consularia, advocatialia, scabinalia* et ad quasvis alias *praefecturas* civitatis eiusdem» – «на уряди бурмистрів, вйтів, лавників, та на всі інші префектури у цьому місті» [ЕПЛ, с. 43], також і стосовно колегій: «*nunc et in futurum Leopoli manentes, incolas ad jus civile demum ad munia et officia, tam quadraginta viratus, quam et scabinatus, nec non consulatus Leopoliensis iuxta capicitatem personarum possessionatarum, primis post publicationem decreti praesentis vacantiis admittant, eligant et installment*» – «жителів, що є тепер і в майбутньому у Львові перебуватимуть, приймали вибирали і вводили до міського права, потім до обов'язків та урядів як у (колегії) «40-а мужів», так і в (колегії) лавників, а також (колегії) львівських райців, відповідно до здатності маєтних осіб, при (появі) перших вакантних (посад) після оголошення данного декрету» [ЕПЛ, с. 95].

3. назви закладів та споруд спеціального призначення: «*pretorium, i (n)*» – ратуша, магістрат; «*hospitale, is (n)*» «*hospitalia, ae (f)*» – шпиталь;

«*hymnasia, ae (f)*» – гімназія; «*schola, ae (f)*» – школа, синагога; «*synagoga, ae (f)*» – синагога; «*ecclesia, ae (f)*» – «церква, костел»; «*literarius, i (m)*» – початкова школа; «*contubernium, i (n)*» – цех, (у середньовічній латинській лексема могла використовуватись і зі значеннями «склад, магазин, помешкання, військова палатка» [Шп], але в аналізованій документації усе ж переважає значення «цех»); *carcer, eris (m)* – в'язниця (*carcer civilis* – міська в'язниця); *officina, ae (f)* – майстерня, друкарня (*officina typographica* друкарня-типографія (іноді вживається без першої частини) – саме із цим значенням зустрічається лексема у досліджуваному матеріалі, але варто зазначити, що уживаними у середньовічній латинській мові були й інші варіанти : «фабрика, магазин, господарчий будинок, школа, академія», а також у словосполученнях: *officina conflatoria (aeramentaria)* – ливарня, *officina ferraria* – кузня, *officina argenti*– «срібна» майстерня, *officina mineraria* – млин, *officina monetaria* – монетний двір, *officina tonsolaris* ranni – перукарня [Шп], в класичній латині лексема була менш розгалуженою семантично; зауважмо також значення терміна, що з'явилося згодом – «аптека»; «*castrum, i (n)*» – «замок, королівський, шляхетський двір» (звідси вживання у переносному значенні – «адміністративний осередок» (варто зауважити варіант перекладу «укріплення, військовий табір» etc (останнє значення актуальне для античної латини й у цьому випадку лексема часто вживалася у множині), звідси з'являється конотоване «військова служба», а також слід виокремити переклад словосполучення «*castrum doloris*» – (досл. «місце, осередок болю») – «поховальна процесія, катафалк, відспівування померлого» (останнє вживається щодо католицької церкви): «*officia et contubernia denegassent*» – «(у вступі) до урядів та цехів відмовляли» [ЕПЛ, с. 43]; «*supranominatam officinam typographicam ecclesiae praememoratae confraternitatis*» – «вищеназвану друкарню-типографію згаданої церкви та братства» [ЕПЛ, с. 61]; «*ab artificiis eorumque usu et contuberniis*» – «користування ремеслами та (вступу) до цехів»; «*contubernia et artificia*» – «цехи та ремесла» [ЕПЛ, с. 44]; «*mandamus, ut circa usum praefatae officinae*

facultatemque imprimendorum librorum et immunitates *superius expressas* dictam ecclesiam ritus Graeci *fraternitatemque* ibidem institutam, tum et *possessiones* eiusdem *officinae conservent conservarique* current pro gratia nostra» – «наказуємо, щоб стосовно *користування* згаданою друкарнею і можливості друкування книжок та *імунітетів вищеподаних* для згаданої церкви грецького обряду та встановленого там братства, потім і щодо *володіння* тією друкарнею хай (уряди) *зберігають та дбають*, щоб (інші) зберігали задля нашої ласки» [ЕПЛ, с. 61]; «Quatenus vitrici et provisorum Latinarum *ecclesiarum et hospitalium* sint viri Latini, Ruthenarum quoque sint viri Latino Uniti statuendum esse censemus et statuimus» – «вважаємо встановити та встановлюємо, щоб ктиторами та провізорами латинських костелів та шпиталів були мужі-латинники, також українських (церков та шпиталів) були мужі, латино- уніати» [ЕПЛ, с. 113]; «ad ludos literarios *hymnasiaque et scholas*» – «для навчання вільних мистецтв до початкових шкіл, гімназій та (вищих) шкіл» [ЕПЛ, с. 43]; «*contubernia et fraternitates* quasvis artificiorum» – «цехи та ремісничі братства» [ЕПЛ, с. 44].

4. назви посад, професій та титулів: *consul, ulis (m)* – райця, часом синонімічно використовується також термін *consulatus, us (m)*, який, окрім того, має значення «раецька колегія», також як сталий епітет вживаним був прикметник «*consularis, e*»: «*electio consularis*» – вибори райців [ЕПЛ, с. 44]; «...*consularis tituli*. Quonium haec eadem denominatio et titulus consul in praemium meritorum et ministerii curarumque publicarum olim dabatur, solique et nonnisi magistratui cuilibet tanquam primo et praecipuo in civitatibus capiti continue de bono ordine et recto regimine consulenti cumque iactura fortunarum propriarum deliberanti de usu et praxi omnium in et extra regnum Poloniae urbium ac civitatum tribuebatur et proprie competit» – «титулу “райці”... Оскільки ця сама назва і титул райці давався раніше у нагороду за заслуги та за старанну громадську службу, і тільки лиш будь-якому магістрату як першій і важнішій голові в містах, що постійно турбується про хороший порядок та належне управління, дораджує з втратою власних маєтків, ділиться з користю та

практикою зі всіма містечками та містами, що є в Польському королівстві і поза ним» [ЕПЛ, с. 360]; *referendarius, i (m)* – референдарій – урядовець, зазвичай призначався королем, основною функцією його було прийняття та подальша передача скарг і прохань, іноді також участь у розгляді судових актів: «*referendario iusticie curie nostre*» – «референдарій правосуддя нашого двору» [с. 39], часто також виконував функції писаря: «*Michael Nagrodzki referendarius et decretorum curiae regni assumptus notarius*» – «Михайло Нагородзький, референдар та доданий писар декретів королівського двору» [ЕПЛ, с. 108]; *nunctius, i (m) – (terrestris)* – посол (земський): «*nunctiorum terrestrium*» [с. 44]; *commissarius, i (m)* – комісар; *consiliarius, i (m)* – радник «*Quam cum ad praesens Graecae seu Ruthenicae religionis cives nostri Leopolienses per certos consiliarios nostros a nobis petiissent*» – «І коли нині наші львівські міщани грецької чи руської релігії через певних наших радників просили від нас» [ЕПЛ, с. 67]; *capitaneus, i (m)* – староста «*generali capitaneo*»; «*capitaneo Leopoliensi*» – староста львівський [ЕПЛ, с. 39]; «*Vobis igitur ac unicuique vestrum videlicet generoso Spithkoni de Iaroslaw heredi capitaneo Leopoliensi committimus vigore regie maiestatis nobis in hac parte concessisse mandantes firmissime...*» – «Отже вам та кожному з вас, а саме уродженому Спиткові з Ярослава, дідичному львівському старості, доручаємо за силою, наданої нам у цій частині королівським маєстатом, міцно наказуючи,...» [ЕПЛ, с. 153]; «*Vobis nichilominus nostro fideli baroni domino Ianussio capitaneo terre sepius nominate*» – «Отже, тобі, нашому вірному барону Янушові, старості частозгадуваної землі» [ЕПЛ, с. 121]; *marsalcus, i (m)* – маршалок: «*marsalcus curiae*» – маршалок двору; «*marsalcus Regni*» – маршалок коронний: «*Nos Raphael de Iaroslaw marsalcus regni Polonie et capitaneus Leopoliensis*» – «Ми, Рафель з Ярослава, маршалок Польського королівства та львівський староста» [ЕПЛ, с. 154]; «*marschalco regni nostri*» – маршалок нашого королівства [ЕПЛ, с. 39]; *burgravius, ii (m)* — *burgravius, burggravius, purgravius*) — бургграф (бурграбій) управитель замку (королівського, шляхетського), або й міста: «*burgrabio supparioque*

Cracoviensi» «бурграбій краківський» [ЕПЛ, с. 39], синонімічно використовувався також термін – *procurator, oris (m)* [347]; *cancellarius, ii (m)* – канцлер: *cancellarius supremus regni* – великий коронний канцлер; «*cancellarius cardinalis*» – кардинал-канцлер, керівник папської канцелярії; «*cancellario regni nostri*» – канцлер нашого королівства [с. 39]; *prepositus, i (m)* – намісник: «*preposito Tarnoviensi*» «тарновський намісник» [ЕПЛ, с. 39]; «*praepositus Lanciciensis*» – «Ioannes Borukowski Йоан Боруковський, ленчицький намісник» [ЕПЛ, с. 43], як синонім використовувалися словосполучення із дієприкметником теперішнього часу активного стану «*tenens, entis*»: «*Iohannes de Czyzow castellanus et capitaneus Cracoviensis ac regie maiestatis locum tenens in regno Polonie*» – «Йоан з Чижова, краківський каштелян, староста та намісник королівського маєстату у Польському королівстві» [ЕПЛ, с. 153]; *campiductor, oris (m) (dux campester, dux supremus)* – гетьман [347]; *camerarius, ii (m)* – коморник; *camerarius iudicii* – судовий коморник; *camerarius granicialis* – межовий коморник, *camerarius regius* – ключник, шамбелян (від фр. «*chambellan*» за посередництвом пол. «*szambelan*») камергер (від нім. «*Kammerherr*» – «кімнатний дворянин») – посадовець, що збергав ключі від замку, суду тощо (іноді через та завдяки можливості доступу до фінансів й документації, посадові повноваження шамбеляна значно розширювалися) [98; 321], скарбник [Słp]; *palatinus, i (m) («praefectus provincialis»)* або *woievoda, ae (m) / woievodus, i (m) / voivoda, ae (m) / vojavoda, ae (m) / vaiewoda, ae (m) / vajwoda ae (m) / woiwoda / ae (m)* [347] – воєвода (руський городовий), каштелян, підскарбій, гетьман, папський урядник: «*Vobis igitur universis et singulis capitaneis, procuratoribus, woievodis, viceprocuratoribus, consulibus civitatum et rectoribus earundem, necnon ceteris regni nostri officialibus* – Таким чином, вам, всім та кожному, старостам, бурграбіям, воєводам, підбурграбіям, райцям міст та їхнім урядникам, а також іншим урядникам нашого королівства [ЕПЛ, с. 125]; «Нашим вірним, всім і кожному зокрема, старостам, воєводам, бурграбіям, урядникам, що є у нашій Руській землі» – «*Nostris fidelibus universis et singulis*

capitaneis, woyewodis, burgrabiis, officialibus per totam [terram] Russie nostrum constitutis» [ЕПЛ, с. 121]. Для дослідження функцій та особливостей діяльності воєводи цікавим є дослідження І. Є. Андрієвського, що, хоча й присвячене лише Великооруським територіям, однак містить ґрунтовні дані, актуальні і для територій дотичних [2]; *castellanus, i (m)* – каштелян, воєвода, рідше – бурґрабій у множині – «мешканці міста»: *universis et singulis, palatinis, castellanis, capitaneis, burgrabiis, exactoribus, terrigenis nobilibus civitatumque et oppidorum, tam nostrorum regalium, quam quorumcunque subditorum regni proconsulibus consulibusque ac theloneatoribus ceterisque dignitariis et officialibus»* – воєводам, каштелянам, старостам, бурґрабіям, шляхетним зем'янам, бурмистрам і райцям міст і містечок, як наших коро-лівських, так і будь-яких наших підданих королівства, митникам та іншим достойникам та урядовцям [ЕПЛ, с. 402]; *iudex, icis (m)* – суддя: «*regni nostri palatinorum, castellanorum, capitaneorum, iudicum et subiudicum, et quorumvis officialium et ministerialium eorundem»* – «воєводів нашого королівства, каштелянів, старостів, суддів і підсудків та будь-яких їхніх урядників та возних» [ЕПЛ, с. 127]; *officialis, is (m)* – урядник, урядовець нижчих щаблів, економ, у множині «службові люди», також лексема широко використовується на позначення канцеляристів: «*quorumvis personarum cuiuscunque status, dignitatis, praeminentiae et conditionis hominibus ac officialium nostrorum»* – «будь-яких осіб, людей будь-якого стану, гідності, становища і походження та наших урядовців» [ПНЛ, с. 88]; також синонімічно використовувалися: «*officialis cancellariae*», «*applicans, antis*», «*scribens, entis*», «*terminator, oris*», «*palaestrans, antis*», «*cancellarista, ae (m)*»; «*rex, regis (m)*» («*regina, ae (f)*» – «королева» [347]) – король, наприклад, «*haereditarius rex*»; також у правничій термінології використовувався однокореневий дієприкметник теперішнього часу активного стану «*regens, entis*», що з часом субтантивувався – «*regens, entis (m)*»: «*regens cancellariae regni*» – регент канцелярії королівства (Ян Казимир, король); «*generalis regens*» – генеральний регент («*regens metricis regni*» – коронний регент): «Stanislaus Buzenski, *generalis regens*

cancellariae regni maioris» – «Станіслав Буженський, генеральний регент великої канцелярії королівства» [ЕПЛ, с. 345]; «Remigianus de Piaseczno *regens* cancellariae regni (Joannes Casimirus rex)» – «Ремігіан з Пясечно, регент канцелярії королівства (Ян Казимир, король)» [ЕПЛ, с. 63]. Варто зауважити також активне використання означення «*regius, a, um*» – «*королівський*»: «Venceslaus Franciscus Trzcinski pincerna Ravensis, sacrae maiestatis regiae *secretaries*» – Венцеслав Францішек Тшцінський, равський чашник, секретар священного королівського маєстату [с. 88]; «*Regia Celsitudo (Regia Majestas)*» – королівська величність, коолівський маєстат (означення коронованої особи) [347]; *capitaneus, i (m)* – староста: «*capitanei nostri Leopoliensis*» – «львівський староста» [ЕПЛ, с. 44]; *secretarius, i (m)* – секретар: «*sigilli maioris regni secretarius*» – секретар великої печатки Королівства; «Stanislaus Sierakowski *secretarius* regiae maiestatis» – «Станіслав Сераковський, секретар королівського маєстату» [ЕПЛ, с. 59]; Andreas Buialski *secretarius* sacrae regiae maiestatis (Vladislaus rex)» – «Андрій Буяльський, секретар священного королівського маєстату. (Владислав, король)» [ЕПЛ, с. 61]; «Hieronymus Pinoccius regni maiestatis *secretarius manu propria*» – «Гієронім Піноччі, *секретар священного королівського маєстату*, рукою власною» [ЕПЛ, с. 70]; *senator, oris (m)* сенатор; *advocatus, us (m)* – вїйт: «quod Armeni ipsi Leopolienses nullas litteras nullaque privilegia habuere sufficientem *advocati Armenici* fundacionem continencia, *preconsul* vero et *consules* sufficiencia produxerant privilegia docencia, quia unus *advocatus iuris civilis* in ea civitate sit» – «що ті львівські вірмени не мають жодних прав і жодних достатніх привілеїв, в яких би мала бути фундація вірменського вїйта, а бурмистр і райці достатньо показали привілеїв, за якими має бути один вїйт міського права» [ЕПЛ, с. 170]; «quod hec ipse litere ad varios trahuntur sensus, Armenis illas ita interpretantibus, quod *advocatus civilis* cum eorum *senioribus* causas illorum in pretorio et scabellis ac locis *scabinorum* Leopoliensium iudicare deberet» – «що саме цю грамоту по-різному інтерпретують, бо вірмени тлумачать її так, що міський вїйт з їхніми старшими повинен судити їхні

справи в ратуші, в лаві і в місцях, (де засідають) львівські лавники» [ЕПЛ, с. 184]. Стосовно цієї посади використовувався також термін на позначення інституту вйтівства загалом: «*advocacia, ae (f)*» / «*advocatia, ae (f)*» [ЕПЛ, с.133]; *scabinus, i (m)* – лавник, райця: «*Ioannes Muratowicz advocatus et Simon Mihielowicz scabinus nuncii Armenorum Leopoliensium suburbanorum, qui in fundo ecclesiae sancti Ioannis ad decanatum Leopoliensem inhabitant*» – «Йоан Муратович, вйт, і Симон Мігельович, лавник, посланці львівських передміщан- вірменів, які живуть на ґрунті костелу св. Йоана, належного до львівського деканату» [ЕПЛ, с. 317]; *syndicus, i (m) (syndicus, procurator causarum civitatis)* – синдик, міський юрист, урядник, уповноважений міською громадою для захисту її інтересів у судових справах та представлення її за межами міста [ЕПЛ, с. 111]: «*De sindico*» (ЦДІАЛ України. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 712. Арк. 826–827. Оригінал. Рукопис цит. За [231, с. 216]); «*ac pro eligibilibus in praeconsules, consules, advocatos, scabinos, quadraginta viros civitatis, notarios, syndicos aliosque officiales civiles iuxta capacitatem subiectorum, exnunc et in perpetuum declaramus*» – «й оголошуємо, щоб відтепер і назавжди вибиралися у бурмистри, райці, вйти, лавники (колегію) “40-а мужів”, писарі, синдики та інші міські уряди відповідно до здатності підданих» [ЕПЛ, с. 107]; *commissarius, i (m)* – комісар: «*Ac pro executione eiusdem decreti nostri ad commissarios nostros, ut pote reverendum et generosos Hieronimum Szeptycki episcopum Saldicensem, suffraganeum Luceoriensem et archidiaconum Leopoliensem, Ignatium comitem Sapieha thesaurarium curiae magni ducatus Lithuaniae, Joachimum Potocki capataneum [sic] Leopoliensem, Joannem Cieszkowski Stęzycensem, Basilium Ustrzycki Praemysliensem dapiferos et Wyszpolski notarium terrestrem Leopoliensem remittimus, iisdemque commissariis nostris quatenus praevia avisatione partium ipsa die electionis officialium ad praetorium Leopoliense condescendant, ibidemque fundata jurisdictione sua*» – «І для виконання того нашого декрету висилаємо наших комісарів, як-от Гієроніма Шептицького, салдецького єпископа, луцького суфрагана та львівського архидиякона, Ігнатія графа Сапегу, скарбника двору

ВКЛ, Йоахима Потоцького, львівського старости, Йоана Цешковського, стенчинського стольника, Базиля Устрицького, перемиського стольника, та Вишпольського, львівського земського писаря. Хай ті комісари, приїхавши попередньо, прийдуть на львівську ратушу в самий день виборів урядовців» [ЕПЛ, с. 107]; *ministerialis, is (m)* – возний – судовий виконавець, до функцій якого входили: оголошення вироків, вручення позовів, огляд місця злочину та інші судові обов'язки; також передбачалися посади генерального, земського та міського возного (для всього королівства, для воєводства та на рівні міста відповідно): «*ministerialis iuris bedellus*»; «*ministerialis generalis*» – генеральний возний: «*ministerialis terrarum regni generalis*» – генеральний возний земель королівства [ЕПЛ, с. 111]. Часто використовувався разом із прикметником *providus, i (m)* – обачний: «*Quod quidem iuramentum posteaquam in praesentia ministerialis terrestris generalis providi Stanislai Chabowsky ad eum iuramenti actum a nobis deputati*» – «Ту присягу хай складуть у присутності генерального земського возного обачного Станіслава Хабовського, назначеного нами до акту присяги» [ЕПЛ, с. 299]; *rector, oris (m)* – намісник, урядовець вищого рангу, керівник/власник міста; *coadiutor, oris (m)* – коад'ютор, помічник, рідко – челядник: «*episcopus coadiutor*» – помічник єпископа; «*Iohannes... coadiutor et cancellarius*» – «Йоан... коад'ютор і канцлер» [ЕПЛ, с. 172, 168]; *vladarius, ii (m) (vlodarius)* — владика; гуменний (в поселеннях на польському праві) [347]; *vatamanus, i (m) (vathamam)* (від крим.-тат. *атаман* – («великий батько» – «*ата*» – *батька*, «*ман*» – збільшувальний суфікс) – отаман (у поселеннях на руському праві). Цікаво, що лексема «отаман» потрапила до сусідних із української мови, і лише згодом за посередництвом російської – у сучасні тюркські (татарську, казахську, киргизьку, азербайджанську), тобто стала прикладом вторинного запозичення [347; 101, с. 231]; *thesaurarius, ii (m) (thezaurarius)* — скарбник ; *tenutarius, ii (m)* — державця ; *residens, ntis (m)* — сенатор [347]; *revisor, oris (m)*, *lustrator, oris (m)* — ревізор, люстратор: «*revisoris castris illius Leopoliensis*» – ревізора того львівського замку; *praefectus, us (m)* – префект:

«*praefectus Ignatius Ludovicus Nowicki metricae regni praefectus et decretorum curiae regni assumptus Notarius*» – Ігнатій Людовик Новицький, префект метрики королівства та доданий писар декретів королівського двору [ЕПЛ, с. 113]; «*lonher, is (m)*» — лонгер, член колегії міста, що займалася фінансово-економічною діяльністю: «*nobilibus, spectabilibus, honoratis et famatis praiconsuli, consulibus, advocato, scabinis, regenti, quadraginta viris, lonheris totique communitati eiusdem civitatis Leopoliensis*» – «шляхетних, знаменитих, чесних і славетних бурмистра, райців, війта, лавників, регента, “40-а мужів”, лонгерів та всю громаду того міста Львова» [ЕПЛ, с. 345]; *aedilis, is (m) (servitor, oris (m))* — дворний : *aedilis (castelli praefectus, us (m), curator, oris (m) monumentorum, municeps, ipitis (m))* – городничий [347]; *aulicus, i (m)* – дворянин; *aulicus regius*— придворний; *aulicus curiensis (curiensis, is (m))* службовий дворянин [347]; *plenipotens, entis (m)* – уповноважений: «*plenipotentes totius communitatis Ruthenorum civium et suburbanorum Leopoliensium subditorum*» – «уповноважені цілої громади українців – львівських міщан та передміщан» [ЕПЛ, с. 44]; *capitaneus, i (m) (administrator, oris (m) capitaneatus)* – староста (*capitaneus exercituum* – польний гетьман, *capitaneus generalis* – генеральний староста); *solidarius, ii (m)* – сябр, співвласник [347]; *tenutarius, i (m)* – орендар: «*Quod quidem decretum nostrum et cause ipsius prorogacionem vobis omnibus et singulis palatinis, castellanis, capitaneis, tenutariis, burgrabiis ceterisque dignitariis et officialibus nostris*» – «Цей же наш декрет та продовження цієї справи ви всі та кожен, воєводи, каштеляни, старости, орендарі, бурграбії та інші наші достойники та урядовці» [ЕПЛ, с. 392]; *cechmagister, tri (m)* – цехмістр [347]; *commissarius, ii (m)* – комісар, уповноважений; *commissarius granitialis* – межовий суддя; *consiliarius, ii (m)* – радник; *dispensator, oris (m)* – економ [347]; *dux, cis(m) (ductrix, icis (f))* [347] – княгиня) – князь: «*magnus dux*» – великий князь; «*dux campester (campiductor, capitaneus campester exercituum)*» – польний гетьман; «*dux supremos (campiductor, praefectus generalis exercituum)*» – великий гетьман [347]: «*Hoannes Casimirus Dei gratia rex*

Poloniae, magnus *dux* Lithuaniae, Russiae, Prussiae, Masoviae, Samogitiae, Livoniae, Smolensciae, Czerniechoviaequae, nec non Svecorum, Gottorum, Vandallorumque *haereditarius rex*» [ЕПЛ, с. 65]; ***exactor***, *oris (m)* (*exactor publicus*) – збирач податків (екзактор); ***comes***, *itis (m)* – магнат; граф; *comes hereditarius* – дідичний вїт; *comes palatii* дворський [347]; ***tivunus***, *i (m)* (*thivon, thyvunus*) – тивун (в поселеннях на руському праві) [347]; ***pincerna***, *ae (m)* – чашник, чашничий – У ВКЛ ця посада набула вагомості і стала радше титулом, бо надавалася вихідцям із знатних родів і передбачала також надання титулу барона чи коміта, раніше у XIII-XV ст. ця придворна посада, поширена і на Русі, передбачала ряд адміністративних функцій та обов'язок особисто прислужувати царю (королю), зокрема, саме чашник першим куштував напої, також виконуючи маючи функції радника [311]: «Venceslaus Franciscus Trzcinski *pincerna* Ravensis, sacrae maiestatis regiae secretarius» – Венцеслав Францішек Тшцінський, равський чашник, секретар священного королівського маєстату [ЕПЛ, с. 88]. Варто зауважити, що історичний термін «чашник» використовується також на позначення однієї із гусистських течій, синонімічне до «калікстинець» (від лат. *calix, icis (m)* – чаша) та «ультраквіст» (від лат. *sub utraque specie* – «під обома видами») (мається на увазі причастя, бо представники руху, зокрема, вимагали причастя не лише хлібом, а й вином із чашки); ***scultetus***, *i (m)* (*scoltetus, i (m)*) – солтис (у поселеннях на магдебурзькому праві); ***refrendarius***, *ii (m)* – *refrendarius regni* – коронний рефрендарій; ***provisor***, *oris (m)* – провізор (*provisor castrorum* – замковий провізор, *provisor praedii* – фільварочний провізор) [347]; ***procurator***, *oris (m)* – адвокат-оборонець [347]; ***proconsul***, *is (m)* (***praetor***, *oris (m)*, ***preconsul***, *is (m)*) – бурмистр «pro quibus quatuor articulis coram eisdem *advocato, preconsule et consulibus stare, parere et de se questionem facientibus respondere*» – «У тих чотирьох статтях перед тим вїтом, бурмистром і райцями мають стати» [ЕПЛ, с. 180]; «*procer, eris (m)*» (plur. «*procures*») – магнат, родовитий боярин [347]; «***princeps, cipis (m)***» – володар, князь: «*regibus Poloniae ducibusque Russiae ac aliis quibusvis principibus et proceribus*

regni et dominiorum nostrorum» – «королями Польщі, князями Русі та всіма іншими володарями і достойниками королівства та наших володінь» [ЕПЛ, с. 44]; *praefectus, us (m)* (*praefectus metricis regni* – коронний метрикант); *praedicator, oris (m)* – казнодія, проповідник; *nuntius terrestris (deputatus)* – земський посол [347]; *ministerialis, is (m)* (*praeco, oris (m)*) – возний [347]: *voce ministerialis terrarum regni generalis nobilis Laurenty Kierzniewski ter et ultra solitam juris formam quatuor vicibus ad nos iudiciaque nostra acclamata* – «за позовом генерального возного земель королівства шляхетного Лаврентія Кєшнєвського, оголошеним тричі та понад прийняту форму права учетверте, (щоб прийти) до нас та нашого суду» [ЕПЛ, с. 107]; *custos, odis (m)* (*custos regni*) – коронний охоронець, кустош, архівіст, бібліотекар (у класичній латинській мові мова має більш узагальнююче значення «охоронець, сторож») [106]; *mediator, oris (m)* – посередник (*mediators et arbitri de jure dati* – посередники та арбітри, визначені судом); *marsalco, onis (m)* (*maresalcus, i (m)* *marsalcus, marschalcus*) – маршалок *marsalcus curiae (praefectus curiae)* – надворний маршалок, *marsalcus terrestris* – земський маршалок, *marsalcus Regni Poloniae* – коронний маршалок. Лексема «маршал» походить від давньонімецького *marah* – кінь; *scale* – слуга – у західноєвропейських країнах це – головнокомандуючий частиною королівської армії, замісник конетабля [199]; *mandatorius, ii (m)* уповноважений [347]; *lustrator, oris (m)* – ревізор; *locator, oris (m)* – осадник; осадчий; *legatus, i (m)* (*orator, oris (m)*) – посол; *khiazio, onis (m)* – князь (у поселеннях на волоському праві) [347]; *prepositus (m)* – намісник; «*preposito Tarnoviensi*» «тарновський намісник» [ЕПЛ, с. 39]; *coangulatus, i (m)* (*collator, oris (m)*, *collateralis, is (m)*) – поміжник [347]; *proconsul, ulis (m)* – проконсул, бурмистр *preconsul* бурмистр [ЕПЛ, ст 170]; *praeproconsules* бурмистр. Цікавим є розвиток семантики лексеми «*baro, onis (m)*. У класичній латинській мові превалює вкрай негативне значення: «простак, нездара, чоловік, невільник, наймит», але згодом актуалізуються значно позитивні ніші семи: «вільна людина, васал, вищий урядник, чоловік славний,

барон, можновладець, феодал». У Середні Віки у західноєвропейських державах титул барона надавався безпосередньо васалам імператора або короля [199, с. 439], Пізнє Середньовіччя та Ранньомодерний час фіксують документально використання терміна із подібним семним наповненням, але превалює значення становості, що граматично відтворюється абсолютним переважанням форми множини «*barones, orum*» – можновладці, міський патриціат, магнати; родовиті бояри: «*ad intercessionem prelatorum et baronum regni nostri consiliariorum nobiscum tunc existencium*» – «за наполяганням прелатів і баронів, радників нашого королівства, що з нами перебували» [ЕПЛ, с. 401]; «*barones consilii nostril*» – члени королівської ради, «*barones majores*», «*barones minores*» тощо) [325; Słp]. З-поміж термінології на позначення військових посад та таких, що пов'язані із захистом та охороною, варто виділити: *custo, odis (m)* – охоронець, адміністратор маєтку, сторож, вартовий «*custo teloneorum*» – охоронець митниць; «*debet a custodibus et lictoribus in carcerem civilem tradi*» – «має бути сторожами та ціпаками відданий до міської в'язниці» [ЕПЛ, с. 257]; «*cuiuscunque status et condicionis extiterint, subditis nostri, precipue vero teloneatoribus ac teloneorum notariis et custodibus*» – «будь-якого стану та походження нашим підданим, а головно, митникам, писарям та охоронцям митниць» [ЕПЛ, с. 130]; *crainico, onis (m)* – крайник (в поселеннях на волоському праві) [347], «міліція із русинського населення», охороняли землі на межі із Угорщиною, мали власні землі, звільнені від податків; *speculator, oris (m)* – розвідик; *stafetarius, ii (m)(gestor, oris (m), velox, ocis (m))* – скорохід, гонець [241, с. 132]; *colonellus, i (m)* – полковник [347]; *tribunus, i (m)* – війський [347]; *excubiarius, ii (m); excubitor, oris (m) (magister custodiae, praefectus excubiarii)* стражник [347]; *ferentarius, ii (m)* – списник [347]; *gastaldio, onis (m) (gastaldius, ii (m)* – посольський стражник [347]; *gladifer, eri (m) (gtadiarius, ii (m) ensifer, eris (m))* – мечник [347]; *hastarius, ii (m)* – списник [347]; *mercenarius, ii (m) (stipendiarius, ii (m))* – найманець, найманий військовий, ландскнехт (від нім. *Landsknecht* «державний слуга» – поширений у Європі різновид найманих

військових); *perduellis, is (m)* – рейтар; *pixidarius, ii (m)* – пушкар; *sagittarius, ii (m)* – лучник [347]; *scutarius, ii (m) (scutifer, eri (m))* – зброєносець (джура) [347]; *speculator, oris (m)* – кликун; замковий стражник [347]; *stipator, oris (m)* – надвірний гвардієць [347]; *centurio, onis (m) (centenarius ii (m))* – сотник [347]; *catafractus, i (m)* – панцирник [347]; *bombardarius, ii (m)* – гармаш, гарматник – майстер, який виготовляв і обслуговував гармати [250]; *calo, onis (m)* – драб – рядовий воїн найманої піхоти, що знаходилися в найбільших містах регіону (наприклад, у Київському гарнізоні їх було 200-300 чол.), як правило, поділялися на дві частини, одна – із вогнепальною зброєю (аркебуз, мушкет), інша – із холодною (алебарда, спис тощо) [314]; *ballistarius, ii (m)* – кутник; лучник [347]; *lictor, oris (m)* – мечник, кат, ціпак (від «ціп» – міський охоронець, зброєю якого був бойовий ціп), в античності іменник мав дещо відмінне значення – член свити високих сановників, охоронець) [88]; *vexilifer, eris (m)* – хорунжий (від тюрк. *хоруг* — стяг) – військовий чин та звання (в аналізованій період на території Речі Посполитої – досить висока посада земському правлінні): «*Maximilianus de Tęczyn Ossolinski, vexilifer Drohiciensis, sigilli majoris regni secretarius*» – «Максиміліан з Тенчина Оссолінський, дрогичинський хорунжий, секретар великої печатки Королівства» [ЕПЛ, с. 79]. Часто адміністративна посада передбачала й суддівські функції, але існував ряд термінів на позначення саме судової діяльності, наприклад: *assessor, oris (m) (assessores circumsedentes)* – судовий засідатель (асесор); *delator, oris (m)* – оскаржувач: «*partibus praememoratis actorea moderna nempe generoso instigatore regni, eiusque delatoribus nobilibus et honoratis senioribus totaque natione Ruthena ritus Graeci Latino unita Leopoliensi, per nobiles et honoratos Georgium Kocy seniore et Michaellem Lasko[w]ski eiusdem nationis secretarium personaliter, una cum nobilibus Blasio Ilminski et Joanne Nepomoceno Słominski defensoribus suis*» «згадані сторони – сучасна (сторона) позивача, зрозуміло, шляхетний публічний оскаржувач королівства, його звинувачувачі шляхетні та чесні старші та вся львівська українська нація грецького обряду, з'єднана з

латинською (церквою), через шляхетних і чесних Георгія Коція, старшого, та Михайла Лясковського, секретаря тієї нації, особисто разом зі шляхетним Блазієм Ільмінським та Йоаном Непомуценом Сломінським, своїми захисниками» [ЕПЛ, с. 107]; *instigator, oris (m)* – прокуратор, позивач: «Et actorea generoso *instigatore regni eiusque delatoribus famatis senioribus totaque confraternitate Leopoliensi ritus Graeci Romano uniti per nobilem Sebastianum Rybczynski plenipotentem suum coram nobis iudicioque nostro comparentes*» – «І (сторона) позивача: шляхетний публічний оскаржувач королівства та його звинувачувачі, славетні старші та все львівське братство грецького обряду, римо-уніати, через Себастьяна Рибчинського, свого уповноваженого, перед нами і нашим судом з’явилися» [ЕПЛ, с. 95]; *fiscalis, is (m)* – розвідник; фіскал [347]; *arbitrator, oris (m) (compator, oris (m), compositor, oris (m) amicabile, condictator, oris (m))* третейський суддя тощо; найменування ремісничі та професійні: *mercator, oris (m) (caupo, onis (m), negotiator, oris (m))* – купець [347]; *venator, oris (m)* – ловчий; *dapifer, eris (m)* – стольник, прислужник біля столу; *tabernator, oris (m) (cauponarius, ii (m))* – корчмар [347]; *structuarius, ii (m)* – будівничий [347]; *propinator, oris (m) servitor, oris (m)* – корчемник [347]; *physicus, i (m)* – лікар [347]; *piscator, oris (m) (servitor, oris (m))* – рибалка; *molendinator, oris (m)* – мірошник; *institor, oris (m)* – крамар [347]; *hospitalarius, ii (m), (spithalny)* – наглядач шпиталю, шпитальний: «Capitulum octuagesimum quartum de hospitalibus... Si aliquem officium instituerit seniore in hospitali, ut provideret pauperes in hospitali decumbentes necessaria eis ministrando, in victu et amictu, si vero talis *hospitalarius* alias *spithalny*» – «Розділ вісімдесят четвертий про шпиталі... Якщо когось уряд поставив би старшим у шпиталь, щоб забезпечував бідних, які лежать у шпиталі, даючи їм необхідне для харчування та одягу, якщо ж такий шпитальний...» [ЕПЛ, с. 208]; *fenerator, oris (m)* – лихвар [347]; *forestarius, ii (m)* – лісничий [347]; *geometra, ae (m)* – мірничий [347]; *praefectus, us (m) (praefectus curruum* – підводничий, *praefectus pontium (magister pontium)* – мостовничий [347]; *zupparius, ii (m) (carbarius, ii (m), salinarius, ii (m), administrator salinarum,*

praefectus zupparum) – жупник [347]; *teloneator, oris (m) (theloneator; praefectus teloneorum et vectigalium)* — митник: «Et pro tanto tibi generoso Nicolao Lanczkorunski de Brezye *theloneatori* nostro Sandomiriensi et Leopoliensi et aliis *theloneatoribus* Leopoliensibus in futurum existentibus, ipsorumque factoribus committimus et mandamus» – «І про таке тобі, шляхетний Миколаю Лянцкоронський з Бжезе, наш сандомирський та львівський митнику та інші львівські митники, які в майбутньому будуть та їхні фактори, доручаємо і наказуємо» [с. 166]; *portulanus, i (m) (janitor, oris (m), ostiarius, ii (m))* — ворітний [347]; *pocillator, oris (m) (subpincerna, ae (m))* — підчаший [347]; *nemorarius, ii (m) (provisor silvarum)* — осочник [347]; *mutuarius, ii (m)* — міняйло [347]; *mecipotor, oris (m)* — могоричник [347]; *metator, oris (m) (castrametator, oris (m), magister carraginis)* — обозний [347]; *incisor, oris (m) (structor mensae)* — крайчий [347]; *joculator, oris (m)* — блазень [347]; *littorarius, ii (m)* — побережник [347]; *mercator, oris (m) (caupo, onis (m), negotiator, oris (m))* — купець, крамар, банкір, перекупник; *falconarius, ii (m)* — сокольничий [347]; *subagazo, onis (m) (vicepraefectus stabuli)* — підконюший [347]; *dimensor, oris (m)* — шинкар [347]; *cubicularius, ii (m)* — покойовий [347]; *convictor, oris (m) (magister coquinae, praefectus culinae)* — кухмістер, кухар [347]; *caniductor, oris (m)* — псар [347]; *cellarius, ii (m) (praefectus cellarii)* — пивничий [347]; *apiarius, ii (m), apiaster, tri (servitor apiarius)* — бортник [347]; *aromatarius, ii (m) (apothecarius, ii (m))* — аптекар [347]; *claviger, eri (m) (clavicularius, ii (m) promus)* — ключник [347]; *baccalaureus, i (m) (magister scholae, rector scholae, ribaldus)* — учитель; бакалавр [347]; *scholaris, is (m)* — жак (школяр) [347]; *magister, tri (m) artificiorum / artis* — майстер ремесел, ремісник (цеховий майстер); *discipulus, i (m) (discipulus artis)* — цеховий учень; *artifex, icis (m) (mechanicus, i (m), opifex, icis (m))* — ремісник: «Capitulum octuagesimum de iure artificum» — «Розділ вісімдесятий про право ремісників» [ЕПЛ, с. 208]; *artifex indoctus* — партач; *socius magistri (junior magister artis)* — підмайстер [347].

Активно використовувалися правничі терміни на позначення посад із

використанням префіксів *sub-* та *vice-* із основним значенням «замісник, заступник»: ***subdelegatus, i (m)*** – відпоручник: «*per palatinos vel vicepalatinos eorundem iudicesque subdelegatos exequentes perpetuis temporibus*» – «які (статті) виконувалися вічними часами воєводами чи підвоєводами, їхніми судьями і від поручниками» [ЕПЛ, с. 432]; ***subciapifer, egi (m)*** — підстолій [347]; ***succamerarius, ii (m)*** — підкоморій: «*inquisitionem generosi Raphaelis de Iaroslaw succamerarii Premisliensis et capitanei nostri Leopoliensis, fidelis dilecti, relinquimus, et commisimus*» – «доручаємо це дослідженню уродженому Рафалу з Ярослава, перемиському підкоморію та нашому львівському старості» [ЕПЛ, с. 148]; ***subjudez, icis (m)*** — підсудок: «*Ab omni iurisdicione et potestate omnium regni nostri dignitariorum, iudicum, subiudicum, capitaneorum, necnon dicte civitatis nostre Leopoliensis advocati, consulum et quorumvis officialium eorundem iuris Theutunici*» – (вивільняємо) «від будь-якої юрисдикції та влади всіх достойників, суддів, підсудків, старостів нашого королівства, а також згаданого нашого міста Львова вїта, райців та будь-яких урядників міського права» [ЕПЛ, с. 141]; ***subvenator, oris (m)*** – підлобний [347]; ***subsignifer, eri(m)*** — підхорунжий[347]; ***viceregens, ntis (m)*** — віце-герент (заступник старости в судових справах): «*adhibito ad se aliquo officiali seu revisore castri illius Leopoliensis, quem capitaneus vel eius vicegerens* (у слові (очевидно, у результаті помилки) відбулася метатеза: *viceregens* – *vicegerens*), *nunquam eis denegare debet*» – «закликавши до себе будь-якого урядовця або ревізора того львівського замку, у (наданні) якого староста чи його заступник не повинен відмовити» [ЕПЛ, с. 415]; ***vicecancellarius, i (m)*** – віце-канцлер «*vicecancellarius regni*» — коронний підканцлер: «*Relatio reverendi Ioannis Borukowski de Bielino regni Poloniae vicecancellarii*» – «Свідчення велебного Йоана Боруковського з Беліно, віце-канцлера Польського королівства» [ЕПЛ, с. 44]; ***viceprocurator, oris (m)*** підбурграбіям: «*Vobis igitur universis et singulis capitaneis, procuratoribus, woievodis, viceprocuratoribus, consulibus civitatum et rectoribus earundem, necnon ceteris regni nostri officialibus*» – «Таким чином, вам, всім та кожному, старостам,

бурграфіям, воєводам, підбурграфіям, райцям міст та їхнім урядникам, а також іншим урядникам нашого королівства» [ЕПЛ, с. 125]; *iuccamerarius, i (m)* – підкоморій; *viceadvocatus, i (m)* – заступник вйта; *vicecapitaneus, i (m)* – підстароста; *vicepalatinus, i (m)* – підвоєвода; *vicetezaurarius, ii (m)* – підскарбій [347]. Іноді для одного кореня продуктивними ставали обидва префікси, наприклад: *vicenotarius, ii (m)* та *subnotarius, ii (m)* – підписок, писар [347], причому синонімічний ряд цими двома варіантами не обмежується, оскільки на позначення тієї ж посади використовувалася й лексема «*scriba, ae (m)*» – писар, також синонімічними термінами є «*scriptor, oris (m)*», «*notarius, ii (m)*» та «*tabellio, onis (m)*» – останні два терміни частіше перекладаються як «*нотарій, нотаріус*» [347]. До цієї лексико-семантичної групи варто також додати лексему «*secretarius, ii (m)*» – секретар, в канцелярії ВКЛ – латинський писар [347]: *notarius advocatialis* – вйтівський писар, *notarius campestris* – польний писар; *notarius castrensis* – гродський писар; *notarius civitatis* – міський писар; *notarius scabinorum* – лавничий писар [347], *notarius terrestris* – земський писар, *notarius telonearum/teloneorum* – писар митниці; *notarius senior* – старший писар; *notarius alter* – другий писар [231, с. 210]; «*Michael Nagrodzki referendarius et decretorum curiae regni assumptus notarius*» – Михайло Нагородзький, референдар та доданий писар декретів королівського двору [ЕПЛ, с. 108].

Для термінів на позначення титулів та посад вживаними є сталі епітети: *fidelis, is (m)* – вірний (на означення шляхтича-васала); *strenuus, a, um* – мужній (на означення шляхтича-воїна); *laboriosus, a, um* – працюючий (на означення селянина [347]); *nobilis, is (m)* – вельможний (на означення сановного шляхтича); *illustris, is (m)* – найясніший (на означення князя); *magnificus, a, um* – ясновельможний (на означення магната): «*magnificorum Constantini ducis ab Ostrog, palatini Kiioviae, marschalci Volhyniae Vlodimiriaeque et Theodori Skumin palatini Novogradensis, Grodensis et Olithensis, nostrorum capitaneorum*» – «*ясновельможних Костянтина, князя з Острога, київського воєводи, маршалка Волині і володимирського, і Федора*

Скумина, новогрудського воєводи, гродненського й олитського наших старост» [ЕПЛ, с. 57]; *providus, i (m)* – обачний (на означення возного); *consanguineus, a, um* – кривний, синонімічно використовувались й іменники «*amicus, i (m)*» та «*consanguineus, i (m)*» – кривник, у документації українського походження – родич, близька за кров'ю (іноді у переносному значенні – «близька за духом» людина): «*mediator consanguineus*» [347]. Варто зазначити, що використовувана для перекладу лексема «кривник» у багатьох слов'янських мовах має відмінне значення із основною семою «жорстокий, кровожерливий»: «вбивця, кат, мучитель тощо. Також використовується як ненауковий синонім у мінералогії та ботаніці [334, с. 65]; *famatus, a, um; famosus, a, um* – славетний (на означення міщанина) «*ad instantiam famatorum seniorum ac totius communitatis Ruthenorum ritus Graeci*» – «на вимогу славетних старших та всієї української громади грецького обряду» [ЕПЛ, с. 44]; *generosus, a, um* – шляхетний (на означення родовитого шляхтича) [347]; *honestus, a, um* – чесний (сталий епітет на означення особи не шляхетського [347]; *validus, a, um* – міцний (сталий епітет на означення шляхтича-воїна) [347]; *spectabilis, is* – знаменитий (сталий епітет на означення високоосвіченої особи) [347]; іноді до інших регалій та достоїнств особи у документі вказувалася також освіта: «*venerabilis Iohannis Luthkonis de Brzezye, utriusque iuris doctoris, archidiaconi Gnesnensis, vicescancellarii regni Polonie*» – «велебного Йоана Лютка з Бжезе, доктора обох прав, гнєзненського архидиякона, віце-канцлера Польського королівства» – [ЕПЛ, с. 141]; *honoratus, a, um* – славетний. Також використовувалися прикметники у найвищому ступені порівняння: *illustrissimus, a, um* – вельможний; *supremus, a, um* – великий: «*Relatio illustrissimi domini Stephani de Pilca Korycinski, supremi regni cancellarii, Varsaviensis, Oycoviensis, Wolbramensis etc. Capitanei*» – «За свідченням *вельможного* пана Стефана з Пильчі Корицінського, *великого коронного канцлера*, варшавського, ойцовського, вольбрамського старости і т.д.» [ЕПЛ, с. 336]; *serenissimus, a, um* – найсвітліший (сталий епітет на означення коронованої [347]; *excellentissimus,*

a, um – величний: «*Relatio illustrissimi et excellentissimi domini Joannis comitis in Słupow Szembek supreme cancellarii regni, Lomzensis, Graudentinensis etc. Capitanei*» – «Свідчення ясновельможного та найвеличнішого пана Йоана Шембека, пана у Слупові, великого канцлера королівства, ломженського, гравдентинського і т. д. старости» [ЕПЛ, с. 96]. Окрім того, ряд сталих епітетів були вживані стосовно представників духовенства, наприклад: *religiosus, venerabilis, honorabilis, reverendus, devotus* тощо. Особливості їх використання та перекладу проаналізовано у 3.3 поданої роботи.

3.4.1 Різновиди документів

Однією з чисельних груп досліджуваної термінології є лексика на позначення усього різноманіття документів, які творилися у тогочасній правовій царині. Актуальним та затребуваним видається дослідження значної групи термінів на позначення документації не лише щодо вказаного періоду XVI-XVII ст., але у широкому історичному контексті, починаючи від термінологізації у римському праві до вживання у сучасному праві, адже чимало термінів принципово змінили своє семне навантаження. Через це уможлиблюється неточність трактування, тлумачення, а подекуди й підміна значень соціально-правничих термінів при аналізі історико-правових реалій минувшини. За приклад можна навести широкоживаний термін «*конституція*» (лат. «*constitutio, onis (f)*»). Лексема в класичній латинській мові мала кілька значень: 1) установа, організація, будова; 2) конституція (напр. *constitutio rei publicae* – конституція республіки); 3) постанова, визначення, затвердження; 4) стан, становище [88]). Вже у римському праві термін «*constitutio*» був багатозначним. Спочатку він уживався в період республіки на позначення актів державної влади, які відрізнялися за формою і порядком прийняття (за рішенням спеціально призначуваного «диктатора-конституціедавця») [334, с. 289]. Згодом, у період імперії, конституціями називались законодавчі акти (укази) римських імператорів, що мали вищу юридичну силу. Причому існувало кілька форм *constitutionum*: *edicta (edictum,*

i (n)) – рішення імператорів, що публікувалися привселюдно; *rescripta (rescriptum, i (n))* – імператорські відповіді чи поради приватним особам або магістратам з правових питань; *decreta (decretum, i (n))* – рішення, що приймалися імператорами у судових справах; мандати – імператорські інструкції, що видавалися чиновникам [48, с. 153]. Ю. Галай вказує більш універсальне значення терміна у римському праві – «законодавча діяльність імператорів» [47, с. 30]. В. Шаповал зауважує, що з часом термін *constitutio* взагалі вийшов з ужитку, і в сучасному значенні відродився тільки у XVIII ст. для застосування характеристики державного ладу Великобританії («з обмеженою монархічною формою правління і юридично забезпеченою особистою свободою») [144].

У староукраїнську мову слово *конституція* потрапляє за посередництвом польської. Причому у значенні «постанова» воно вживалося, зокрема, у перекладах Статуту ВКЛ. Перший Литовський Статут був написаний руською мовою, а вже потім перекладений латинською, і тільки згодом – польською. Слід зауважити, що у даному дослідженні термін «руська» вживається як синонім до «староукраїнська» та «старобілоруська» до мови періоду початку XVII ст., яка побутувала як офіційна у ВКЛ. Це насамперед пов'язано із відсутністю однозначного визначення кожної з них у сучасній науці. Свідомо уникається вживання термінів, запропонованих різними дослідниками на позначення мови Литовських Статутів – «литовсько-русська» (І. Лаппо), «канцелярська» (К. Яблонскіс), «слов'яно-канцелярська», оскільки питання не тільки назви, а й статусу мови державного вживання у ВКЛ залишається дискусійним і сьогодні. Для отримання детальної інформації з цього приводу можна звернутися, зокрема, до праці, одним з авторів якої є С. Лазутка [165]. У цьому дослідженні не тільки аргументується позиція автора, але й висвітлюється історіографія заданої теми.

У руському тексті першого і другого «Статутів...» (відповідно 1529 і 1566 рр.) лексема «конституція» відсутня [165; 283]. А отже, відсутня вона і

в руській мові вказаного періоду, бо латинські, а згодом польські списки є лише перекладами зазначеного варіанту. Немає слова конституція і в тексті Третього Статуту, поданому в електронному виданні, укладеному, як свідчать автори, за факсиміле першого видання статуту 1588 р. [283]. Зустрічається лексема «конституція» у польському, перекладеному і руською мовою, тексті Литовського Статуту, виданому в 1811 р. у Санкт-Петербурзі [260]. Але цей текст не тільки виданий, але й написаний (або переписаний), як мінімум, на 100 рр. пізніше, ніж Третій Литовський Статут. Свідчать про це, зокрема, коментарі до тексту («...ссылки на конституции, приличныя содержанию онаго»), подекуди датовані XVII ст.: «Конституции сеймове не должны быть переменяемы и пополняемы в Сенате, ниже что либо в отмену оных обнародувано быть не должно» (Корон. II Литов. Конст. 1662 кн. 4, стр. 830 №4» (Р.3 Арт. 5) [(Ч.1) 281, с. 130]). Крім того, названий текст Литовського Статуту, вочевидь, є редакцією Третього Литовського Статуту з урахуванням елементів польського законодавства. І дійсним цей документ міг бути лише за часів Речі Посполитої. Підтвердження цьому припущенню є в самому тексті Статуту: «Позволено исправить законы и Статут Великаго Княжества Литовскаго с тем однакож, дабы в оном ничего не было противного законам о соединении Литвы с Польшею. Лит. Кон. 1581 года, кн. 2, стр. 1020 №42» (Р. 14 Арт. 38) [281, с. 376]. Дослідниця історії юридичних термінів Л. Василькова, посилаючись на текст Третього Литовського Статуту, який нам, на жаль, недоступний, зазначає, що термін конституція присутній і в руському тексті Третього Литовського Статуту 1588 р. [33].

Варто зауважити, що Литовські Статути не є просто редакціями одного документа, «кожен з них відображає різні періоди суспільних і правових відносин» [165]. І, якщо Перший Литовський Статут, в основному базується на слов'янському звичаєвому праві та «Руській правді», то у Другому, а особливо, Третьому Статути значною мірою відображено процес рецепції римського права, зокрема, за посередництвом права польського.

Отже, можна зробити висновок про те, що запозичений термін

constitutio з'являється у польській, а згодом руській (старобілоруській) – державній мові ВКЛ – як наслідок рецепції римського права. Значного поширення на території Малої Польщі (сюди увійшли українські землі) набуває за часів існування Речі Посполитої. Спочатку лексема «конституція» як юридичний термін побутує епізодично, і тільки у «державній, канцелярській» мові. Прикметно, що слово конституція взагалі не фіксується більшістю словників староукраїнської мови XV-XVII ст. та української мови XIX ст. (для прикладу можна навести словники Є. Тимченка, Н. Горбачевського, І. Новицького, Б. Грінченка, словник староукраїнської мови XIV-XV ст. [295; 54; 215; 267; 269]). П. Житецький у своєму «Нарисі літературної історії української мови в XVII віці» тлумачить слово *конституція* як «стан, становище» [103], вочевидь не зазначаючи юридичного значення. Тож можна припустити, що лексема ще сприймалась як чужорідна, знаходилася на початковому етапі асиміляції, коли відбувається закріплення слова в мовній системі, освоєння на фонетичному, граматичному й семантичному рівнях.

Підтвердження поширення лексеми *конституція* в руській мові XVI-XVII ст. у юридичному значенні можна знайти в історичних працях, наприклад, В. Свербигуза. Зазвичай це слово використовується у таких словосполученнях: «коронні сеймові Конституції», «сеймові Конституції» [230]. У ті часи конституція – зазвичай термін на позначення законів та норм, ухвалених вальним сеймом, які з XV ст. стали основним джерелом права шляхетської Речі Посполитої. Причому паралельно з сеймовими конституціями король видавав едикти, військові артикули, ординації – документи, що мали однакову з конституціями юридичну силу [11]. Саме у такому значенні була запозичена з польської руською, а згодом і староукраїнською мовами лексема *конституція*. З таким же значенням вона використовувалася й у козацький період (див., наприклад, «Пакти та конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом та між старшиною, полковниками,

а також названим Військом Запорозьким» 1710 р. [145].

Уже на цьому етапі, аналізуючи історичний розвиток семантики слова конституція хронологічно від Римської імперії до часів існування Запорозької Січі, помітно, що, при запозиченні його польською, руською, а згодом українською мовами, відбувається процес омонімічного розгалуження. На ґрунті цих мов спостерігається розвиток явища, яке Р. Будагов назвав «проміжною ланкою» у смисловому розвитку слова [29]. Спочатку слово *конституція* запозичується польською мовою зі значенням «акт, постанова, закон», у Польському Королівстві виокремлюється семантично більш конденсований варіант тлумачення цієї лексеми саме як юридичного терміна: *коронна конституція* – закон більшої, порівняно з іншими, юридичної сили. Тобто фактично повторюється розрізнення, що відбулося і в латинській мові. Якщо порівняти визначення терміна конституція в Давньому Римі у часи республіки – «державні акти, що відрізнялися за формою та порядком прийняття», та в імператорський період – «законодавчий акт, що має найвищу юридичну силу», впадає у вічі, що в різні часи функціонування в староукраїнській мові також домінантними виявляються диференційні семи різного за змістом наповнення. В першому випадку це – «акти, закони, постанови, різні за формою та порядком прийняття», пізніше – «закон, що має вищу, порівняно з іншими, юридичну силу» («*коронна конституція*»). При запозиченні польською мовою зберігається і набуває більшої ваги сема загального значення «закон, постанова, акт», і тільки у часи Речі Посполитої принципово виявляється і диференційна сема, характерна для періоду Римської імперії – «закон вищої, порівняно з іншими, юридичної сили». А от у часи існування Запорозької Січі у староукраїнській мові лексема відновлює попереднє значення, вирішальною знову стає сема більш універсального, загального значення – «закон, указ, постанова».

Цікаво, що, наприклад, у російській мові значення «документ, закон, постанова» було відсутнє. «Етимологічний словник російської мови» М. Фасмера датує появу слова конституція у російській мові аж 1704 роком,

у часи правління Петра I, причому зазначається, що лексема, запозичена з польської мови, вживалася зі значенням «упорядкування, улаштування, державний устрій» (рос. «устройство») [304]. Автори «Очерков по исторической лексикологии русского языка XVIII века...» вважають, що у російській мові слово «конституція» вперше з'являється у 1724 р., а запозичується з латинської за посередництвом польської і французької мов. Причому основним є значення анатомічне – «будова організму», юридичне тлумачення авторами, на жаль, не уточнюється [18]. В російських історичних працях початку ХХ ст. термін конституція все ще продовжує вживатись і в значенні «державний устрій, форма правління»: «Излагая свои политические взгляды, Вольтер склонялся в пользу английской конституции, как современной, по его мнению, формы правления» [278, с. 97].

Сучасна французька мова зберегла прояв закріплення «проміжної ланки» у значенні слова конституція: «*les constitutions apostoliques et papales*» перекладається з французької як «папські булли». Використане з урахуванням значення лексеми у Стародавньому Римі на позначення конкретного виду документа у середні віки, слово *constitution* утворює новий сталий фразеологічний вислів. Іншими ж мовами слово конституція на позначення нормативних актів папи римського – вже історизм [76]. Взагалі ж латинська лексема *constitutio* у французькій мові справді надзвичайно продуктивна, як результат – значна кількість термінів, зокрема, юридичних, з використанням вказаного слова (наприклад, *constitution de l'Etat* – утворення держави, *constitution d'une personne morale* – створення юридичної особи, *constitution de dot* – встановлення посагу, *constitution d'un mandataire* – призначення повіреного у справах та багато інших).

Законодавча діяльність верховних органів французької буржуазної революції 1789-1794 сприяє тому, що з часом викристалізовується основне для більшості сучасних мов юридичне значення слова конституція – «основний закон держави» [33; 45]. Слід зауважити, що наприкінці ХІХ ст. в українській та російській мовах слово «конституція» вживається вже в

майже ідентичному значенні: пор. «конституція – 1. основний закон держави; 2. установчий закон, що встановлює засади державної організації країни» та «конституція – основний закон про державний устрій» [Цит. за 76].

«Словник української мови» та «Етимологічний словник української мови» теж фіксують тільки два значення слова «конституція»: 1) основний закон держави і 2) будова організму [267; 101].

Варто зазначити, що більшість сучасних європейських мов зберігають такі основні значення похідної від лат. *constitutio* лексеми (для порівняння обрано англійську, німецьку, французьку, італійську, іспанську мови): «основний закон держави» (англ., нім., франц., італ., ісп.); «будова тіла» (англ., нім., франц., італ., ісп.); «заснування, укладання, організація, закладення» (англ., франц.); «будова, структура» (англ., нім., франц.); «установа, заклад» (франц.). Вже з наведеного переліку можна зробити висновок про те, що головною, визначальною семою лексеми конституція більшості мов на сучасному етапі є «основний закон держави» [351].

З огляду на те, що у поданому дослідженні лексема конституція розглядається передовсім як юридичний термін, варто зосередити увагу на тлумаченні поняття основний закон держави, що потребує уточнення і роз'яснення і тому, що саме в його означенні полягає набуття терміном конституція принципово нового значення.

Поняття «основний закон» (*lex fundamenetalis*) почали вживати у XVI ст. французькі автори, які вважали основними законами «загальні принципи здійснення державного владарювання», не виділяючи їх за юридичною силою. З XVII-XVIII ст. прихильники ідеї суспільного договору ототожнюють її з поняттям «основного закону», в результаті цього наприкінці XVIII – на початку XIX ст. «приймається ускладнений, жорсткий, порівняно зі звичайними законами, порядок внесення змін до конституції» [330, с. 289-290].

З часів Французької революції на практиці починає реалізовуватись принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки. Це

нововведення, ґрунтовно описане Ш. Монтеск'є, набуває значного поширення і стає визначальною рисою усіх наступних конституцій. До цього часу конституціями називались окремі закони чи норми, які найчастіше видавались одноосібно (найдемократичнішими в цьому відношенні можна вважати польські конституції, які король видавав тільки за згоди сейму, причому навіть один представник шляхти міг накласти на будь-яке рішення вето). При цьому це був законодавчий документ, що зазвичай вирішував конкретні юридичні питання окремої сфери, окреслював межі діяльності кожної державної установи, фізичної чи юридичної особи окремо. Тобто в таких конституціях ще не регламентувався державний устрій країни, а тим паче чітко не врегульовувалось співвідношення повноважень різних гілок державної влади. У Конституції США вперше були втілені на практиці положення принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, тобто обрано гармонійне та раціональне співвідношення їх функцій. Всі «гілки державної влади» співіснують і співпрацюють таким чином, що коло повноважень кожної чітко обмежено, при цьому вони не утворюють ієрархію, є відносно самостійними, що передбачає відповідальність за певне коло обов'язків і отримання владних можливостей у конкретному секторі. Саме Конституція США вперше юридично регламентує «федеральну систему правління», за якої федеральна (або центральна) влада укріплює свої позиції, але при цьому урядові кожного окремого штату «залишається широке коло владних повноважень» [354, с. 33].

Отже, справді принциповою для виокремлення сучасного тлумачення терміна конституція є диференційна сема «верховенство у системі права країни», адже саме в її появі проявилася вся сутність прогресивності й історичної рушійності самого поняття «конституція» як екстрагованого юридичного базису, що «закріплює суспільно-політичний і державний устрій» [193, с. 519], «регулює політико-правові засади державного і суспільного устрою» [14, с. 6]. З точки зору юридичної науки це можна пояснити тим, що «конституція є актом установчої влади», тоді як звичайні

закони є актами законодавчої влади, чим і пояснюється їх «змістова і формальна субординованість щодо конституції як основного закону» [Цит. за 76].

З концепцією установчої влади (тобто права на прийняття першої або нової конституції), сформульованою у XVIII ст., пов'язаний поділ конституцій на народні та октройовані (даровані монархом). Більшість октройованих конституцій – вже історико-правові пам'ятки, хоча у XIX ст. такими були більшість європейських конституцій, нині ж такий характер мають тільки конституції дуалістичних монархій [145, с. 290].

Відомий польський історик Ю. Бардах, аналізуючи Статут ВКЛ, що, як відомо, протягом довгого часу був єдиним діючим джерелом права на території ВКЛ, став одним з основних джерел права Речі Посполитої, тривалий час діяв на території сучасної України (на Полтавщині та Чернігівщині – аж до початку XIX ст.), пояснює, чому при цьому його не можна вважати конституцією у сучасному розумінні. Дослідник зазначає, що статут за юридичною місткістю був значно ширшим за конституцію, але він не був зведенням прав, а головне – не містив засад державного устрою країни [358, с. 22-24]. Литовський статут не був кодексом ні польського, ні руського права. Це був «кодекс прав феодалів», що діяв на території ВКЛ [358, с. 20-21]. Тому при визначенні основних семантичних ознак сучасного юридичного терміна конституція не можна оминати і те, що нині будь-яка конституція в більшій чи меншій мірі базується на національній основі, тобто обов'язково містить елементи національного права, а отже певною мірою базується і має витoki у звичаєвому праві, враховує історичний досвід країни. Зокрема, цю думку обґрунтовували видатні французькі мислителі XVIII ст. Ш. Монтеск'є та Ж.Боден, зауважуючи, що численні фактори, якими керуються люди (релігія, закони, клімат, усталені принципи правління, приклади із минулого, звичаї тощо) творять спільний дух народу, який має обов'язково бути врахований законотворцями. Зокрема, у Конституції України так відображено національний характер (Р. І; ст. 11): «Держава

сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності...» [146, с. 6]. Питання «національного характеру» та «духу народів» досліджував, зокрема, Ж. Боден, ідеї «історичного досвіду» – В. Гумбольдт.

Принциповою для означення сучасного семантичного наповнення лексеми конституція є сема, що містить інформацію на позначення «забезпечення політичних та соціально-економічних прав та свобод людини і громадянина». Початком для виокремлення цієї важливої складової усіх сучасних конституцій було видання «Декларації прав людини і громадянина» Національними Настановчими зборами у Франції в 1789 р. [278, с. 127-131]. Саме розробка деталізованих положень про права і свободи особи, «запровадження інституту конституційної юстиції» тощо і дає підстави для виділення окремого (другого) етапу в історії світового конституціоналізму, що припадає на час між двома світовими війнами [144, с.5]. З конституцій так званої «другої хвилі» (або «нові») нині залишаються чинними тільки конституції Фінляндії, Австрії, Латвії та Ірландії, але революційний характер саме в сфері соціальної демократизації законодавства дає можливість сприймати їх як юридичні документи, марковані основними семантичними ознаками сучасного поняття «конституція». Не варто відкидати й регресивних проявів лібералізму та демократичного поступу на вказаному хронологічному етапі: йдеться насамперед про «конституційні акти» фашистського режиму, першу радянську Конституцію 1918, яка насправді не відповідала вимогам конституціоналізму вже навіть тієї епохи, бо не визнавала ні розподілу влади, ні економічної свободи та рівноправності громадян, а надто через те, що «стала виключно формальністю, що не мала жодного зв'язку з реальним життям суспільства» [45, с. 175]. З цього приводу варто зауважити, що виділення проаналізованої диференційної семи можливе лише у конкретній історичній період, тому, наприклад, зміст «Пактів та конституцій...» Пилипа Орлика не можна навіть порівнювати у цьому

відношенні із сучасними конституціями, аналізувати ж можна тільки з огляду на тогочасні реалії: християнська Європа потерпала від міжконфесійних воєн та завоювань турків-мусульман, а за таких умов забезпечити, наприклад, право свободи совісті та віросповідання було практично неможливо. При цьому у згаданому документі вже присутні положення про захист особистих і майнових прав людини.

Серед «новітніх конституцій» (період після другої світової війни) є чималі відмінності, через що вони й розподіляються на конституції різних «хвиль». Ця тема розглядалася сучасними дослідниками історії конституціоналізму (В. Шаповал, Ю. Шемшученко, П. Шляхтун, І. Словська тощо). Для даного дослідження обрано тільки деякі важливі ознаки новітніх конституцій, що, хоча і не є вирішальними, але відображають принципові диференційні семи, притаманні сучасному складу сучасного юридичного терміна «конституція»: 1) декларація принципів ринкової економіки; 2) визначення кола об'єктів державної власності і викладення основ режиму користування нею; 3) наявність широкого кола положень соціологічного характеру; 4) проголошення багатовимірності суспільно-політичного життя; 5) наявність положень про зовнішньополітичну діяльність держави та співвідношення національного та міжнародного права тощо [144].

Отже, сучасне розуміння терміна конституція у значній мірі відрізняється від того, який зміст у нього вкладали, наприклад, у XVI-XVIII ст. Запозичена з латинської мови лексема вже у римському праві мала кілька термінологічних значень. Зважаючи на те, що історичні чинники часто є вирішальними для лексичних запозичень, процес рецепції римського права спричинює появу слова, зокрема, й польській та руській мовах. Але значення слова як юридичного терміна зазнає чималих змін за час «входження», асиміляції до лексичних систем відповідних мов. Викристалізовується семантика слова й у зв'язку розвитком правничих систем різних країн, тобто семне наповнення терміна змінюється відповідно до тих реальних перетворень, які виникають внаслідок процесу державотворення та

формування законодавчої основи країни, мова якої виступає реципієнтом вказаної лексеми. На ґрунті різних мов одне й те ж слово може побутувати у значеннях, які принципово різняться між собою (пор. одне зі значень лексеми «конституція» у французькій мові – «булла», виникнення якого можливе, по-перше, тільки у католицькій країні, по-друге, збереження його, на відміну від мов тієї ж групи, свідчить про вкорінення слова у свідомості більшості мовців саме з таким семантичним наповненням).

Отож, на прикладі лексеми «constitutio» можна стверджувати існування принаймні чотирьох основних значень, характерних для слова насамперед як історико-правового терміна: 1. У римському праві: а) у період республіки – акт державної влади, закон; в) у період імперії – 1) указ римського імператора (були різні за формою, залежно від призначення – едикти – рішення імператорів, що публікувалися привселюдно; рескрипти – імператорські відповіді чи поради приватним особам або магістратам з правових питань; декрети – рішення, що приймалися імператорами у судових справах; мандати – імператорські інструкції, що видавалися чиновникам; 2) законодавча діяльність імператора взагалі. 2. У польсько-литовському праві – постанова, указ, закон, виданий сенатом або одноосібно королем. 3. Канонічне європейське право середніх віків – булла, указ папи римського. 4. Система права Російської імперії поч. XVIII – 1 пол. XX ст. – державний устрій. 5. Сучасне значення: конституція – це основний закон держави, що має такі обов'язкові ознаки: 1) найвищу юридичну силу (з конституцією мають узгоджуватися абсолютно всі юридичні документи, зокрема, і загальнодержавного значення); 2) встановлення в документі (або системі кількох документів) державного устрою країни та фіксація розподілу влади у державі на законодавчу, виконавчу і судову гілки, закріплення цих функцій за конкретними інституціями; 3) забезпечення політичних та соціально-економічних прав і свобод людини і громадянина; 4) встановлення спеціального (порівняно ускладненого) порядку внесення змін. Кожне з тлумачень передбачає хронологічні та територіальні межі побутування

терміна саме у такому значенні, а за детального розгляду містить окремий перелік можливих диференційних сем, і поплутання цих визначень неприпустиме. Сучасне тлумачення терміна «основний закон країни» видається надто розпливчастим і поверховим, тому потребує обов'язкового уточнення з урахуванням згаданих чотирьох складових.

Звичайно, не усі латинськомовні соціально-правничі терміни, вживані у XVI-XVII ст., зберегли своє значення та поширеність у сучасних мовах, та й історичний розвиток від часів античності не завжди можливий і доречний, адже значна частина середньовічної латинськомовної лексики, зокрема й у царині термінології, є новотворами.

У поданому підрозділі виділено широковживані терміни на позначення документації саме вказаного періоду XVI-XVII ст., із мінімізованим коментарем щодо історичного розвою терміна у попередні, а особливо – наступні часи, задля відповідності поданого матеріалу основним завданням дослідження. Надзвичайно розповсюдженим різновидом правових документів є такі, що використовувалися для затвердження, надання, чи підтвердження прав та вольностей приватним та юридичним особам, групам осіб відповідно до соціального, етнічного тощо становища: «*jus, juris (n)*» – право; «*privilegium, i (n)*» – привілей, тип документа : «*quo quidem privilegio iura omnia ecclesiae Ruthenicae ritus Graeci, tituli Assumptionis Beatissimae Virginis Mariae*» – «За цим привілеєм (надано) всі права руській церкві грецького обряду під титулом Успіння Пречистої Діви Марії» [ЕПЛ, с. 61]; «*sub praetextu alicuius privilegii sui*» – під приводом якого-небудь свого привілею» [ЕПЛ, с. 61]; «*articulum, i (n)*» – стаття; «*immunitas, atis (f)*» – імунітет; «*praerogativa, ae (f)*» («*prerogativa, ae (f)*») – прерогатива, право першості: «*Quia nos iura, privilegia, articulos, consuetudines libertatesque confraternitati Graeco Rutheno Unitae Leopoliensi*» – «Що ми (підтвердили) права, привілеї, статті, звичаї, вільності львівського братства греко-русько-уніатського» [ЕПЛ, с. 99]; «*omnia iura, privilegia, libertates, immunitates et praerogativas*» – «усі інші права, привілеї, вільності, імунітети та

прерогативи»; «*privilegia et libertates*» – «привілеї і свободи»; «*iuribus, privilegiis, libertatibus, praerogativis et immunitatibus*» – «прав, привілеїв, вільностей, прерогатив та імунітетів, наданих місту Львову» [ЕПЛ, с. 44]. Як термін на позначення права заснування чи розміщення використовується лексема «*fundatio, onis (f)*» – фундація, утворення, заснування: «*nos Augustus rex ... omnia jura, decreta, fundationes, immunitates, privilegia eidem confraternitati Stauropigianaе Leopoliensi eorumque juris patronatus ecclesiis parochialibus tituli Assumptionis in Caelum Beatissimae Mariae Virginis et monasterii Sancti Onuphrii, infra et extra civitatem nostrum Leopoliensem consistentium, benigne elargita, continuo usu et possessione pacifica hucusque observata*» – «ми, Август, король ... усі *декрети, фундації, імунітети, привілеї*, ласкаво надані тому львівському Ставропігійському братству, їхнє право патронату парохіяльних церков під титулом Успіння в Небі Пречистої Діви Марії і монастиря св. Онуфрія, що знаходяться всередині та поза нашим містом Львовом, яких дотепер дотримувалися постійно у вжитку та мирному володінні» [ПНЛ, с. 103]. Також цей термін вживається у функції неузгодженого означення, найчастіше таке сполучення актуальне щодо привілеїв: «*quod nulla privilegia originalia fundationis et locationis suae haberent*»; – «що жодного оригінального привілею своєї фундації чи локації не мають» [ЕПЛ, с. 299]. Термін «*locatio, onis (f)*» – локація, розташування, подекуди використовується як неповний синонім. Але часте використання обох термінів разом свідчить про переважання традиції їх семантичного розрізнення. На відміну від *locatio* у лексемі *fundatio* більш вираженою є сема на позначення першості, започаткування, що виражається й у розрізненні вказаних термінів. Загалом неузгоджене означення є значно більш розповсюдженим у термінології на позначення документації, і щодо привілеїв таких прикладів теж багато, як-от: «*privilegium locationis*»; «*privilegium fundationis*»; «*privilegium incorporationis (incorporacionis)*» тощо: «*cum consules per privilegium incorporationis illius civitatis et districtus in regnum et regni civitates ostenderent, quod ipsi debent esse et frui eodem iure, quo*

sunt et fruuntur alie civitates in regno capitales» – «коли райці через *привілей інкорпорації* того міста і повіту в королівство та міста королівства, що показали, вони повинні мати і користуватися тим правом, що мають і користуються інші головні міста в королівстві» [ЕПЛ, с. 390]. Хоча й прикметники теж виступають у ролі узгодженого означення, але частіше не для визначення різновиду документа, а, наприклад, щоб зауважити його оригінальність, відповідність діючим нормам чи навпаки недійсність, давність тощо: «*privilegium originale*» [ЕПЛ, с. 299]; «*privilegium praedictum*» – згаданий, вже зазначений попередньо привілей; «*privilegium nullum / litera nulla*», «*privilegium invalidum / litera invalida*» – недійсний, нечинний, незаконний, або такий, що втратив силу, привілей чи грамота: «*nes metas libertatum, in praedictis privilegiis expressarum excedant*» – «щоб (українські міщани) не виходили з-поза меж *вільностей*, викладених у згаданих привілеях» [ПНЛ, с. 67]; «*cui privilegio nostro, tam aemanata, quam aemananda ex cancellaria nostra nihil nocere possunt et pro nullis et invalidis ea esse in hac causa declaramus*» – «нашому привілею, не можуть в нічому зашкодити як видані (грамоти), так і що будуть видані з нашої канцелярії та оголошуємо (їх) у цій справі нечинними і недійсними» [ЕПЛ, с. 92].

На позначення старожитніх прав (частіше підтвердження вже наданих) використовуються терміни «*consuetudo, inis (f)*» – звичай та «*modus, i (m)*» – традиція, звичай. Для звільнення від певних обов'язків, податей, раніше накладених зобов'язань використовуються терміни «*libertas, atis (f)*» – вольність та «*exemptio, onis (f)*» – звільнення (пор. із перекладом у латинській мові класичного періоду «видалення, недопущення»): «*ut omnia iura, privilegia, literas, libertates, immunitates, decreta iudicorum, modos et consuetudines, exemptiones auctoritate nostra confirmare, approbare et ratificare dignaremur*» – «просили, щоб усі права, привілеї, грамоти, вільності, імунітети, декрети судів, традиції та звичаї, звільнення ми вважали за гідне нашою повагою підтвердити, схвалити і зміцнити» [ЕПЛ, с. 317]; «*Qui quidem libertas quoniam, ut Christianis, ita Armenis et Ruthenis a nobis benigniter*

concessa est» – «Це звільнення є ласкаво надане нами як християнам (католикам), так і вірменам та українцям» (привілей 1527 р. про звільнення всіх львівських міщан від сплати податків на 20 рр.) [ЕПЛ, с. 263]. Але безпосередні рішення про такі звільнення могли міститися у привілеях лише із зазначенням самої суті та зауваження факту визначення у формі довільній (хоча, звичайно, із урахуванням основних норм та характеристик юридичної мови): «privilegium, quo a solucione telonei Leopoliensi per serenissimam manifestatem novissime defunctum exempti sunt» – «привілей, за яким були звільнені від сплати львівського мита через найясніший маніфест нещодавно померлого (короля)» [ЕПЛ, с. 165]. У канонічному праві на позначення стародавньої, узвичаєної норми використовувався термін «*canon, canonis (m)*»: «sed eos bonaque eorum omnia in *respectu, gratia et protectione* nostra regia manentes, iuxta antiquam praedicatam *consuetudinem, ceremonias, leges regni usus, canones, articulos et constitutiones antiquae* orientalis ecclesiae, quibus eadem confraternitas instructa et in suum *ordinem* descripta continetur» – «Але їхні маєтки та все їхнє залишаємо в нашому королівському піклуванні, ласці та нагляді, відповідно до давнього згаданого звичаю, що містить церемонії, вживання законів королівства, канони, статuti та давні звичаї східної церкви, які введені у тому братстві та у їхньому статuti описані» [ЕПЛ, с. 88]; «iam et *leges, canones, articulos, conditiones*, quibus eadem fraternitas instructa et in suum *ordinem* descripta continetur, ad instar fraternitatis Vilmensis ritus eiusdem Graeci» – «а також правила, канони, статті, права, якими це братство забезпечене і які записані в його статuti на зразок віленського братства цього ж грецького обряду» [ЕПЛ, с. 57]. Часто використовуваним і в канонічному праві є також термін «*diploma, diplomatibus (n)*» – диплом, лист, грамота (про помилювання, охоронна грамота, подорожня, про надання громадянства, паспорт), часто це підтвердження прав, наприклад, про звільнення від (або з) військової служби тощо: «prout ea omnia fusius in privilegiis divae memoriae antecessorum nostrorum, aliisque *diplomatibus* ecclesiae illi et *confraternitati* ad eandem ecclesiam introductae servientibus continentur» – «як те все ширше

міститься у привілеях божественної пам'яті наших попередників та інших дипломах тієї церкви та братства, введеного до тієї церкви» [ЕПЛ, с. 61]. Окрім привілеїв поширеним різновидом документа для фіксування прав чи звільнення від обов'язків стала грамота – «*littera, ae (f)*» (частіше «*littera, ae (f)*») – за статусом та змістом відповідає наказу, розпорядженню, едикту, польський латинськомовний словник юридичних термінів зауважує такі значення терміна саме у юридичному вжитку: «лист, документ, урядовий лист, письмове свідоцтво, писемний наказ, рескрипт», з-поміж значень, актуалізований саме у середні віки: «писемний позов, писемний привілей, вексель, «*littera conversationis*» – свідоцтво про моральність; «*littera emandatoria*» – документ, що засвідчував «очищення» із наданням шляхетського статусу; «*littera excusatoria*» – писемне виправдання допущеної необачності сторони щодо суду; «*littera expurgatoria*» – лист, що затверджує належність до шляхетського стану; «*littera creditiva*» – документ, що засвідчує повноваження представницької сторони; «*littera genealogiae*» / «*recommendatariae*» – лист засвідчення «доброго» походження, що надавав право набуття статусу міщанина; «*littera infidelis*» / «*iniqua*» / «*adulterina*» – фальшивий документ; «*littera inscriptionalis*»; «*littera jurisdictionis*» – лист, що засвідчував приналежність до певної юрисдикції; «*littera militaris*» – лист на підтвердження належності до шляхетського стану; «*littera obligatoria*» – заставний лист; «*littera oboedientiae*» – лист підтвердження повинності, прийняття послушенства; «*littera reformatoria*» – документ, у якому зазначалося віно – платня, подарунок чоловіка майбутній дружині, посаг, придане; «*litterae avisatoriae*» – «*litterae clausae*» – листи, «закриті» печаттю; «*litterae confirmatoriae*» – листи затверджуючі; «*litterae divisionis*» – «подільні листи», документ, яким фіксувалося та затверджувався поділ майна, маєтку тощо; «*littera emptae*» – купні листи (такі, що засвідчували купівлю писемним юридичним документом); «*littera encyclica*» – «енцикліка» (від давньо-гр. – «*εγκυκλιος*» – «той, що оточує») – документ, у якому Папа Римський звертається до усього загалу вірян; цей різновид документа використовується

у канонічному праві загалом, хоча при відповідності форми і змісту не завжди зберігається назва, синонімічно використовуються інші терміни як-от «булла», або відповідні переклади – «окружне послання» тощо; «*littera formata*» – документ канонічного права, який засвідчує освячення; «*littera instantialis*» – лист короля до капітулу із представленням кандидата у біскупі; «*littera increpatoria*» – письмове засудження за порушення (умов свідчення та ін.); «*littera indemnitas*» – писемне засвідчення гарантії; «*litterae inquisitoriae*» – документ, що зобов'язував до розшуку; «*littera minerarum*» – дозвіл на видобування корисних копалин; «*littera judicialis*» – писемний вирок; «*littera juramenti praestiti*» – «освячення» обраного короля, складання присяги; «*littera monitorialis / monitoriae*» – лист-попередження; «*littera natalium*» – документ-підтвердження походження, станової приналежності та відповідних прав; «*litterae restium*» – лист на дозвіл посполитого рушення [Śrp]; «*littera salvi conductus / commeatus*» – глейт (*глейт, кглейт, glejt*), охоронний лист, охоронна грамота, варто зазначити, що серед аналізованих документів глейт часто має не лише охоронні функції, а й надає захит подородній із транспортним супроводом, наприклад, у глейті Сигізмунда I невказаній особі зазначається повинність термінового надання їй транспорту і транспорту на всій території Речі Посполитої [Ф.223 Опис 1 Т.2 № за реєстром 5230 (1596 р.)], також у зауваженій збірці документів привертає увагу значна кількість латинськомовних документів, на яких польською чи староукраїнською зроблено додатковий напис – «глейт» або «glejt», що може бути свідченням поширеності цієї лексеми та зрозумілості у сприйнятті писарями та представниками канцелярій, адміністрацій, судів, а, можливо, такі написи робилися задля розпізнання типу документа звичайними обивателями, у яких теж документація зберігалася; «*litterae significationis*» – офіційний лист-повідомлення: «*omniaque iura, privilegia, literas, libertates et immunitates, prerogativas ecclesiasticas et seculares, tam publicas, quam privatas, personis cuiuscunque status et ordinis a regibus Poloniae et aliis antecessoribus nostris concessas*» – «Всі права, привілеї, грамоти,

вільності й свободи, церковні й світські прерогативи, як публічні, так і приватні, надані особам будь-якого стану та групи королями Польщі та іншими нашими попередниками» [ЕПЛ, с. 266]; «*litterae ipsae nostrae, responsum et informationem continentes, nonnisi utraque parte praesente aperientur, et secundum informationem in eis contentam fiat causae, pro qua differentia emergerat, diffinitio*» – «така грамота, інформації та відповіді тільки у присутності обох сторін мають бути відкриті і відповідно до інформації нехай буде рішення тієї справи, про яку була суперечка» [ПНЛ, с. 149]; особливо функціонально співпадає із привілеєм: «*ipsa omnia et singula in originalibus literis nostris et privilegiis descripta*» – «все і кожне, описане в оригінальних наших грамотах та привілеях» [ЕПЛ, с. 88]. Подібно до привілеїв грамоти мали кілька різновидів. Назви були типовими, але іноді писарі могли називати їх за аналогією до подібних документів відповідно до основного змісту та мети видання грамоти: «*litera resignationis*» – грамота про продаж (перепродаж) чи відступлення, «*litera emptiois*» – грамота про купівлю, «*litera citationis*» – грамота про виклик, визов; «*litera ad citationis*» – грамота позову, широко вживана у судово-адміністративній сфері: «*sub istius iudicis sigillo litera resignationis et emptiois bonorum obtineri et extradi debet, et sicut litere et munimenta sub sigillo maiestatis regie concessa et data omnis generis contractum perfectum faciunt*» – «під печаткою того судді грамота відступлення і купівлі маєтків повинна бути отримана і видана, як і грамота та підтвердження, надані та видані під печаткою королівського маєстату, роблять довершеним будь-якого виду контракт» [ЕПЛ, с. 210]; «*ad citatos fuisse ad nos iudiciaque nostra assessorialia literis ad citationis nostrae regiae, nobiles et spectabiles proconsulem, consules totumque magistratum et communitatem civitatis nostrae Leopoliensis*» – «були позвані до наших асесорських судів нашою королівською грамотою позову шляхетні та знамениті бурмистр, райці та весь магістрат і громада нашого міста Львова» [с. 106]; «*uti ea omnia in ipsis citationis nostrae literis latius habentur descripta*» – «як це все ширше описано у тій нашій грамоті визову» [ЕПЛ, с. 44].

Останній з наведених прикладів демонструє також типовий займенник, вживаний на означення грамот (рівно як і привілеїв) – «*noster, nostra, nostrum*» – наш, який має важливе ідентифікуюче значення, адже вказує на підтвердження вже виданих документів, або посилається на них, зауважуючи єдність автора обох документів – попереднього та нинішнього. Часто займенник *noster* також доповнюється прикметником «*praesens, praesentis*» – нинішній, теперішній, даний, поданий, та прикметником «*praeinsertus, a, um*» – від «*insertus, a, um*» – недостовірний, сумнівний та «*prae*» – тут «проти, у порівнянні», наприклад, «*litera praeinserta*» – грамота, вже внесена в актові книги, оскільки є підтверджено достовірною: «*uti quidem in quantum iuris est approbamus et confirmamus, hisce literis nostris decernentes easdem debitae et inviolabilis firmitatis robur obtinere debere*» – «як і схвалюємо та підтверджуємо цією нашою грамотою, наскільки відповідає праву, вирішуючи, що вона повинна отримати силу належної та незворотної міцності» [ЕПЛ, с. 63]; «*Significamus praesentibus literis nostris*» – «повідомляємо даною нашою грамотою» [ЕПЛ, с. 63]; «*Ac proinde nos Augustus II rex supplicationi, uti iustae ac legitimae benigne annuentes, praeinsertas literas*» – «Таким чином, ми, Август II, король, милостиво прихилиючись до згаданого прохання, як справедливого та законного, *внесену грамоту*» [ПНЛ, с. 79]. Слід зауважити, що також використовувались типові щодо документів дієприкметники, причому не лише у функції означення: «*privilegio nostro mediante*» – «за посередництвом нашого привілею» [ЕПЛ, с. 43]. Синонімічно до «*litera*» вживався польський відповідник «*pismo*», але усе ж переважно у документах, писаних саме польською: «*Pisma do tychze praw referuiące się, tak od wielebnosci twoiey ręką własną podpisane y pieczęcią stwierdzone*» – «Грамоти, що стосуються тих же прав, як твоєю велебністю власною рукою підписані та стверджені печаткою» [ЕПЛ, с. 88]. До загальної категорії засвідчень наявних документів та прав належать так звані «інформаційні листи», які також мали роз'яснювальну функцію. Майже однаково розповсюдженими виявляються одно- та двослівні варіанти

термінологічного найменування відповідних листів: «*litera informatoria*» або «*informatio, onis (f)*», останній із зазначених варіантів складається лише із іменника, що, вірогідно, спершу використовувався у функції неузгодженого означення, але надалі відпала необхідність в уточненні самого типу документа (*litera*), бо саме лише означення було впізнаваним та, очевидно, досить широко вживаним: «*in tali casu per literas informatorias ad reverendos vel magnificos supremos regni cancellarios eligentes et contradicentes pro resolutione controversiae recurrere resolutionique ex informationibus emanatae parere debeant*» – «у такому випадку обираючи та ті, хто заперечують, повинні звернутися інформаційною грамотою до велебних чи вельможних найвищих канцлерів королівства для вирішення суперечки та скоритися рішенню, що випливе з інформаційної (грамоти)» [ЕПЛ, с. 113]. Частовикористовуваною є практика підтвердження вже наданих привілеїв та прав. На позначення відповідного виду документів звично використовується термін «*confirmatio, confirmationis (f)*» – підтвердження: «*Joannes rex. Confirmatio confirmationis privilegii confraternitatis ritus Graeci Leopoliensis*» – «Ян, король. Підтвердження *підтвердження* привілею львівського братства грецького обряду» [ЕПЛ, с. 74]; «*Confirmatio approbationis civibus Leopoliensibus privilegiorum*» – «*Підтвердження схвалення привілеїв львівським міщанам*» (королем Михайлом у 1669 р.) [ЕПЛ, с. 71]. Документ на позначення усієї сукупності прав того чи іншого прошарку чи групи (частіше професійної): у церковній документації («*confirmationem iurium fraternitati ecclesiae Leopoliensis beatissimae Virginis Mariae ritus Graeci*» – «*підтвердження прав братства львівської церкви Пречистої Діви Марії грецького обряду*» [ЕПЛ, с. 65]), у сфері торгових взаємин («*statuto regni de libertate mercandi omnium in genere regni mercatorum edito*» – «статути королівства, видані про свободу торгівлі всім купцям загалом у королівстві» [ЕПЛ, с. 44]). Одним з найбільш поширених різновидів документа не лише в аналізовані часи, а й надалі (про що свідчить значна кількість термінологічних сполучень із використанням цієї лексеми й у сучасному документообізі – термін *акт (actum, i (n))*,

використовуваний для засвідчення та підтвердження широкого кола юридичних дій: ревізій, купівлі-продажу, рішень, судових постанов та багатьох інших. Причому термін *actum* був широковживаним на позначення документів вкрай різного рівня значущості: від засвідчення об'єднання двох великих держав («*actus unionis regni Poloniae cum magno ducato Lithuaniae*» – «акт унії Польського королівства з ВКЛ» – цей акт, підписаний на Люблінському вальному сеймі 1 липня 1569 р. завідчив т. зв. Люблінську унію між Польським королівством та ВКЛ [ЕПЛ, с. 44]) до процедурної фіксації судової рутини («*actum protestationis*» – скарга, яка спочатку коротко вносилася, аби не пропустити терміну подачі [216]). Характерним саме для середньовічного вживання є вживання терміна «*acta*» на позначення книг, призначених для запису документів, які лише таким чином отримували законну силу. І. П. Новицький у своєму словнику юридичних термінів (створеному у результаті багаторічної роботи із архівними матеріалами) вказав, що таке право фіксації та узаконення документів та рішень гродські книги набули значно пізніше за інші [216]. Загалом же розрізняли чималу кількість таких книг (*acta advocatialis-scabinalia* – вйтівсько-лавничі (або магдебурзькі); *acta comitialia* – сеймові; *acta castrensia* – гродські, *acta tribunalia* – трибунальські; *acta confaederatialis* – конфедератські; *acta succameraria* – старостинські, канцлерські (литовської та коронної метрики), *acta terrestria* – земські, *acta tribunalia* – акти головного апеляційного суду (або трибуналу) та інші [Горбачевський]): «*signanter vero relatione citationis ex parte nationis Ruthenae extraditae, coram actis castrensibus Leopoliensibus*» – «а особливо витягнуте свідчення про позов з боку української нації перед гродськими львівськими *актами*» [ЕПЛ, с. 107]; «*ex actis castrensibus capitanealibus Leopoliensibus extraditum*» – «витяг з львівських гродських, старостинських актів» [ЕПЛ, с. 117]. Слід зауважити також використання у документації й омонімічного значення лексеми як дієприкметника минулого часу пасивного стану (*Participium perfecti passivi*), утвореного від дієслова *ago, ēgī, āctum, ere* (діяти, здійснювати, захищати або вести (справу) у

суді [77]): «*actum in castro inferiori Leopoliensi*» – «діялося у львівському Низькому замку» [ЕПЛ, с. 117]. Очевидно, дериватом лексеми *actum* стає дієслово *actico, avi, atum, are* – вносити до актових книг, нотувати, записувати, надавати документ для внесення в актові книги [Ślp]. Синонімічно використовувались словосполучення *ad acticandum porrigere* (*porrigo, rexi, rectum, ere* – надавати) та *ad acticandum obferre* (*offero, obtuli, oblatum, offerre* – пред'являти) [216]. Часто акт, що містив зобов'язання чи передачу прав, позначається терміном «*запис*», що також використовується у записі латиницею – «*zapis*», утворюючи ряд термінологічних словосполучень, утворених із допомогою неузгоджених озачень зі вказаною лексемою: «*zapis accurationis*» *accurationis, onis (f)*, «*zapis mutae advitalitatis*» – запис, за яким одружені надавали один одному право на спільне майно, навіть у випадку смерті одного з подружжя, «*zapis dimissionis*» / «*zapis cessionis*» – уступний запис, «*zapis donationis*» – дарчий запис, «*zapis obligationis*» – синонімічно до *obligatio, onis (f)* – застава (маєтку), «*zapis simplicis debiti*» – боргова розписка, «*zapis resignationis*» – акт продажу тощо [216, с.1]. Варто зауважити, що до внесення документа в актові книги факт пред'явлення цього документа (на відміну від усного згадування) теж письмово зазначався за допомогою терміна *oblatio, onis (f)* або *oblata, ae (f)* – явка документа для внесення в актові книги, або синонімічно використовувалася прийменникова конструкція *per oblatam*, тобто через пред'явлення, а не усно (запис цей робився на початку) [216, с. 17]. М. Горбачевський у своєму словнику актової мови зауважує також омонімічне використання варіанту терміна *oblata, ae (f)* – данина, яку сплачували господареві піддані (спочатку білим хлібом, а згодом – у вигляді грошового збору), як синоніми до цього варіанту наводяться *oblta* та *oblagia*. При цьому польське дієслово-дериват *oblatowac* засвідчено лише у значенні, похідному від *oblatio* – вносити в актову книгу якусь письмову угоду чи документ [54, с. 231-2].

Вкрай важливим та активно вживаним термін *actum* є у сфері судочинства (інші терміни цієї групи розглянуто у підрозділі 3.5 поданої

роботи).

3.5. Терміни судового права

Термінологія судового права у багатьох аспектах невіддільна від пеніціарної, адміністративної, майнової тощо. Але вочевидь найбільш спеціалізованими виявляються терміни на позначення реалій судових процесів, їх учасників та зрештою рішень, судовими засіданнями винесених. Саме орієнтуючись на такі ознаки й було виділено групи термінів для аналізу:

1. терміни на означення суду та характерних судових процесів:

«*iudicium, i (n)*» – суд: «*coram iudicio relationum nostrarum propriarum continuato*» – «триває до цього часу перед судом наших власних реляцій» – йдеться про реляційний суд, названий так через практику королів, започатковану Сигізмундом Августом, доручати зясування та вирішення частини справ сенаторам чи урядникам, а по завершенні справ видавані від свого імені грамоти відповідно до них [ЕПЛ, с. 44]; «*in iudiciis nostris assessorialibus*» – «в наших асесорських судах» [ЕПЛ, с. 95]; «*juramentum, i (n)*» – присяга: «*iuramenta corporalia*» – «тілесна присяга» [ЕПЛ, с. 39, 44]; «*iuramento corporali comprobare*» – «скласти тілесну присягу» [ЕПЛ, с. 299]; «*testimonium, i (n)*» свідчення; «*controversia, ae (f)*» – суперечка; «*querela, ae (f)*» – скарга; «*ratio, onis (f)*» – аргумент; «*contumo, acis*» – спротив: «*non tamen per se aut legitimum plenipotentem suum comparente, imo se contumacem praebente*» – «однак не з'явилися ні самі, ні через свого законного уповноваженого, якби виявляючи спротив» [ЕПЛ, с. 107]; «*citatio, onis (f)* / рідше *citacio, onis (f)*» – позов; «*adcitatio, onis (f)*» – припозов, заклик (синонім класичного римського *accitus, us (m)*); «*vox, vocis (f)*» – позов, оголошення; «*relatio, onis (f)*» – реляція: «*originales citationes relationes*» – «оригінальні свідчення про позови»; «*Alias decreto eodem nostro, citationibus ipsis originalibus earum relationibus*» – «В інший час за тим нашим декретом (внесені) оригінальні свідчення про позови» [ЕПЛ, с. 107]; «*origo citationis*» – «вступний позов»; «*positio citationis*» – т. зв. «покладання позову»; «*amissio*

citationis» – «скасування позову»; «*citacio capitalis*» тощо; «*voce ministerialis terrarum regni generalis nobilis Laurenty Kierzniewski ter et ultra solitam juris formam quatuor vicibus ad nos judicialeque nostra acclamata*» – «за позовом генерального возного земель королівства шляхетного Лаврентія Кєшнєвського, оголошеним тричі та понад прийняту форму права учетверте, (щоб прийти) до нас та нашого суду» [ЕПЛ, с. 107]; «*Quo in termino ex eadem citatione seu adcitatione hic Varsaviae feria sexta ante dominicam Laetare Quadragesimalem proxima*» – «Тому в термін, що виходить з цього позову чи припозову тут, у Варшаві, в найближчу п'ятницю перед неділею «Летаре квадрагесімалем» [ЕПЛ, с. 94] «*actoratus, us (m)*» – позов (середньовічний варіант); «*actio, onis (f)*» – акція, дія (судова): «*in procedendo respondere iniunxerat ac subsequenter competentem esse actoratum ac actionem nationis Ruthenae Leopoliensis decreverat*» – «і доповнив, щоб у дискусії процесувалися та постановив, щоб внаслідок (цього з'ясувати), чи були відповідними позов та (судова) акція львівської української нації» [ЕПЛ, с. 106]; «*acclamatio, onis (f)*» – оголошення; «*contumacia, ae (f)*» – порушення, неявка до суду, строптивість: «*attenti praefati ministerialis relatione de acclamatione citate partis ad nos et iudicium nostrum facta in contumaciam illius ad legitimam vero eamque juridicam actoreae partis instantiam et affectationem*» – «беручи до уваги свідчення згаданого возного про оголошення стороні відповідача, зроблене для позову до нас і до нашого суду» [ЕПЛ, с. 95]; «*jurisdictio, onis (f)*» – юрисдикція; «*superioritas, atis (f)*» – зверхність: «*iurisdictioni superioritatieque*» – «юрисдикції та зверхності» [ЕПЛ, с. 66]; «*sessio, onis (f)*» – сесія, судове засідання, нарада: «*in praemissis curam bonum ordinem ducendum modestiamque et justitiam in sessionibus suis observandam praecipimus*» – «для згаданої турботи наказуємо вести (справи) у доброму порядку, дотримуватися скромності та справедливості на своїх сесіях» [ЕПЛ, с. 101]; «*causa, ae (f)*» – справа: «*eandem citatam partem non comparentem in lucro causae istius condemnari permisimus*» – «дозволяємо засудити за спротив ту сторону відповідача, яка не з'явилася, на прогаш у тій справі за законною

та твердою вимогою і наполяганням сторони позивача» [ЕПЛ, с. 95]; «*quaestio, onis (f)*» – слідство, допит, часто йдеться про «проби», точніше «пристрасні проби» – тортури при допиті задля підтвердження обставин важких кримінальних злочинів; такі «*quaestiones*» звично реалізовувалися побиттям киями, канчуками чи різками, прикладанням розпеченого заліза, згодом у пізніші часи (з XVIII ст.) побиття відбувалося батогами та плітками, але вже не привселюдно (від квестій звільнялися божевільні, малолітні, віком більше 70 рр., вагітні, шляхтичі, представники духовенства, «значні чесні люди»; але якщо йшлося про вбивство чи політичний злочин, то звільнення вже не діяло) [228, с. 61-3]: «*adhibere quaestioni*» – «відводити на допит». Але використовувався термін і для означення більш широкого поняття слідства у цілому: «*conscriptioes quaestionum*» – «протоколи слідства», а часто і у значенні, характерному саме для права римського – на позначення трибуналу, розгляду питання у цілому (в усіх його різновидах): «*quaestiones publicae seu perpetuae*» – «сталі трибунали» очолювані претором; при цьому середньовічна термінологія активно використовує лексему й при означенні судової справи узагалі: «*materia quaestionis*» – судова справа [Slp]. На позначення допиту синонімічно вживаною була також лексема «*inquisitio, onis (f)*». Вживаними у саме у сфері судовій є терміни, виражені дериватами дієслів, іменними формами герундія (*Gerundium*) та герундива (*Gerundivum*): «*videndum, i*» (від *videre*) – розгляд; «*audiendum*» (від *audire*) – вислуховування: «*ad videndum et audiendum causam eandem*» – «для розгляду і вислуховування тієї справи» [ЕПЛ, с. 94]; «*publicandum*» (від *publicare*) – оголошення (грамоти); «*terminum publicandae*» – термін оголошення: «*ministerialem regni generalem ad publicandam addimus et terminum publicandae in judiciis nostris assessorialibus absque quovis ad citatos ne conservamus peremptorium*» – «генерального возного королівства для оголошення (грамоти) додаємо і зберігаємо термін оголошення в наших асесорських судах без будь-яких перешкод відповідачів» [ЕПЛ, с. 95]; «*jus praesentandi*» (від *praestare*) – «право презентити»: «*ex causis et rationibus, quod magistratui ad beneficia eiusdem*

ecclesiae jus praesentandi inserviat» – «з тих причин та приводів, що магістрату прислуговує право презенту до бенефіцій того костелу» [ЕПЛ, с. 112]; «*perhibendum testimonium*» (від *perhibere*) – «складання зізнань»: «*testes catholicos, quos inducunt ad perhibendum testimonium in eorum causis non admittitis, freti quadam constitucione vestra de perhibendo testimonio edita*» – «ви не допускаєте свідків католиків, яких приводять до складання зізнань в їхніх справах, покликаючись на якусь вашу ухвалу, видану щодо складання зізнань» [ЕПЛ, с. 255].

2. терміни на позначення учасників судового процесу: юридичні терміни, сформовані та такі, що набули широкого ужитку в середньовічній та ранньомодерній епохі: «*pronunciator, oris (m)*» – глашатай, оголошувач (формальних типових формул): «(adhibito) *pronunciatore rothe alias poprzywoczszy* (У копії ЦДІАУЛ . – Ф.129, оп.1, спр.2, арк.1: *poprzywodae*)» – «при запрошенні виголошувача формули (присяги), по-іншому «*ro przywodie*» [ЕПЛ, с. 39]; «*instigator, oris (m)*» – оскаржувач або обвинувач (яким вважався потерпілий) – за цього відсутності або у випадку, коли сторони мирилися, справа закривалася в ході слідства і не слухалася [228, с. 123]; а також загальноживані у юридичній латинській ще з античних часів: «*delator, oris (m)*» – звинувачувач: «*ad instantiam generosi instigatoris regni eiusque delatorum famatorum seniorum totiusque nationis Ruthenicae civitatis Leopoliensis actorum*» – «на вимогу шляхетного публічного оскаржувача королівства і його звинувачувачів славетних старших і всієї української нації міста Львова» [ЕПЛ, с. 94]; «*defensor, oris (m)*» захисник: «*cum nobili Sebastiano Rybczynski defensore causae*» – «разом з шляхетним Себастьяном Рибчинським, захисником (їхньої) справи» [ЕПЛ, с. 94]; «*pars, partis (f)*» – судова сторона: «*pars gravata*», «*pars laesa*» – скривджена, обтяжена, потерпіла сторона» [ЕПЛ, с. 44]; «*cuius quidem poena medietas fisco nostro, altera vero medietas parti laese cedet*» – «за якою половина штрафу припаде нашій скарбниці, а інша половина – потерпілій стороні» [ЕПЛ, с. 61]; «*medietatem fisco nostro, parti vero gravatae aliam medietatem toties*» –

«половина нашій скарбниці, а інша половина обтяженій стороні» [ПНЛ, с. 88]; «*medietatem fisco nostro aliam vero parti gravatae*» – «половина якої припадає нашій скарбниці, а інша – потерпілій стороні» [ЕПЛ, с. 92]; «*pars citata*» – позвана сторона; «*pars actorea*» – позвана сторона: «*Et actorea ex citatione sua proponente contentaque illius decerni petente*» – «І (сторона) позивача зі свого боку пропонувала і просила вирішити за його змістом» [ЕПЛ, с. 95]. Останній із наведених прикладів також яскраво демонструє широку вживаність використання дієприкметників теперішнього часу активного стану (*Participium praesentis activi*) та дієприкметників минулого часу пасивного стану (*Participium perfecti passivi*) саме термінології сфери судочинства (*proponens, entis; petens, entis; plenipotens, entis; «indecisus, a, um»* та інші): «*citata vero nobiles et spectabilibus praeconsule, consulibus totoque magistratu ac communitate civitatis nostrae Leopoliensis per nobilem Michaellem Nagrodzki plenipotentem suum*» – «а позвана (сторона): шляхетні і знамениті бурмистр, райці та весь магістрат і громада нашого міста Львова через шляхетного Михайла Нагородзького, свого уповноваженого» [ЕПЛ, с. 95]; «*per suum quemvis legitimum plenipotentem*» – через будь-якого свого законного уповноваженого [ЕПЛ, с. 95]; «*in terminis, in quibus indecisa stetit constitui*» – «в термінах, в яких невирішена (справа) перебувала» [ЕПЛ, с. 94]; «*consiliarius, i (m)*» – радник; цікавим є також приклад терміна-композиції на позначення юриста, правника, утворений у результаті сполучення двох лексем словосполучення «досвідчений у праві» – *juris + peritus «jurisperitus»*: «*nos cum consiliariis et jurisperitis nostris, petitam ad monimenta dilationem citatae parti*» [ЕПЛ, с. 95].

3. терміни на позначення рішень та відповідної документації:

«*rescriptum, i (n)*» – розпорядження; «*executio, onis (f)*» – виконання: «*actores circa jura, privilegia, tam serenissimorum antecessorum nostrorum, quam nostra, tum dictum rescriptum conservari, executionem eiusdem rescripti nostri decreto contumaciali super honorato regente obtento*» – «позивачі відповідно до прав, привілеїв як наших найясніших попередників, так і наших, також (відповідно

до) згаданого розпорядження (просили) зберегти, щоб було наказано виконання того нашого розпорядження за контумаційним декретом, отриманим чесним регентом» [ЕПЛ, с. 94]; «*convulsio, onis (f)*» «*convulsio jurium*» – протидію правам: «*approbati iniungi, actores juribus, quibus citati gaudent, gaudere debere declarari, tum pro convulsio jurium actoribus servientium, citatos puniri*» – «щоб позивачі мали тішитися далі правами, якими відповідачі тішаються, щоб відповідачі були покарані за протидію правам, які слугують позивачам» [ЕПЛ, с. 94]; «*revivificatoria, ae (f) / revivificatorium, ae (n)*» – відновлення (справи): «*Idque revivificatorie ad paratos terminos, tam ex ad citatione* (лат. *accitus* (від *accio*) – заклик) *per honoratum regentem, omnium ordinum et nationum*» – «Це відновлення (справи) є залежне від будь-якого правового кр. як з позову чесного регента, всіх станів і націй» [ЕПЛ, с. 94]; «*reponendum, i (n)*» – складання, відкладання, упорядкування: «*pro reponendo decreto nostro contumaciali ab actoribus super ipso obtento extradite*» – «про складання (для перевірки) нашого контумаційного декрету позивачами, який отримали щодо цього» (контумаційний декрет видавався за неояву в суді у зазначений строк і свідчив про програш справи через цю обставину, адже неоява у суді у потрібний час розглядалася як «непослушність праву» [ЕПЛ, с. 94]; «*dilatio, onis (f)*» – відкладення; «*Iam vero plenipotente citatorum dilationem ad monimenta sibi concedi supplicante*» – «А вже уповноважений відповідачів просив (в оригіналі вживається іменник) дозволити йому відкладення для пошуку доказів» [ЕПЛ, с. 95]; «*instantia, ae (f)*» – вимога; «*repositio, onis (f)*» – складання; «*retardatio, onis (f)*» – затримка; «*protellatio, onis (f)*» – відкладання: «*Vicissim quoque eandem nationem Ruthenam Leopoliensem, ex instantia nobilis magistratus Leopoliensis, pro repositione rescripti nostri praememorati, in retardationem et protellationem causae ad judicia relationum propriarum nostrarum citatos fuisse*» – «У свою чергу та львівська українська нація була позвана на вимогу шляхетного львівського магістрату для складання нашого згаданого розпорядження для затримки та відкладання справи до судів наших власних реляцій» [ЕПЛ, с. 106]; «*refusio, onis (f)*» –

повернення: «*ad refusionem eorumdam damnorum citatam partem condemnamus, decreti nostri praesentis vigore*» – «засуджуємо до повернення тих втрат стороною відповідача за силою данного нашого декрету» [ЕПЛ, с. 96].

3.6. Терміни кримінального права

Термінологія кримінального права містить як загальноюридичні, значною мірою визначені у попередніх пунктах поданої роботи, так і ряд специфічних, актуальних насамперед для цієї галузі, як-от: терміни пеніціарного права, терміни кримінально-процесуального права, тож лексико-семантичні групи термінів, вживаних саме стосовно кримінальної документації було виділено у цьому підпункті:

1. **терміни на позначення загальних понять та норм кримінально-процесуального права:** «*causa criminalis*» – кримінальна справа: «*exsertis causis criminalibus et poenis*» – «за винятком кримінальних або карних справ і штрафів» [ЕПЛ, с. 148]; «*crimen, inis (n)*» – злочин; «*convulsio iurium / juris*» – протидія праву [ЕПЛ, с. 94]; «*exsecutio, onis (f)*» – виконання вироків, рішення;

2. **назви злочинів та означення тих, хто їх здійснює:** «*furtum, i (n)*» / «*furticinium, i (n)*» – крадіжка; «*praedatus, us (m)*» – розбій, грабіж; «*fur, furis (m)*» – крадій; «*predator, oris (m)*» / «*praedator, oris (m)*» / «*spoliator, oris (m)*» – грабіжник, розбійник: «*Furem et predatorem cum eorum complicibus*» – «Злодія та розбійника з їхніми помічниками» [ЕПЛ, с. 210]; «*predatores et spoliatores*» – розбійники і грабіжники [ЕПЛ, с. 211]. Варто зауважити, що на юридичному рівні розрізнялися т. зв. «нічні» та «денні» крадії – «*fures nocturni*» та «*fures diurni*». Вживаний і в латинській мові класичного періоду іменник «*nocturnus, i (m)*» доповнюється аналогічним граматично антонімом «*diurnus, i (m)*» (дериват від «*diurnus, a, um*»). Законом визначалося, наприклад, що за вбивство «нічного злодія» не каратимуть, а от вбивство «денного» вважається усвідомленим злочином, і за нього карають відповідно. Окрім того, якщо нічного злодія ввіймали «по гарячим слідам» та «*z liczem*»,

тобто з украденою річчю, то, звернувшись одразу до суду, потерпілі могли розраховувати на засудження злодія: «*ius est de furibus constitutum nocturnis et diurnis*» – «право є встановлене про нічних та денних злодіїв» [ЕПЛ, с. 198]; «*incendium, i (n)*» – підпал; «*sangwis, inis (m)*» / «*sanguis, inis (m)*» – «кривавий» злочин, важкі тілесні ушкодження, рідко – вбивство; «*occisio, onis (f)*» (від *occido, cidi, cisum, ere* – вбивати) – вбивство: «*occisio capitis*» – вбивство дорослої людини; «*occisio prolis*» – вбивство дитини; «*de occisione hominis voluntaria aut casuali*» – «про навмисне або випадкове вбивство людини» [ЕПЛ, с. 211]; «*homicidium, i (n)*» (від *homo, inis (m)* – людина та *caedo, cecidi, caesum, ere* – вбивати) – вбивство: «*homicidium culpabile*» – ненавмисне вбивство; «*homicidium dolorosum*» – навмисне жортоке вбивство; «*homicidium sui ipsius*» – самовбивство; «*homicidium casualia (fortuita)*» – ненавмисне вбивство; «*homicidium mere casualia*» – випадкове вбивство; «*homicidium necessaria*» – вбивство з метою самооборони; «*homicidium voluntaria*» – навмисне вбивство; «*homicidium et deliberate violentaque*» – заздалегідь сплановане вбивство [Slp]; «*mutilatio membrorum*» (*mutilatio, onis (f)* від *mutilo, avi, atum, are* – пошкоджувати, відсікати) – тілесні ушкодження, позбавлення частин тіла (у такому значенні словосполучення використовувалось і для означення відповідних покарань); у загальних документах також використувалось словосполучення «*excessus enormis*» («*excessus, us (m)*» та «*enormis, e*») на позначення усіх можливих, але не прописаних окремо різновидів тілесних ушкоджень: «*furti, incendii, sangwinis, homicidii, membrorum mutilationis et quibusvis enormibus excessibus*» – «крадіжки, підпал, кров, вбивства, тілесні пошкодження і за будь-які незвичайні вчинки» [ЕПЛ, с. 127]; «*effusio sanguinis*» («*effusio, onis (f)*») – досл. «проливання крові»; «*violentia, ae (f)*» – жорстокість: «*poenae, quae violentiam ex sanguinis effusione contingunt, ad eundem advocatum ... pertinebunt*» – «штрафи, які мають приходити з кривавих насильств, тому ж війтові ... мають належати» [ЕПЛ, с. 148]; «*vulnus, eris (n)*» – рана: «*vulnus lividum*» – синяк, синя рана (таке словосполучення із прикметником «*lividus,*

a, um» – синій використовується замість наявного у латинській мові іменника «*livor, oris (m)*» – синяк, можливо, для полегшення «класифікації» різновидів поранень); «*vulnus cruens*» («*cruens, entis*») – кривава рана: «*tercio pro homicidio et vulneribus cruentis ac lividis, quarto pro furticiniis*» – «третья (стаття) про вбивства та криваві рани і синці, четверта – про злодійство» [ЕПЛ, с. 180]; «*adulter, eri (m)*» – зрада, коханець, іноді – єретик; «*monetae adulter*» – фальшивомонетник [Шп]: «*Quod Ivaschkonem in recenti crimine adulteri cum femina catholica Christiana deprehensum per huiusmodi iuris sui civilis rigorem et observacionem iudicassent condemnassentque ac decrevissent, in capite illius esse puniendum, prout punitus erat in effectu*» – «(а) через те, що Івашка на свіжому злочині адультера з жінкою католичкою-християнкою спіймали і з суворістю та дотриманням свого міського права судили, звинуватили та постановили покарати на смерть, як він і був покараний у дійсності» [ЕПЛ, с. 186]. У наведеному уривку документа заслуговує на увагу приклад адаптації іменника на позначення вочевидь слов'янського імені до норм відмінювання латинської мови – *Ivaschko, onis (m)*; «*excessus crimosum*» («*excessus, us (m)*») – злочинний виступ; «*consilium crimosum*» («*consilium, i (n)*») – злочинна змова, наприклад, «*iuris regii aut domini fuerit excessiws, contra regiam maiestatem aut dominum suum*» – «злочин щодо права короля або пана, проти права маєстату або свого пана» [ЕПЛ, с. 192]; «*ebrietas, atis (f)*» / «*ebriatus, i (m)*» / «*temulentia, ae (f)*» – пияцтво: «*in ebrietate*», «*in ebrietatis conditione*» – у (стані) сп'яніння [ЕПЛ, с. 193]; «*ebriamen, inis (n)*» – отруєння; «*temulentus, a, um*» / «*ebrius, a, um*» / «*ebriacus, a, um*» – п'яний, п'яниця; «*ebriosus, i (n)*» – п'яниця: «*Capitulum octavum de temulentis seu ebriis*» – «Розділ восьмий про п'яних чи п'яниць» [ЕПЛ, с. 193]. Пияцтво було розповсюдженим у тогочасного робочого люду, так, наприклад, відповідно до збереженої документації у 60-х рр. XVII ст. більше половини цехових коштів витрачалися на «святкування» з різних причин, також зафіксовано значну кількість «наслідків» таких частувань: бійки, побиття, психічні розлади тощо, причому ініціаторами та активними учасниками часто виступали жінки [228,

с. 244], хоча більшість таких хуліганських порушень все ж мали не кримінальний, а скоріше адміністративний характер, якщо аналізувати їх відповідно до норм сучасного права [228]; «*violatio, onis (f)*» – зґвалтування, насильство; «*violator, oris (m)*» – гвалтівник, насильник, порушник: «*Capitulum sexagesimum secundum de violatore femine, uxoris vel ancille*» – «Розділ шістдесят другий про насильника жінки, дружини або служниці» [ЕПЛ, с. 204]; «*convulsor, oris (m)*» / «*violator, oris (m)*» – порушник: «*sub rigore in convulsos privilegiorum seu rescriptorum nostrorum legibus regni sancitis*» – «під суворістю (кар), що накладаються у законах королівства на порушників наших привілеїв чи розпоряджень» [ЕПЛ, с. 85], поданий приклад фіксує вочевидь усталене формулювання, адже у майже виключно польськомовному тексті документа виокремлюється лише один латинськомовний «шматок»;

3. пеніціарні терміни: «*poena, ae (f)*» / «*pena, ae (f)*» – кара, покарання, штраф: «*sub poena*» – під карою [ЕПЛ, с. 44]; «*verum cum ipsis iure mediante expenantur, sub poenis contra violators literarum salvi conductus sancitis*» – «але з ними за посередництвом права полагоджуйте (справи), під (сплатою) штрафів, встановлених проти порушників охоронних грамот» [ЕПЛ, с. 67]; «*pena pecuniaria*» [ЕПЛ, с. 97]; «*poena sanguinis*» – покарання на смерть; «*citati minime respondere teneantur nec aliquas penas soluere sint astricti*» – «цілком не були зобов'язані відповідати або змушені платити будь-які штрафи» [ЕПЛ, с. 127]; «*mulcta, ae (f)*» – покарання, грошове покарання: «*jus mulctae dictionis*» – право накладання грошового покарання [Słp]; «*sub mulcta mille aureorum Hungaricalium*» – «карою у 1 тисячу угорських золотих» [ЕПЛ, с. 99]; «*damnum, i n*» – відшкодування, стягнення: «*damni restauratio*» / «*solutio damni*» – виплата відшкодування. Основними різновидами грошових покарань були: стягнення (на гроші та рухоме майно), грабіж (там, де застосовувалось звичаєве право («затримання кредитором чужої речі для погашення боргу», відповідно до універсалу І. Мазепи 1699 р. заборонялося грабувати іноземних купців), також можливим було «відшкодування» смерті

чи скалічення потерпілому чи його родичам (таким чином іноді уникали кровавої помсти родичів загиблого) – «головщина / головщизна» та «пограбування» майна [228, с. 207-10]. Розміри таких виплат встановлювалися законом, так, наприклад, головщизна за Литовським статутом 1588 р. була втричі більшою порівняно із відповідною у Статуті 1529 р., У ВКЛ для жінок головщизна удвічі перевищувала її у чоловіків, з-поміж інших тогочасний дипломат Михалон (Михайло) Литвин (Michalon Lituanus) у своєму дослідженні «De moribus Tartarorum, Lituorum et Moscorum» зауважує необхідність залучення такої міри покарання за вбивство як страта, що з дечкими уточненнями й було утверджено 1551 р. [180]; «*expensum, i n*» – витрати: «*expensa litis*» (*lis, litis (gen. pl. ium) f*) – суд – судові витрати: «*actores iuribus, quibus citati gaudent, gaudere debere declarari, tum pro convulsion iurium actoribus servientium, citatos puniri, in damnisque et litis expensis condemnari*» – «щоб позивачі мали тішитися далі правами, якими відповідачі тішаться, щоб відповідачі були покарані за протидію правам, які слугують позивачам і були засуджені до (відшкодування) шкоди і судових витрат» [ЕПЛ, с. 94]; варто зауважити, що окрім призначення сплати судових витрат, у справах щодо клевети часто практикувалася також заздальгідь визначена зарука, тобто внесення певної грошової суми на випадок порушення вироку суду [228, с. 212] – «*vadium, i (n)*» – заклад, пеня, штраф за неустойку відповідно до зобов'язань, заручний лист, застава [216]: «*vadium mortuum*», «*vadium primum*», «*vadium triplicatum*», «*vadium vivum*» [Slp]; «*Theutonico Maydemburgense respondere tenebuntur sub pena et vadio inferius descripto*» – «У тих чотирьох статтях перед тим вйтом, бурмистром і райцями мають стати, коритися й у справах між собою у німецькому магдебурзькому праві мають відповідати під штрафом та нижчеподаним закладом» [ЕПЛ, с. 148]; «*bannitio, onis (f)*» (від «*bannio, ivi, itum, ire*» – засудити на вигнання, не плутати із «*bannito, avi, atum, are*» / «*bannire iudicium*» – судити за німецьким правом – обидва дієслова не використовувалися у класичній латинській мові) – баніція, вигнання, повне чи часткове позбавлення прав злочинця (частіше

державного): «*bannitio perpetua*» – вічна баніція, засуджений на вічну баніцію міг бути страчений кожним старостою; «*bannita, ae (m)*» – вигнанець; «*bannitus, i (m)*» – баніт, лавник пор. із «*bannitor, oris (m)*» – судовий возний, той, хто оголошував судовий позов [Ślp]: «*in totoque privilegia eiusdem nationis Ruthenicae observent, iisdem citatis demandamus idque sub poena mille aureorum Hungaricalium pro qualibet contraventione actoribus solvenda et sub ipsa poena bannitionis perpetuae*» – «загалом дотримуйтеся привілеїв тієї української нації, цього вимагаємо у тих відповідачів під карою в 1 тисячу угорських золотих, що мають сплачувати при кожному (випадку) протидії позивачам, і під карою вічної баніції» [ЕПЛ, с. 95]; «*publicavit, eosdemque citatos, perpetuo bannitos et de regno Poloniae ac magno ducatu Lithuaniae provinciisque eis annexis proscriptos esse proclamavit et ad notitiam deduxit*» – «оголосив та оприлюднив та довів до відома, що ті відповідачі назавжди є проголошеними банітами у Польському королівстві та ВКЛ і приєднаних до них провінціях» [ЕПЛ, с. 111]; «*poenam bannitionis perpetuae super nobili magistratu, ordinibus et communitate Leopoliensi*» – «кару вічної баніції щодо шляхетного львівського магістрату, станів та громади» [ЕПЛ, с. 111]; «*confiscatio, onis (f)*» – конфіскація; «*interceptio, onis (f)*» – відняття, забирання: «*sub libera librorum talium confiscatione et interceptione*» – «під (загрозою) вільної конфіскації та відняття» [ЕПЛ, с. 99]; «*captivitas, atis (f)*» – ув'язнення, військова неволя, каліцтво: «*si vero pox iudicium tunc de captivitate*» – «А якщо б суду зашкодила ніч для ув'язнення» [ЕПЛ, с. 148]; «*emenda, ae (f) / emendatio, onis (f)*» – викуп, виправлення, покращення: «*Armenis vero, quibus omnibus etiam in ipsa violacione privilegii iniuria est facta, decernimus pro emenda seu pena iuxta morem iuris Maideburgensis, singulis hospitibus*» – «А вірменам, яким у всьому тому через порушення привілею сталася (несправедливість), вирішуємо, що викуп або штраф відповідно до звичаю магдебурзького права мають сплатити кожному господарю» [ЕПЛ, с. 180]; «*infamia*» – позбавлення честі, вирок про позбавлення честі [216], «*nota infamiae perpetuae*» («*nota, ae (f)*»): «*furi manus eius abscidi debent, aut sibi in*

fronte ardenti et candenti sigillo in fronte *nota perpetue infamie* imprimi et cauterisari debet» – «злодієві його руку повинні відсікти або на його чолі має бути витисненим випалений знак на вічний знак ганьби» [ЕПЛ, с. 197]; «*penitencia, ae (f)*» – спокутування (лексема, ймовірно, є новотвором XV-XVI ст.): «Nova vero lex demonstrat talem casum *pena pecuniaria et penitencia emendandum et soluendum esse*» – «А новий закон показує – у такому випадку грошову кару слід платити та виконувати покуту» [ЕПЛ, с. 97]; «*vinculum, (n)*» – покарання, зобов'язання, у множині – кайдани, ув'язнення: «*vincula publica*» – публічне ведення у кайданах; «*adductio in vincula*» – ув'язнення; «*in vinculis contineri*» – перебувати в ув'язненні; «*excipere e vinculis*» – звільняти від ув'язнення; «*vinculum pignoris*» – застава; «*debet sub fideiussione e vinculis dimitti*» – «має бути відпущений з ув'язнення на поруки» [ЕПЛ, с. 257]; «*patibulum, (n)*» – шибениця, тортури, повішання: «*pena patibuli*» – кара шибениці [ЕПЛ, с. 210], страта зазвичай проводилася завжди прилюдно, на ринку, в ярмарковий день та не поширювалась на вагітних жінок, дітей (хлопців до 16 рр. та дівчат до 13 рр.), людей похилого віку. Якщо засудженого на смерть дівчина обирала в чоловіки, він також діставав помилування [228, с. 221]; «*custos, odis (m, f)*» – наглядач, сторож, у множині – охорона; «*lictor, oris m*» – охоронець, цінак; «*carnifex, icis m*» – мистр, кат – виконував судові вироки у кримінальних справах, проводив допити тощо; «*carcer, eris m*» – в'язниця, в'язень: «*adduction in carcerem*», «*mala carceris mansio*» – ув'язнювати, «*recludere in carcerem*» – закривати у карцер: «*debet a custodibus et lictoribus in carcerem civilem tradi*» – «має бути сторожами та ціпаками відданий до міської в'язниці» [ЕПЛ, с. 257], арешт та утримання у тюрмі (при суді чи уряді, будувалися з глибокими підвалами, тому була тюрма нижча, споднія, та верхня)) були заходами запобіжними і передували проведенню суду, загалом же тюремне ув'язнення було основною мірою покарання саме у містах [228, с. 221]; «*questio, onis (f)*» – допит, проба, скарга, тортури, звично проводилися катами. Тортури (аналогічно до ордалій Київської Русі) були способом отримання доказів, європейське кримінальне

право запозичує тортури через канонічне право [228, с.60-1]; «*relaxacya, ae (f)*» / «*relaxatio, onis (f)*» – королівська грамота, яка повертала права особі, яку засудили до баніції чи інфамії, за умови, що ця особа задовольнить тих, через кого таке покарання отримала; звільнення [Ślp, ЕПЛ, с.196]: «*relaxatio legis*», «*relaxatio juris*» – збільшення можливостей, надання більшої кількості повноважень, прав тощо.

Існували покарання, які стосувалися лише певного соціального прошарку, наприклад, штраф за «гультьяйство та безробітність» могли отримати жебраки (*mendici*) та біглі селяни (*rustici vagi*): «*poena contra rusticos vagos*». У містах гультьяї, як чоловіки, так і жінки, які наймалися на роботу менше як на рік або взагалі не працювали, мали також сплачувати до скарбу по 12 грошів. Лузних людей зобов'язували протягом трьох днів після приходу до міста найматися на службу, тих же, хто цю вказівку не виконував, карали (затримавши, заковували у кайдани й відправляли на важкі будівельні роботи), таким було рішення коронного вального сейму 1519 р.: «*Rustici vagi, qui ad tertium post suum in civitates vel oppida ingressum servitio sive artificio se non applicuerint, volumus et statuimus, ut per officium civile capiantur et detineantur, vincitque compede ad faciendos aggeres et fossas civitatum vel arcium adhibeantur, ne et furta vel latrocinia ex eis multiplicentur, et nobilitas servorum aut laboratorum penuria premature; id quod et allis omnibus in bonis suis facere licebit*» [228; 56, с. 483]. Пізніше це рішення неодноразово підтверджувалося, але вже у дещо розширеному варіанті, бо стосувалося це «*hominum otiosorum et vagabundorum, nullisque servitiis aut artificiois addictorum*», тобто волоцюг і «безробітних» [56].

3.7. Терміни цивільного, майнового та економічного права

Майнові відносини врегульовуються переважно нормами цивільного права, почасти залучаючи необхідні та відповідні ситуації норми права адміністративного. Звичайно, аналізуючи документацію XVI-XVII ст., навряд чи можливе та доречне дотримання усіх нюансів розмежування та

стратифікації усіх галузей права у сучасному розумінні, тож використаний розподіл є умовним таким, що насамперед відповідає зручності логічного викладу аналізованого матеріалу. З-поміж термінів, залучених до відображення майнових відносин слід виділити такі основні групи:

- 1) терміни на позначення права та передачі права власності;
- 2) найменування маєтних осіб саме з точки зору майнового та цивільного права, тобто таких, що мають право власності, а не на позначення соціально-адміністративного статусу (такий аспект було розглянуто у пункті 3.2.1 поданої роботи);
- 3) терміни, використовувані для документальної фіксації позичок, оренди та застави, адже ці практики були важливою та невід'ємною частиною фінансово-майнових відношень.

До першої групи віднесено такі основні терміни: «*cura*», «*tutela*», «*patrocinium*», «*provisio*», «*administratio*» («*administratio protectionem*»), «*patrocinium*», «*provisoriatus*», «*iuris patronatus*», «*tutorial (is)*» – акт, яким надавалось право опіки над малолітніми (неповнолітнім) та його майном [216], «*tutor*» – опікун, піклувальник [216], «*tutella*» – опіка, піклування.

Економічно-торговельні звязки значною мірою виявлялися у супутній документації та містили важливу для поданого дослідження та для аналізу соціально-правничих взаємин загалом термінологію. Частково пласт лексики на позначення майнових прав розкрито у у пункті 3.4.3 роботи, присвяченого найменуванням документів, вживаних у XVI-XIVII ст.: «*ius, juris (n)*», «*privilegium, i (n)*», «*libertas, atis (f)*», «*immunitatas, atis (f)*», «*praerogativa, ae (f)*», «*fundatio, onis (f)*», «*erectio, onis (f)*» тощо: «*qui iura, privilegia, libertates et munimenta serenissimi olim domini nostri regis gratissimi ecclesie pretacte Leopoliensis eviterne datas et concessas, ex primewa fundatione et erectione eiusdem sub sigillis maiestatis communitas et per modernum dominum nostrum regem confirmatas et roboratas coram nobis ac dominis consiliariis*» – «Він показав перед нами та панами радниками, що є тепер при нас, права, привілеї,

вільності та *підтвердження* найяснішого, покійного нашого пана короля, дані та надані якнайласкавішим чином тому львівському костелу з початкової його фундації та ерекції, скріплені маєстатичними печатками та підтвержені й зміцнені сучасним нашим королем» [ЕПЛ, с. 153].

Частовживаною є також термінологія на позначення передачі чи переходу права власності з тих чи інших причин: «*dimissio, onis (f)*» або часто синонімічно використовувався «*cessio, onis (f)*» – уступка, уступний запис; «*intromissio, onis (f)*» – інтромісія, вступ у володіння; «*reinductio, onis (f)*» («*reindukcyя*») – вступ до володіння маєтком попереднього власника, який був вигнаний силоміць; повернення захопленого маєтку «*resignatio, onis (f)*» – акт продажу, документальна його фіксація; «*emptio, onis (f)*» – купівля: «*sub istius iudicis sigillo litera resignationis et emptionis bonorum obtineri et extradi debet, et sicut litere et munimenta sub sigillo maiestatis regie concessa et data omnis generis contractum perfectum faciunt*» – «і під печаткою того судді грамота відступлення і купівлі маєтків повинна бути отримана і видана, як і грамота та підтвердження, надані та видані під печаткою королівського маєстату, роблять довершеним будь-якого виду контракт» [ЕПЛ, с. 210]. Сюди ж відносимо терміни на позначення заповітів та передачі/дарування: «*donatio, onis (f)*» – дарування; «*testamentum, i (n) / charta ad instartestamenti*» – заповіт, духовній заповіт; запис «*mutuae advitalitatis*» позначав документ, у якому подружжя надає один одному право на пожиттєве володіння майном у випадку смерті одного з них; *presenta, ae (f)* або синонімічно використовувався термін *фундуи(ъ)* (причому обидва варіанти активно транслітерувалися та інкорпокувалися у документ із використанням відмінного алфавіту) – дарчий запис на користь церкви чи монастиря; «*cessio, onis (f)*» – уступка права на власність; «*fidejussor, oris (m)*» – поручитель; «*abrenuntiatio, onis (f)*» – відмова, відречення, зречення прав. Варто зауважити нетипове для латинської мови класичного зразка використання лексеми «*fortuna, ae (f)*» як терміна на позначення майна, переважно про нерухомість [216]. Коли йшлося про підтвердження/передачу/отримання

прав на нерухомість часто виникала потреба уточнень щодо прилеглих територій. Тут ставали у пригоді терміни *pluralia tantum*: «*circumferentia*», «*attinentia*» («обіходи» – межі та приналежності маєтку) та «*pertinentia*» («належності», приналежності, кордони, доходи і т. п. характеристики маєтку). *Attinentia* – термін найширшого значення із трьох вказаних, хоча зазвичай у документах, пов'язаних із продажем, записувалися формули на кшталт: «*cum omnibus attinentiis, pertinentiis et circumferentiis*» [216].

3.7.1. Терміни митного та податкового права

На українських територіях ще з початку XIV ст. підлягала досить чіткій регламентації торгівля і зовнішня, і внутрішня, реалізуючись у системі мит та податків (у тому числі регламентувалися та підлягали омитненню складське право та «дорожній примус»), при цьому нерідко влада вдавалася до виокремлення законодавчо місцевих купців, частіше підтримуючи їх, порівняно із прийшлими. Насправді ж ці заходи скоріше ускладнювали та уповільнювали процес розвитку внутрішньої, а особливо зовнішньої торгівлі, адже, окрім наявних (непогода, грабежі тощо), створювалися штучні «перешкоди» у дорозі (заборона їхати багатьма шляхами, щоб не оминучи численних митниць, примус до оптового збуту через необхідність оплати складів та часто неможливість вивезти уже завезений товар) – усе це мало різносторонні наслідки: з одного боку, частина купецького люду розорювалися, не витримуючи умов регламентованої торгівлі із усіма обмеженнями та витратами, які передбачалися складським правом, шляховим примусом та та митною системою, а з іншого – формувалася система економічних та торговельних зв'язків [298]. Причому стосувалося це торгівлі не лише внутрішньої, а й зовнішньої із європейськими та східними купцями (т. зв. *левантійської* торгівлі (назва з'явилася в італійських купців, які найчастіше торгували із представниками країн Сходу (Леванту))). Також позитивним було економічне піднесення численних міст, які знаходилися на *гостинці* (від ст.-слов'ян. «*гость*» – подорожній купець) – великої битої

дороги, що знаходилася по ходу основних торгових шляхів, та була пристосована для руху гужового транспорту, мала необхідні для подорожніх заклади та будівлі вздовж: кузні, корчми, постоялі двори тощо. Прикметно, що будувалися такі споруди та митниці державним коштом, деякі навіть мали водовідвідні споруди. Існувало кілька різновидів таких гостинців, окрім того, деякі мали власні назви, наприклад, у XIV-XVII ст. «Вітовтова дорога» на межі Волині й Полісся, у XVI-XVIII – «Старий гостинець литовський» на Київщині; "руський" гостинець тощо, хоча більшість гостинців називалися відповідно до назви міста, де починалися, або завершувалися, наприклад, гостинці Брацлавський Фастівський, Вінницький, Луцький, Острозький, Трипільський, Білгородський, Київський шлях, Колківський гостинець, Олицький, Паволоцький та інші гостинці [239]. Найбільшою семантичною групою цього розділу є терміни на позначення різних типів мит та податків: «*onus, eris (n)*» – тягар, обов'язок, у множині – податки, борги, трати; «*datio, onis (f)*» – подача, право надання, відчуження: «*datio legum*» – законодавство; «*rei possessionis de manu in manum datio*» – передача посадових повноважень; «*datio tutoris*» – встановлення опікуна; «*datio potestatis*» – надання влади чи повноважень; «*datio libertatis*» – визволення; «*datio juris Polonici*» – надання польського права; «*datio fidei*» – складання присяги; «*contributio, onis (f)*» – податок, загальний збір, вклад: «*onera, dationes et contributiones*» – «тягарі, повинності та податки, *dationes* податки» [ЕПЛ, с. 44]; «*a sacerdotibusque ipsorum ecclesiae Graecae dationes et contributiones exegissent*» – «стягували від їхніх священиків «грецької» церкви датки та податки» [ЕПЛ, с. 44]; «*contributiones bonum publicum spectantes per civesque et incolas Leopolienses aequali onere ferendas per ordines civitatis eiusdem sine consensus et subscriptione delatorum laudari non posse*» – «податки, які стосуються громадського добра і які несуть рівно ж міщани та жителі Львова, без згоди та підпису позивачів станами міста не можуть бути ухвалені» [ЕПЛ, с. 354]; «*nos omnes cives nostros Leopolienses Ruthenos, tam in civitate, quam et suburbanos ab eiusmodi dationibus et contributionibus, quae contra ipsos*

contribuuntur exceptis reipublicae, liberos hoc privilegio et rescripto nostro pronunciamus» – «ми всіх наших львівських українських міщан як в місті, так і передміщан, від тих зборів та податків, які проти них збираються, за винятком державних, оголошуємо вільними цим привілеєм та нашим розпорядженням» [ЕПЛ, с. 92]; до неологізмів та екзотизмів можна віднести термін «*donativa, ae (f)*» (від *dono, avi, atum, are* – дарувати) – донатива, податок на надзвичайні потреби держави, сплачуваний купцями (про нього, зокрема, йдеться у документах 1620, 1628 та 1639 рр. [ЕПЛ, с. 194, 278, 292]: «*contributionem certam, donativa dictam, absolute sine omni scitu et consensu subscriptioneque delatorum laudarunt et constituerunt*» – «ухвалили та встановили певний податок, названий донативою, абсолютно без відома і згоди та підпису позивачів» [ЕПЛ, с. 354]; «*gravamen, inis (n)*» – данина, тягар: «*eos non mediocri iniuria et gravamine a nobilibus et spectabilibus proconsule, consulibus, advocate et scabinis, totaque communitate Polonorum civitatis eiusdem Leopoliensis propterea affici*» – «що вони знесилені внаслідок великих несправедливостей та обтяжень від шляхетних і знаменитих бурмістра, райців, війта і лавників та всієї польської громади того міста Львова» [ЕПЛ, с. 92]; «*in cathedra trigesima prima decreti ... respectu gravaminum nationis Roxolanae*» – «у параграфі 31 декрету ... щодо обтяження української нації» [ЕПЛ, с. 112]; «*expensa, ae (f)*» – грошові видатки, утримання, витрати: «*contributiones vero pro talibus expensis eosdem Ruthenos contribuere vi adstringunt et sollicitant*» – «податки на такі судові витрати тих українців примушують і пригноблюють збирати силою» [ЕПЛ, с. 92]; «*census, us (m)*» – податок, чинш, оплата, данина, майновий ценз, раніше – заклад, статки, багатство: «*magister census*» – урядник, до обов'язків якого входили зачитування заповітів та ведення «податкових» справ; «*census agere*» – укладати список маєтків, майна; «*censibus adnotatus*» – вписаний до податкового реєстру [Slp]; «*census crimen*» – податковий злочин; «*censum capere*» – брати заклад; «*demittere censum in viscera*» – «проїдати» багатство [88]; «*moderatio census annui Iudeis Leopoliensibus*» –

«встановлення щорічного чиншу львівським євреям» [ЕПЛ, с. 403]; «*advocatus duo maccella carniū in eadem nostra civitate hereditarie obtinet, ab ipsisque ac advocacia certum censum nobis ... exsoluit*» – «війт тримає дідично дві різницькі ятки в тому нашому місті і з них, як і від війтівства, звично платить нам певний чинш» [ЕПЛ, с. 133]; «*exactio, onis (f)*» – данина, податок, збір, вилучення коштів, вигнання: «*exactio belli*» – військовий податок; «*fidelitates vestrae privilegium super exactionibus certis percipiendis a mercibus omnis generis, quae per frustra vulgo sztukamy in eandem civitatem nostram Leopoliensem inveherentur seu inde eveherentur*» – «ваші вірності отримали без відома та згоди (як твердять) громади привілей щодо стягнення певних податків від будь-якого роду товарів, які у штуках, по-простому “*sztukach*”, привозяться у те наше місто Львів або звідти вивозяться» [ЕПЛ, с. 313] – у цьому прикладі йдеться про податок на ввезення чи навпаки – вивезення товарів зі Львова відповідно до привілея 1621 р. (також за цим документом право накладати такий податок протягом 20 рр. належало магістрату) [ЕПЛ, с. 315]; «*solutio, onis (f)*» – плата, ослаблення, рішення, розяснення, виконання зобов'язання, звільнення, розлучення. Лексема у середні віки значно розширила свій термінологічний потенціал як у природничих науках («розчин», «суміш» тощо), так, зокрема, й у мові права: «*solutio cum poena*» – розлучення із покаранням; «*solutio innoxia*» – безкарне розлучення; «*solutio caritatis*» – головщина (детальніше цей термін проаналізовано у пункті 3.6 поданої роботи); «*solutio damni*» – відшкодування збитків; «*solutio imaginaria*» – манціпація, уявне вирішення, умовна сплата боргу; «*solutio per aes et libram*» – формальний акт звільнення боржника від боргу, вирішення «шляхом міді та вагів»; «*solutio legibus*» – відхилення від норм закону у сенаті у надзвичайних ситуаціях; «*solutio poenae*» – відбування кари; «*solutio pontis*» – мостове, мито за переїзд і перевід товару через міст; «*solutio servicii*» – плата за службу [ЕПЛ, с. 163]: «*erre consueverunt, communiter census, exactiones, contribuciones et quaslibet alias soluciones pro reipublice et civitatis ipsius necessitate pro tempore inveniēti soluentes*» – «звикли нести, сплачувати

чинші, податки, роботи та інші будь-які сплати на користь держави та міста»; «*privilegium, quo a solucione telonei Leopoliensi per serenissimam manifestatem novissime defunctum exempti sunt*» – «привілей, за яким були звільнені від сплати львівського мита через найясніший маніфест нещодавно померлого (короля)» [ЕПЛ, с. 165]; «*teloneum, i (n) / telloneum, i (n) / theloneum, i (n) / telonium, i (n)*» – у латинській мові класичного періоду – місце збору податків, пізніше – податок: «*privilegium, quo a solucione telonei Leopoliensi per serenissimam manifestatem novissime defunctum exempti sunt*» – «привілей, за яким були звільнені від сплати львівського мита через найясніший маніфест нещодавно померлого (короля)» [ЕПЛ, с. 165]; вживання диграфа *th* у терміні можна вважати прикладом гіперкорекції, адже формант *thel-* запозичений у латинській мові із значенням, синонімічним до «псевдо» («той, хто себе за когось видає», наприклад, *thelo-sapiens, entis* – той, хто видає себе за мудреця; *thelo-dives, itis* – псевдобагач. «*ab omnibus mercibus, quas ex aliunde in ibi adducerent, theloneum, quod ibidem exigitur, non soluant*» – «від усіх товарів, які з деінде туди привозять, не сплачують мита, що має там стягуватися» [ЕПЛ, с. 163]; «*theloneum antiquum*» – «старе мито» – традиційне торговельне мито, вживане до введення мита нового «*thelonei novi*», в основному збільшеного щодо окремих груп товарів та наново накладене на товари й послуги безмитні: «*theolonea antiqua de Thorun in Ladimirtiam*» – «стародавні мита (на шляху) з Торуня до Володимира» [298, с. 20, 260-262]. Ряд термінів-новотворів використовуються на позначення загальної групи податків відповідно до їх призначення: «*custodiariae, arum*» – податок за охорону; «*vigiliae, arum*» – податок за нічну варту; «*expeditiones armaturae*» («*expeditio, onis (f)*») – битва, виконання повинності, оплата, військовий похід («*expeditio generalis*» – посполите рушення) «*armatura, ae (f)*» – озброєння, озброєний воїн) – податок на військові походи: «*tum demum, ut quivis eorundem hortorum possessor seu conductor in una suburbanorum communitate seniorumque ibidem conscitutorum praefectura aequalem cum aliis obedientiam, labores vulgo szarwarki dictos, custodiaras, vigalias, armaturae expeditiones, census et alia*

quevis onera ex fundo illo civitati provenientia et obligata absque omni refragatione simpliciter subeant, pendant et exoluant» – «Нарешті, щоб кожен володілець або винаймач тих городів, введений в одну громаду передміщан та управління старших, рівний з усіма послухно має коритися, платити і сплачувати за роботи, по-простому званими шарварками, сторожі, нічні охорони, військові податки, чинші та будь-які інші (податки), які з тієї ділянки походять, і зобов'язаний (виконувати) безумовно без будь-якої відмови» [ЕПЛ, с. 320]; «*Armenus habens terrestria ratione quorum ad bellicam expeditionem est obligatus non gaudet prerogativa huius constitutionis»* – «Вірменин, який має земські (маєтки), щодо яких є зобов'язаний до військового походу, не тішиться прерогативою цієї постанови» [ЕПЛ, с. 205].

Можна припустити, що їх поява почасти зумовлена процесом реформації фіскальної системи у XVI-XVII ст. на українських землях зокрема, і – як наслідок – зміни та реструктуризація форм оподаткування, впровадження нових податків [272], що безумовно виявлялося і на рівні вербальної термінологічної реалізації у соціально-правничих документах, адже кількість податків збільшувалася і потрібно було використовувати наявний і зрозумілий лексичний фонд до таких нових потреб застосовувати. Особливо актуальними у цьому випадку виявляються прикметники на означення певних груп податків залежно від їх «рангу» (та від того, до якої саме казни потраплять): «*thel(l)oneum regale»* – королівське мито, «*onus civile»* – міське мито, «*onus castrense»* – гродське мито, «*dationes et contributiones reipublicae / regiae / civitatis»* – збори та податки державні, королівські, міські тощо: «*quod ipsos uti aequalia membra unicae reipublicae civitatis nostrae Leopoliensis pariaque onera, dationes et contributiones, tam nostras regias, reipublicae, quam civitatis eiusdem et alias quasvis una cum aliis civibus Polonis sustinentes»* – «що вони як рівноцінна частина об'єднаної спільноти нашого міста Львова і що беруть на себе рівні *тягари, збори і податки*, як наші *королівські, державні*, так і того міста та будь-які інші разом з іншими польськими міщанами» [ЕПЛ, с. 92]; «*census vero et alios proventus, ac onera, tam castrensia, quam civilia*

Leopoliensia» – «чинш та інші прибутки та тягарі як гродські, так і львівські міські» [ЕПЛ, с. 430]; та від того, за що призначалися – «*thel(l)oneum navigale / navige*» – мито за сплав чи перепливання річки, «*thel(l)oneum aggerale*» – сплата за перевезення чи ввіз товарів, «*thel(l)oneum pontale*» – мостове, оплата за переїзд чи перевіз товарів через міст: «universos et singulos cives et incolas civitalis nostre Leopoliensis propter ipsius civitatis in confiniis hostilibus consistentes fortificationem, quam pro salute conservacioneque reipublice regni nostri faciunt et prosequuntur a solucione *theloneorum navigiorum, aggeralium et pontalium* nostrorum *regalium*, quam a rebus et mercibus ipsorum nobis successoribusque nostris erant impensuri» – «всі і кожен міщани та жителі нашого міста Львова, внаслідок того, що, перебуваючи на ворожих кордонах, споруджують фортифікацію для кориснішої охорони держави нашого королівства і їм подарована сплата наших королівських мит: перевізних, гребельних і мостових, котрі від їхніх речей і товарів нам і нашим спадкоємцям виплачували б» [ЕПЛ, с. 401]; «*stacio / statio, onis (f)*» – стація, місце зупинки, зобов'язання приймати та обслуговувати подорожніх вельмож: «Si aliquis de sublimi natalium statu, aut de curia regie maiestatis, miles, terrigena, nobilis, aut stipendarii venerint ad villam monasterii et ibi voluerint stacionem facere» – «Якщо хтось зі стану найвище народжених або з двору королівського маєстату воїни, зем'яни, шляхтичі або найманці наїхали би на монастирське село і там хотіли би стацію робити» [ЕПЛ, с. 209], звільнення двору, маєтку від такої повинності постою називалося лібертацією – «*libertacya / libertacia, ae (f)*» [216]; шелязний та чоповий податки сплачувалися за виготовлення алкогольних напоїв [ЕПЛ, с. 488]; «*transitus, us (m)*» – проїзд, переправа: «*jus transitus* innocui» – право безпечного переїзду, переправи (рікою); «exnunc statuimus et irrevocabiliter ordinamus *publicam stratam et transitum* per dominium nostri regni omnibus ac universis mercatoribus, cujus- cumque status aut condicionis existant» – «віднині встановили й безповоротно визначаємо публічну дорогу і гостинець через землі нашого королівства для всіх взагалі і кожного зокрема з купців, якого б походження і

стану вони не були» [298, с. 19]; «*dispartitio, onis (f)*» – 1) розклад зборів та податків; 2) розподіл грошових винагород від уряду з якогось приводу [216].

Про розвинуту міську торгівлю на українських землях свідчать і юридичні документи (наприклад, зазначаються визначені та часто деталізовані ціни, переліки товарів тощо). Були митниці державні і приватні. У прагненні прибутків магнати та шляхтичі постійно збільшували кількість митниць, самих мит та їх розмір. Причому часто представники шляхти насправді були орендаторами митниць. З-поміж інших, найчастіше намагалися порушувати, але й каралися досить суворо (часто штрафом, повною конфіскацією товару та транспорту) – дорожній примус, що полягав у необхідності пересуватися визначеними шляхами, на яких держава гарантувала більшу безпеку, але натомість купці не оминали митниць та міст, які мали складське право (яке головні українські міста отримали ще з XIV ст., за яким міська влада встановлювала вигідні для місцевого купецтва умови продажу, і таким чином міста отримували значні прибутки. Практикувалися абсолютна та відносна форми складського права. При відносній купець, поторгувавши певний (регламентований) час у місті, їхав із товаром далі, а при абсолютній – далі їхати та забирати залишки товару не мав право, тож за таких умов більшість продавали товар за будь-якою, навіть не вигідною ціною [298, с. 5-6]. Але варто зазначити, що натомість існували й документи, які захищали законні права іноземних купців – т.зв. *протекційні універсали*, адже таким чином можна було сподіватися на поживлення міжнародної торгівлі, наприклад, протекційний універсал для краківських купців: «Item si alicui injuria, molestia vel violentia per aliquos nostros officiales, ministeriales vel theloneatores illata fuerit in terra nostra, pro uno denario sibi injuste ablato, quod ostendere poterit, duos refundemus» – «Крім того, якщо у нашій землі комусь буде заподіяна кривда, обтяження або насильство від будь-кого з наших урядників, службників чи митників, то замість одного денарія, що він несправедливо втратив і зможе, це довести, ми відшкодуємо йому два» [298, с. 16].

Підтвердженням сплати мита за імпорт, експорт товару, в'їзд до міста із товаром тощо була або квитанція, власноруч заповнена митником. У цій квитанції зазначалися дані особи, яка мито сплачувала, дані про товар, за який було сплачено мито (кількість та якість товару), дата видачі квитанції. Ці правила були прописані в «Інструкції про спосіб і нарахування нового мита, яке збирають» 1513 та 1518 рр.. Іншим способом збереження даних про сплacenня мита було ціхування – маркування товару (*signum, i (n)*). Термін *signum* також використовувався на позначення самої плати на знак (маркування). Саме у такому значенні він використовується у численних документах, пов'язаних із накладанням мита за привезення та перевезення товару: мандат 1511 р. забороняє старості та урядовцям збирати мито за *signum* із торговців, що прямують із Любліна [86, с. 378]; за т. зв. «Золотою книгою привілеїв міста Львова» відповідно до документа 1604 р. у Львові беруть плату за *signum* – знак в'їзду із товаром ЦДІАЛ. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 614. - С. 180; у 1639 р. встановлюється мито і для тих хто в'їзджає до міста, і для тих, хто з нього виїзджає [ПНЛ, с. 378]. На позначення відмітки про сплату мита у документації також використовується прикметник *sigillatus, a, um*. Так, наприклад, відповідно до митної інструкції 1512 р. величина мита визначалася, зокрема, і якістю шовку, тобто за якісний шовк мито було вдвічі більшим, і це засвідчувалося знакуванням тканини, тобто шовк був або маркованим печаткою, або ні – *sericum sigillatum vel non sigillatum* [Corpus iuris Polonici. - Cracoviae, 1906. - V. 3. - P. 1. – S.252; 86, с. 377].

3.7.2. Терміни торговельного права

Одним із джерел соціально-правничої термінології є документи комерційного права. Дослідники надають значної ваги та історичного значення розвиткові торгівлі на територіях вздовж великих річок, особливо Дніпра. Варяги мали вирішальну роль у формуванні дніпровської торгівлі, що з часом було підтримано руськими князями із їх зовнішньоекономічними прагненнями [135]. Торговельна діяльність давньоруського населення уже

виявляла підприємливість, що лише удосконалювалася через наявність активних торговельних шляхів [279, с. 239-245]. Саме активізація торговельної діяльності почасти зумовила розділення широкого пласту населення, що доти належало до військового чи військово-торговельного стану, на дві когорти, із переважанням частини невійськової, призвичаєної до торгівлі та ведення хазяйства [229]. З-поміж інших, розглянула численні аспекти формування та розвитку торговельної справи на руських землях В. В. Гуляєва [67]. У XVI-XVII ст. більшість законодавчих норм торгового права містилися у локаційних документах, у яких давався дозвіл на проведення ярмарок та торгів. Значення вмісту цієї групи документів важко переоцінити для історичних, соціологічних, економічних, лінгвістичних та досліджень у суміжних галузях. Тому відповідним питанням присвячувалися не лише окремі наукові дослідження, а й конференції [58]. До появи Інкотермів та всесвітньо визнаних *leges mercatoriae* торговельні стосунки визначалися переважно місцевими правилами та документами, у яких часто відображалися особливості та найбільш актуальні питання торгівлі. Тож для відтворення соціально-правничих взаємин ці відомості є надзвичайно актуальними, а отже, й відображення їх у документації демонструє цікавий матеріал для дослідження термінології торговельного права. Не найбільша група за кількістю, але саме вона містить найбільшу кількість екзотизмів та лексем запозичених і не адаптованих до граматичних норм латинської мови. З-поміж основних груп термінів торговельного права варто виділити такі:

1. терміни на означення процесу продажу-купівлі та його виконавців:

синонімічний ряд термінів на позначення торгівлі загалом: «*comercia, ae (f)*»: «aut quaevis *comercia* cum iis terriis fuerint interdicta» – «або яка-небудь комерція з тими країнами буде заборонена» [ЕПЛ, с. 306]; *comercium, i (n)*: «Ubivis locorum in regno nostro *liberum exercitium* quorumvis *commertiorum* hominibus ejusdem nationis *Graeco Ruteno Unitae* permittimus» – «дозволяємо вільне виконання будь-якої торгівлі у будь-яких місцях у нашому королівстві

людям тієї греко-русько-уніатської нації» [ЕПЛ, с. 101]; «*resignatio, onis (f)*» – продаж [216]; «*negotiatio, onis (f)*» – торгівля, оптова торгівля; «*mercatio, onis (f)*»; «*res mercatoriae*» («*res, ei (f)*» – річ, справа; «*mercatorius, a, um*» / «*mercimonialis, e*» (такий варіант використовуваними словниками не засвідчений) – торговельний): «...Clymek Rutenus mendicus de anteurbio... recognouit se... debere pro *rebus mercatoriis* ad ... Wolfgangu[m] Sholcz... empties triginta florenos..., quos... obligatus est... ad decursum sex annorum... persolvere..., ipsum debitum... assecurauit in et super bon facultatibusque suis et *rebus mercimonialis*, que nunc habet uet post habiturus est... Actum sab[b]ato ante festum sancti Thome apostolic 1542» [ЦДІАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 10. — Арк. 1461;155] – у цій заяві, датованій 16 грудня 1542 р. йдеться про те, що жебрак Клиmek з львівського передмістя брав товар для торгу і заборгував за нього Вольфові Шольцу 30 флоринів, тобто засвідчується торговельна діяльність жебраків, хоча зазвичай вони працювали спорадично та бралися за найнеприємніші підробітки (перебування з померлими, їх обмивання тощо); «*venditio, onis (f)*» (іноді лексема використовувалась у значенні «проданий товар», також похідний варіант «*rewenditio, onis (f)*» – перепродаж: «*venditio usus fructus*» – «продаж користування»: «*iuxta dispositionem illius iuris cui eadem hereditas subiacet dicta oppignoratio vel venditio usus fructus iudicum debet, idem de prescriptione intelligendum, que etiam iuxta iura, quibus hereditas cuius ususfructus venditur subiacet, iudicanda est et observanda*)» – «відповідно до приписів того права, якому та дідизна підлягає, суд повинен бути про згадану заставу або продаж користування. Теж слід розуміти про давнину, що також має судитися і дотримуватися відповідно до права, якому підлягає дідизна, чиє користування було продане» [ЕПЛ, с. 201]; «*emptor, oris (m)*» – покупець: «*Capitulum centuagesimum decimum de emptore aliquorum bonorum venditorum volente retractum facere*» – «Розділ сто десятий про покупця якихось проданих маєтків, який бажав би застосувати (право) повернення» [ЕПЛ, с. 214].

Окремо виділялися терміни на позначення продажу у шинках та

продаж алкогольних напоїв: «*comparare cauponariam*» – провадити шинки [ЕПЛ, с. 44] (*cauponaria, ae (f)*) (від лат. «*cauponor, atus sum, ari*» – торгувати, хитрувати) – шинок); «*propinatio, onis (f)*» – шинкарство, право на виробництво та продаж горілки: «*Quantum porre attinet propinationem liquorum, ita statuimus et sententiamus, quod unicuique ex civibus Armenis utriusque sexus omnes liquores, vini Malmatici, Cretici, Ungarici, Valachici, Moldavici, alteriusque cuiuscunque sortis*» – «Що стосується шинкування напоями, вирішуємо та встановлюємо, що кожному з міщан-вірменів обох статей можна і дозволено продавати та шинкувати всіма напоями: винами – мальмазійським, критським, угорським, волоським, молдавським та всіма іншими будь-якого сорту» [ЕПЛ, с. 336].

З-поміж термінів на позначення права торгівлі окремо варто зауважити й терміни більш широкого значення, використовувані саме у цій царині, як-от: «*concordia, ae (f)*» – мирова угода; «*ordinacio, onis (f)*» «*ordinatio, onis (f)*» – порядок (йдеться про порядок продажу, проведення, упорядкування тощо): «*talem inter se concordiam et ordinacionem de et super vendicione carniū per carnifices Armenorum ... fierent*» – «вчинили між собою таку мирову угоду та порядок про і щодо продажу м'яса вірменськими різниками» [ЕПЛ, с. 178].

Сема «особа, що здійснює торговельну діяльність, підприємець» реалізується відповідними іменниками-дериватами: «*venditor, oris (m)*», «*mercator, oris (m)*», «*cauponator, oris (m)*». Але на позначення саме юридичного статусу використовуються головним чином терміни «*negotiator, oris (m)*» – «купець» та «*hospis, is (m)*» – «чужинець, гість» та синонімічно використовуване словосполучення «*advena extraneus*» (нерідко вживаються одночасно) для означення немісцевих, прийшлих продавців, чому сприяли історичний розвиток та становлення давньоруського підприємництва та окремої соціальної категорії купців у свідомості населення [155]: «*revenditiones nulli extraneae iurisdictionis vel, qui ius obedientiamque civilem refragarent, conductores nulla denique hospitem advenarum extraneorum ac mercatorum absque scitu officii nostri receptacula*» – «перекупників будь-якої

зовнішньої юрисдикції, чи тих найманців, що відмовляють у послусі міському праву, і потім не приховувати чужих іноземних прибульців чи купців без відома нашого уряду» [ЕПЛ, с. 320]; «*hospites seu negotiatores*» – «чужинці або купці» [298, с. 16]. Похідний іменник «*hospitium, i (n)*» використовувався на позначення заїздного двору, заїзду, шинку: «*de hospitibus deponentibus merces in hospitibus. Postquam hospes aliquis venerit cum mercibus, aut hospitium et custodes apreciaverit ad custodiendum illas merces suas*» – «про гостей, що складають товари у заїздах. Після того як якийсь гість (купець) прибув би з товарами до заїзду і найняв би охоронців для стеження за тими своїми товарами» [ЕПЛ, с. 215]. На позначення торгового обміну у досліджуваній період в українській мові вживається термін «*фримарк*» [305, с. 174].

2. терміни на позначення місць проведення та організації продажу:

forum, i (n) – торги, ринок, ярмарок, площа, міський ринок (*forum annuale* – річні торги, річний ярмарок; *forum liberum* – вільна торгівля, ярмарок): «*libere permittatis exercere negociaciones eorum in annualibus et liberis foris*» – «вільно виконувати їхню торгівлю на річних та вільних торгах» [ЕПЛ, с. 397]; «*propter forum liberum nundinarum poenas exigendo*» – «стягуючи кари при вільному торзі на ярмарках» [ЕПЛ, с. 44]; «*forum liberum diebus sabbatinis in civitate Leopoliensi*» – «вільний торг у суботні дні у місті Львові» [ЕПЛ, с. 176]. Ярмарки (від. нім. *Jahrmarkt*, букв. — щорічний торг) традиційно проходили ще з X ст., на українських землях набули поширення із XVI ст. Найвідомішими були Хрещенська (Харків), Іллінська (Полтава), Воздвиженська (Кролівка), Хрещенська (Київ) [121]. Право проведення і торгів, і ярмарків надавалося відповідними документами (переважно прописувалося у локаційних грамотах, або окремими привілеями), де зазвичай зазначалася кількість проведень (або графік для торгів), часто зазначалися групи товарів, дозволених для продажу та, якщо були, обмеження щодо того, хто саме мав право торгувати. Так, ярмарки проводились найчастіше двічі-тричі на рік, зазвичай час проведення «прив'язувався» до церковних свят (після Паски, на Хрещення, на Покрову,

на Св. Миколая тощо) та залежав від часу проведення польових робіт, тому значно більше ярмарків проводилося у теплі пори р. [420]. Право проведення ярмарків часто було однією з ознак міста, на що вказує у своїх дослідженнях польський історик Ф. Кірик, зауважуючи однак, що попри те, що місто мало право проводити «*tygodniowe targi i jarmarki*», що, звичайно, давало можливість для збагачення міста, рівень розвитку ремесел та жвавості торгівлі у містах різнилися, і на це впливало чимало показників: кількість населення, місце розташування тощо [396, с. 117-121]. Відома українська дослідниця середньовічного міста Т. Зайцева (Гошко) також зауважує цікавий факт, що право проведення торгів і ярмарків надавалися не лише містам, а й зрідка ставали привілеєм окремих осіб, як-от у 1505 р. король Олександр надав право проведення торгів та ярмарків у своїх володіннях у будь-який зручний день Федьку Янушевичу. Прикметно, що згадане у привілеї поселення Колодяж не лише не мало юридичних основ міста, а й навіть у документі назване селом [57]; «*nundinae, arum (f)*» – ярмарок, торг, торговий день, прекупництво, видатки під час ярмарку, право торгівлі, в античному Римі – восьмиденний часовий проміжок між двома торгами («*tria nundina*» – 24 дні) «*propter forum liberum nundinarum poenas exigendo*» – «стягуючи кари при вільному торзі на ярмарках» [ЕПЛ, с. 44]; «*diversorium, i (n)*» – корчма, заїздний двір; «*caupona, ae (f)*» – шинок, кабак: «*nulla sint diversoria vel cauponae, nulla quorumlibet potuum propinationes nec revenditiones nulli extraneae iurisdictionis vel, qui ius obedientiamque civilem refragarent, conductores nulla denique hospitem advenarum extraneorum ac mercatorum absque scitu officii nostri receptacula*» – «хай не буде жодних відгалужень чи шинків, шинкарів будь-якими напоями і перекупників будь-якої зовнішньої юрисдикції, чи тих найманців, що відмовляють у послусі міському праву, і потім не приховувати чужих іноземних прибульців чи купців без відома нашого уряду» [ЕПЛ, с. 320]; «*officina, ae (f)*» – крамниця, магазин, у класичній латині – майстерня, пташарня [88]: «*cum omni bonorum usu fructu omniumque commerciorum ad reseratas in circuitu officinas, vulgo sklepy, nemine*

sub poenis supra expressis contradicente conservatos et in post conservandos esse volumus, manutenemus et mandamus» – «хочемо, підтримуємо і наказуємо, щоб зберігали та потім їх зберігали зі всім користуванням маєтками, з усією торгівлею у відкритих крамницях на Ринку, по-простому званих склепами, щоб ніхто не перечив під карами, викладеними вище» [ЕПЛ, с. 101]; «*maccella, ae (f)*» (у класичній латинській мові використовувався однокореневий іменник середнього роду другої відміни (*macellum, i (n)*) [88]) – продуктовий магазин, крамничка, ятка, «*maccella cranium*» – м'ясна лавка: «habuimus in querelis, quod licet idem advocatus duo *maccella carnum* in eadem nostra civitate hereditarie obtinet» – «подано нам певну скаргу, що той вїт тримає дідично дві різницькі ятки в тому нашому місті» [ЕПЛ, с. 133]; «*pannicidium, i (n)*» / «*pannicidia, ae (f)*» / «*pannicida, ae (f)*» / «*camera (f) pannicida (pannicidalis)*» – суконниця, магазин тканин, продавець тканин, ткач, «*ulna pannicidarum*» – відріз тканини довжиною 1 лікоть (лікоть – одна з найбільш поширених стародавніх одиниць вимірювання довжини, що рівнялася відстані між ліктьовим згином та кулаклом або кінчиком середнього пальця, пізніше – аж до плеча) і становила 38-46 см, часто використовувався прислівник «*ulnatim*» – «на лікті, на локієс». Завдяки жвавим торговельним зв'язкам лікоть на українських теренах був таким же як у всій Європі, поділявся на 2 стопи, і використовувалася ця одиниця вимірювання на Лівобережній Україні – до кінця XVII ст., а на Правобережній – до кінця XVIII [184]; *pannicidius (pannicidarius, pannicisor, oris (m)* – продавець тканин, «суконник»; синонімічно використовувався термін «*fenestra, ae f*», синонім до «*slowo*», основним значенням лексеми є «вікно», очевидно, назва з'являється за аналогією через зовнішній вигляд торгових яток: «Deinde quod attinet *pannorum incisionem et usum ad praerogativam fenestrarum seu pannicidiorum slowo dictorum*» – «Далі, що стосується розкрою тканини та користування за прерогативою вікнами або суконницями, що називають «словом» [ЕПЛ, с. 305].

3. специфічні терміни на позначення тари, маркування, одиниць

вимірювання тощо:

Усі ознаки термінів та очевидну пов'язаність із торговельним правом мають також лексеми на позначення одиниць вимірювання, тари, технічних характеристик окремих різновидів товару тощо. Саме ці терміни та актуалізація позначуваних ними понять часто сприяли унормуванню та врегулюванню правових норм на практичному рівні, а також уніфікації правових норм різних регіонів, що, своєю мірою, значно спрощувало процеси міжнародної торгівлі та сприяло уникненню численних конфліктних ситуацій. Наприклад, у торговельному праві у документах, пов'язаних із прерогативою користування правом розкрою та продажу тканин: «*szkarlat*» – тканина сукно, пофарбоване у червоний колір (зазвичай дуже вартісне), на противагу антонімічно використовується словосполучення «*pannus vulgaris, comminis*» – звичайна, груба тканина; «*granat*» – тканина, сукно, пофарбовані у синій колір; «*faylundisz*» – товста суконна тканина, вироблена у Голландії чи Франції [ЕПЛ, с. 307]; «*petia, ae (f)*» – сувій, брила (лексема відсутня у класичній латинській), «*ligamentum, i (n)*» – сувій («*postawa*») – одне з факультативних значень досить багатозначної лексеми, вживаної рядом термінологічних систем). Адже у документах часто врегульовувалися навіть типи тканин, із якими представникам того чи іншого етносу у певному місті дозволялося у комерційних цілях мати справу: «*Pannos tamen praeciosiores szkarlaty, pulszkarlaczie, granaty, pulgranaczie dictos, licebit in institis opulentis utrique pariter parti ulnatim vendere, ab aliorum vero communium et vulgarium pannorum ulnatim incisione exnunc iam supersedere debent Armeni. Porro negociatio pannorum integris petiis et ligamentis vulgo postawami y bellami utrique parti itidem libera esse debet. Pannum quoque dietum faylundisz licebit secundum funiculum alias strychem utrique parti more mercatorum vendere*» – «Однак дорогі тканини, що називають шкарлатами або пів-шкарлатами, гранатами, пів-гранатами, дозволяється у багатих крамах і однаково двом сторонам продавати на лікті. Але від розкрою інших звичайних та грубих тканин вже повинні вірмени утримуватися. Потім торгівля цілими сувоями

тканин та (їх) частинами, по-простому поставами, тюками, обом сторонам повинна дозволятися. Тканину, яку називають файлундиш, дозволено продавати обом сторонам купецьким звичаєм на міру, по-іншому «штрихом» [ЕПЛ, с. 306-7]. У документах про право пропінації визначали не лише усталені одиниці вимірювання, а й визначали тару певної ємності: «*vas, is (n)*» – бочка; «*dolium, i (n)*» – бочка; «*congius, i (m)*» – гранець (*garniec*), конгій, міра виміру рідин, що рівнялася 1\8 амфори [88]; «*cuppa, ae (f)*» / «*cupa, ae (f)*» – куфа – міра виміру рідин, що приблизно рівнялася 40 відром (пор. із нім. *Kufe* – бочка): «*na garnce y kwarty cuppa*» [ЕПЛ, с. 409]; «*vasis seu cuppis utriusque parti pariter integra esse debet*» – «Однак обидві сторони однаково можуть торгувати будь-яким вином бочками чи куфами [ЕПЛ, с. 307]; «*sztuka, ae (f)*» – міра виміру твердих та сипучих речовин і матеріалів [ЕПЛ, с. 410] тощо.

Вартим уваги видається виокремлення пласту термінології на позначення понять, пов'язаних із маркуванням точності міри чи якості товару. Позначення достовірності міри було вкрай важливою практикою, зокрема й на час проведення ярмарку та торгу. Перевіряли й маркували («ціхували») міри під керівництвом і наглядом або представники міської ради (бурмистр, райця), якщо поселення підпадало під дію магдебурзького права, або підвояводи – для поселень менших та таких, які магдебурзьке право не використовували. Варто зауважити, що фальшування мір, розповсюджене у всі часи, наприкінці досліджуваного періоду (у кінці XVII ст.) набуло дуже значного поширення, тому уже у XVIII столітті фахівці фіксують «помітну девальвацію значення печатки та виготовленої на її підставі ціхи» [86, с. 377]. Основними термінами на позначення печаток були *sigillum, i (n)*, *signum, i (n)* та *signetum, i (n)*. Перший варіант *sigillum* був найбільш загальним і розповсюдженим та вживаним щодо усіх різновидів печаток. Іменником *signetum* зазвичай позначали т.зв. малі печатки, наприклад, *signetum civile* – мала міська печатка. Правило узгодження іменника та прикметника не завжди дотримувалося, тому зустрічається варіант *signetum civilis*, або ж

прикметник *civilis, e* сприймався писарями як дериват, похідний від прикметника іменник *civilis* і вживався у значенні, синонімічному до *civitas, civitatis (f)*, що у середньовічній документації, зокрема, перекладається як «місто, спільнота, громада». Отже, *signetum* відносно *sigillum* має мінуїтивне значення. Лексема *signum* теж означає «знак, печатка», коли, як правило, йдеться про маркування якості, тож за значення ближча до *signetum*, але зберігає і ширше значення «знак», тому використовувалась для «локального» маркування, наприклад, продукції окремих цехів чи виробництв, як-от: ціха «*signum leonis*» – знак, що випалювався на бочках із рибою у Львові, або «*signum petitem*» – малий знак для ціхування воску [86, с. 377]. Спочатку визначенням та маркуванням якості товару займався бурмистр, але згодом ціхування мав провадити воскобійник (лат. *ceraefrixor, ceraefrixoris (m)*). Варто зазначити, виготовлення та продаж воску було важливою галуззю виробництва та джерелом прибутків в аналізовані часи, адже віск використовувався дуже широко: для виготовлення свічок (а це джерело освітлення для вже значної кількості населення середнього та вищого станів, також широко вживані свічки і для релігійних обрядів), віск застосовували для вироблення фарб та деяких різновидів ліків. Саме тому право мати власну воскобійню або капницю (латинською мовою на позначення капниць вживалися синонімічно: *cerae fussarium, cerae frixorium* та *cerae fossium*) мали більшість поселень на магдебурзькому праві, і увесь віск, що використовувався і продавався, підлягав маркуванню. Але через прибутковість такого товару значною була і кількість фальшивих ціхувань (маркувався віск *signo petito* – малим знаком), іноді й можновладці сприяли свавільному продажу, перешкоджаючи перевірці якості воску через дозвіл робити це за бажанням. Але попри такі спроби за період XVI-XVII ст. збереглися документи про покарання фальсифікаторів, наприклад, у 1558 р. вірменин Івашко Юркович був вигнаний із вірменської громади та відлучений від Церкви за фальшиве маркування воску [86, с. 377-8].

Як і для аналізованих сфер, торговельній документації характерне

використання типових дієслів, що уніфікуються та співвідносяться із певними групами документів, що, звичайно, зумовлено збільшенням документообігу та запозиченням канцеляристами вже існуючих документів за приклади: «*in domibus suis omnibus supradictis, tam integris cuppis sive doliis, quam et per congios alias na garnce y kwarty vendere et propinare, mulsa quoque, cerevisiam et cremata, in domibus suis coquere, braxare et braseare, eademque siue per dolia sive per congios vendere et propinare liberum, licitum et omnino absolutum sit*» – «у всіх своїх вищезгаданих будинках, як цілими куфами чи бочками, так і на горнці та кварта, а також (можна) у своїх будинках *варити, курити і ситити* мед, пиво та горілку, вільно, дозволено у всьому *продавати і шинкувати* їх на бочки чи на кварта»; «*libros Ruthenos alio typo impresses aliquomodo intra regnum nostrum et provinciam Russiae subministrare, subvehere et disvendere audeat et praesumat*» – «українські книжки іншими (друкарнями) будь-яким чином всередину нашого королівства та руської провінції *постачати, привозити та перепродувати* суворо наказуємо, забороняємо та вимагаємо» [ЕПЛ, с. 99]; «*ius et potestatem pannos omnis generis, speciei, coloris, quantitatis et qualitatis incidere, et sive ulnatim alias na lokiec, sive integris pretiis alias postawem y belnie vendere, commutare et distrahere*» – «право і владу розкрюювати тканини всіх видів, родів, кольорів, як за кількістю, так і якістю, *продавати, міняти та перепродувати* чи на лікоть, чи на поставки та тюки» [ЕПЛ, с. 336]. У наведеному прикладі зокрема вжито дієслово на позначення процесу торгівлі шляхом обміну, «обмінної торгівлі» – «*commutare*», синонімічно використовувались й інші, наприклад, «*merces mutare*» («*merx, mercis (f)*» – товар, «*muto, avi, atum, are*» – міняти), але похідних іменників в аналізованій документації не було виділено, на відміну від більшості інших дієслів, які мали спільнокореневі деривати у документації спільної торговельної галузі.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [75; 76; 80; 82; 83; 370; 371].

Висновки до третього розділу

Основний масив латинськомовних матеріалів, створених на Україні – це документи для врегулювання соціально-правничих взаємин. Взаємин людей різного стану, національної та професійної приналежності.

Значною мірою термінологізований лексичний інструментарій канцеляристів не завжди міг задовольнити потребу в означенні конкретних реалій чи явищ. За умов не надто мобільного інформаційного обміну прецедентні випадки означення та використання нових або не часто вживаних лексем, разом із існуючою ситуацією багатомовності, створювали усі підстави для поповнення юридичної мови новотворами та поширенню термінологічної синонімії.

У результаті класифікації соціально-правничої термінології на матеріалі документації XVI-XVII ст. українського походження виділено такі основних групи термінів: терміни, пов'язані із застосуванням певних норм та на позначення реалій національно-етнічного та звичаєвого права (*doctor, synagoga, kircholma, synagogus juratus, scola, rodale, doctor, rector* тощо); терміни на позначення етнічної та релігійної приналежності (*perfidus, Armenos, Ruthenus, Iudeus, natio, Roxolanius, perfidus, secta, Catholicus*, тощо); терміни канонічного права (*diaconia, filioque, presbyter, sacerdos, episcopus, canonicus, plebanus*, тощо); терміни адміністративного та трудового права (*civitas, regnum, districtus, suburbium, curia, cancellaria, fraternitas, viratus, quadraginta viratus, woievoda, castellanus, iudex, delator*, тощо); види документів (*constitutio, privilegium, immunitas, praerogativa, fundatio, locatio, littera, confirmatio* тощо); терміни судового права (*juramentum, testimonium, controversia, querela, contumacia* тощо); терміни кримінального права (*crimen, exsecutio, furtum, homicidium, mutilatio, membrorum, effusio sanguinis, ebrietas, bannitio, confiscatio, relaxatio* тощо); терміни цивільного, майнового та економічного права (*tutela, patrocinium, libertatas, donatio* тощо); терміни митного та податкового права (*datio, expensa, census, teloneum, custodiariae, stacio, signum* тощо); терміни

торгового та комерційного права (*comercia, venditio, cauponaria, propinatio, hospis, maccella, sztuka* тощо).

У результаті опрацювання матеріалу дослідження та здійснення історико-філологічного аналізу таких було з'ясовано особливості вживання, зміни семантики у їх історичному розвитку та лексико-граматичні ознаки проаналізованих термінів. З-поміж інших варто виділити такі висновки. Найбільш яскравими є термінологізовані лексеми, вживані у документації пов'язаній із етнічно та конфесійно виокремленими громадами, які часто використовували кілька систем права, кожна із яких послуговувалася своєю термінологією. Виокремлюється цілий пласт термінології, вживаної у різних галузях права (цивільному, адміністративному, земельному тощо) та такої, що стосується виключно певної етнічної громади. Звичайно, взаємодія представників різних етнічних громад повсякчас вимагала урегулювання на законодавчому рівні. І тут стає у пригоді міське Магдебурзьке право. Необхідність поєднання та урахування норм міського та звичаєвого (зокрема вірменського) права зумовлювала встановлення правил спільного «правового конгломерату». Одна особа могла підпорядковуватися кільком правовим системам, як-от вірмен за етнічною ознакою, який підпорядковувався своїй громаді, мав також статус жителя міста на магдебурзькому праві, а отже, і покаранням відповідно до німецького права підлягав. Латинськомовна документація в XVI-XVII ст. найчастіше засвідчує вживання прикметника «магдебурзький» на позначення міського права. Цікаво також, що на теренах великих багатонаціональних міст, вочевидь на противагу праву звичаєвому, етнічному з'являється означення міського права, пов'язане із назвою самого міста, наприклад, *ius civilis Leopoliensis* – право львівське. Поряд із означенням етнічної та релігійної приналежності у документах часто визначається соціальний ранг особи або групи осіб, про які йдеться. Так, найбільш загальним є розділення на людей «вищого» та «нижчого», але також означувався статус відповідно до походження, належності до певного соціального стану та майнової категорії, зокрема

використовувалися й терміни на позначення урядових, адміністративних посад, титули, професійні означення тощо (*dignitatis, status, conditio, majestas*). На правовому рівні виділялися жителів міст, які мали окремі свої права (із відповідною стратифікацією через урахування й інших станово-етнічних характеристик). Синонімічними виступають лексеми *urbs* та *civitas*, і відповідні кореневі морфеми у похідних словах, як-от «*civis*» та «*suburbanus*». Принциповими були також означення у документах певних матеріальних спроможностей особи або ж кола осіб (*personae obtentae, possessionatae, possessae*). Значущість та впливовість найвищої знаті на українських теренах історично пояснювалася спадковістю статусу. Але в аналізованій період XVI-XVII ст. наявність славних прашурів уже не є такою переконливою для ієрархічного становища. Особливого значення, окрім цього, набуває фінансова складова, якою насамперед підкріплюється авторитет та влада, «впливовість магната традиційно пояснюється його фінансовим потенціалом»

На відміну від терміна «*ordo equestris*» та інших термінологічних словосполучень із іменником *ordo*) у документації українського походження значно більш вживаною є конструкція «*nobile genus*» (у документах частіше використовується на означення польських шляхтичів) та сталий епітет *nobilis*, е і похідний іменник *nobilitas* надзвичайно поширені: *nobilitas Ruthena*. Варто зауважити, у XIV-XV ст. термінологічно регульоване розрізнення станів існувало насамперед для того, щоб максимально диференціювати знать місцеву (часто виокремити польську шляхту) та вилучити із вищих кіл іноземців, чужинців, але і щоб не допускати вихідців із інших регіону до значимих впливових посад. А от пізніше, у XVI-XVII ст., у польській документації акцентним стає розділення між давніми представниками польського благородного стану (принаймні тими, хто вже був народженим у сім'ях шляхетських) та нобілітованими недавно поляками. Різниться, зокрема, й акцент на важливості кожної із частин формули «*gente, ... natione...*». Широковживана у XIX ст., до того ця

формула на означення полонізованих русинів вживається нечасто. У проаналізованих документах XVI-XVII ст. ідентифікуюча формула «gente Ruthenus, natione Polonus» не використовується. Протиставлення чи уточнення базується на інших маркерах, найчастіше, показовою є релігійна складова.

Саме урахування усього загалу диференційних ознак на визначення соціально-майнового статусу спричинювало наявність кількох, на перший погляд, майже синонімічних лексем-термінів, як-от: *conditio*, *dignitas*, *praesentia*, *status*: найнижчі верстви населення представлені в історичних джерелах вкрай незначною мірою, але такі категорії людей завжди існували і складали, можливо, не найменшу за кількістю групу.

Відповідно до кількісних підрахунків з-поміж 664 термінів, які були розглянуті, найбільшим за кількістю є пласт термінів адміністративно-трудового права (40%), значною є кількість термінів канонічного права (12%) та термінів на означення соціально-правничого статусу і таких, що позначають реалії національно-етнічного та звичаєвого права, зафіксовані у документації (10%), дещо меншою за загальною кількістю, але такою ж цікавою за наповненням (екзотизми, запозичення і т. п.) є група термінів торговельного права (7%) та терміни, вживані на позначення етнічної та релігійної приналежності (6%), майже рівною за кількістю є група термінів судового права (7%), найменше в опрацьованих джерелах виявлено термінів на позначення різновидів документів (4%) та термінів митного і податкового права (3%), однак ці групи містять чимало цікавих для історико-семантичного аналізу лексичних одиниць.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження було сформовано теоретичну та практичну основу на підтвердження таких основних висновків щодо охарактеризування процесу становлення та визначення особливостей розвитку латинськомовної соціально-правничої термінології, вживаної у документації українського походження у XVI-XVII ст.:

1. уконкретнено, що для означення характерних процесів формування та розвитку лексичного складу латинської мови варто враховувати сфери застосування та особливості функціонування її в Україні XVI-XVII ст., що виявляються в активному залученні у царині освіти, науки, літературної творчості, релігії, фрагментарному використанні і в інших сферах, особливо – у діловодстві, що спричинює наявність значної кількості збереженого мовного матеріалу, важливого для ґрунтовного дослідження феномену функціонування латинської мови у пізньосередньовічні та ранньомодерні часи.

2. З'ясовано, що на формування термінологічного пласту соціально-правничої термінології значною мірою вплинула унікальна правова ситуація, що склалася у досліджуваний період на українських землях і визначалася одночасним побутуванням норм литовського, польського, звичаєвого та німецького права. Доведено, що використання різних систем права у регіонах тогочасної України спричинювало акумулювання термінологічних одиниць на позначення характерних для кожної із систем понять та явищ. Сукупність усієї множинності термінів, із яких деякі презентували лише конкретні прояви однієї із систем права, інші – були вживані кожною, виявила функційну роль латинськомовної соціально-правничої термінології як юридичної *lingua franca*, здатної забезпечити потреби лексичного вияву взаємодоповнюючих, але часто й суперечливих, контрарних одна одній норм. Саме латинськомовна термінологія, завдячуючи своїй сформованості ще на етапі розроблення римського права, створила потужний інструментарій для

норм уже права нового, ставши лексичною базою тогочасної юридичної термінології, що згодом поступово (хоча й частково) заміщується еквівалентною лексикою національних мов. Але безпрецедентний період формування правових норм нового часу знайшов своє відображення саме у латинськомовній термінології.

3. Визначено, що з-поміж джерел дослідження соціально-правничої термінології найбільш актуальними для використання та пошуку матеріалу є середньовічні та ранньомодерні юридичні першоджерела – документи дипломатичного характеру (угоди, інструкції послам, надання, привілеї, ордери, регламенти); загальні і партикулярні привілейні грамоти; уставні земські грамоти, укази, універсали; постанови сеймів та сеймиків; судова документація (рішення, списки, описи, записи свідчень, протоколи засідань тощо); жалувані грамоти; люстрації окремих земель; церковні документи; описи та інвентарі; списки виконання повинностей; заповіти, дарчі; акти на заставу і відчуження земельних угідь; угоди на оренду, продаж і купівлю; документи, пов'язані із борговими зобов'язаннями та ін.. Зберігалися вони були в архівах канцелярій (метриках), монастирів та церков. Зі збережених документів українського походження латинськомовна термінологія широко представлена у фамільних приватних зібраннях документів, що не переважають кількісно, але корисні за концентрацією питомого матеріалу. Важливими джерелами дослідження є також лексикографічні праці (більшість із них з'явилися у пізніші часи) та тогочасна публіцистична література. Правові терміни (часто транслітеровані кирилицею) засвідчені також і в художніх текстах, частіше пізнішого періоду. Окремою групою вирізняються актові книги, адже їх «чистові» варіанти часто творилися саме латинською мовою і, незважаючи на збільшення кількісної та видової різноманітності актових книг, що часто спричинювалася розмежуванням матеріалу залежно від змісту та функцій записів, саме така «спеціалізація» дозволяє з більшою результативністю виявляти термінологічні групи визначеної семантики. Для аналізу соціально-правничої термінології

латинськомовного документа XVI-XVII ст. можуть стати у пригоді самі лише титульні назви різноманітних актових книг, що побутували на тогочасних українських територіях. Окрім того, наявність тієї чи іншої «збірки», її розповсюдженість на певних землях непрямо засвідчує і ступінь поширеності того чи іншого виду документа. Можливість типологічного кількісно-відсоткового підрахунку функціонування актових документів XVI-XVII століття ускладнюється фрагментарністю збереження деяких різновидів актових земських та гродських книг. Аналіз якісно-кількісного складу латинськомовної документації вказаного періоду на матеріалі збережених оригінальних документів, їх копій, письмових фіксацій та посилок є справою масштабнішого дослідження, яке все ж неминуче хибуватиме на повноту характеристики. Окрім того, принципово важливою є особливість мовного оформлення тогочасної документації, що витікає з багатомовності суспільства у досліджуваних період – досить часто клаузули одного документа записувалися різними мовами, що до певної міри унеможлиблює реалізацію однозначних кількісних обрахунків латинськомовної термінології, пов'язаної із номінацією та функціонуванням актової документації.

4. Встановлено, що попри існування різних видів формулярів та варіативність клаузульної структури, соціально-правнича термінологія репрезентована майже в усіх клаузулах: *заголовку, салютації, списку (членів уряду та/чи присяжних), інскрипції, арензі, нарації, петиції, диспозиції, санкції, короборації, тестації, сигнатурі, субскрипції*, пласт соціальної термінології більшою мірою наявний у клаузулах *інтитуляції, списку членів уряду і присяжних та підписах*. Для засвідчення ж реалій побутування тієї чи іншої лексеми у функції правничого терміна найбільш продуктивним є аналіз клаузул основної частини формуляра – *нарації, диспозиції та санкції*.

5. З'ясовано, що для аналізу соціально-правничої термінології у контексті її становлення та розвитку найбільш продуктивним є використання методу компонентного аналізу, що дозволяє не лише чітко означити

семантичне навантаження терміна у визначений період, але й максимально точно охарактеризувати семантичні зміни в історичному розвої.

6. Виділено та проаналізовано наступні лексико-семантичні групи латинськомовних термінів в українському документі: терміни, що засвідчують маркування особливостей національно-етнічного права, термінологія міського права, терміни на позначення соціально-правничого статусу у документації XVI-XVII ст., терміни на позначення етнічної та релігійної приналежності, терміни канонічного права, терміни адміністративного та трудового права (зокрема різновиди документів), терміни судового, кримінального, цивільного, економічного права, а саме: майнового, митного, податкового та комерційного.

7. Встановлено, що поняття *ius – право* щодо соціально-правничої документації XVI-XVII століття, та у контексті дослідження права взагалі, є багатозначним і мультистороннім, адже передбачає урахування усіх систем права, що діють на певній території у визначений час, ступеню обізнаності та сприйняття, «дієвості та життєздатності» правових норм, а також суспільно-етичних маркерів, що неодмінно впливають та модифікують формалізовані правила.

8. Здійснено історико-мовознавчий аналіз латинськомовних соціально-правничих термінів таких семантичних груп, визначених на матеріалі документації українського походження XVI-XVII ст.: терміни, пов'язані із застосуванням певних норм та на позначення реалій національно-етнічного та звичаєвого права (*doctor, synagoga, kircholma, scola, rodale* тощо); терміни на означення соціально-правничого статусу (*ordo, nobilitas, praeminentia, mancipium, dominus, liber, servus, pauper* тощо); терміни на позначення етнічної та релігійної приналежності (*Armenus, Ruthenus, Iudeus, nacio, Roxolanus, Christianus, perfidus, Catholicus, Graecus, Orthodoxus, Unitus, communitas, gens, Roma (ae m), Servus* тощо); терміни канонічного права (*presbyter, canonicus, sacerdos, episcopus, diakonos* тощо); терміни адміністративного та трудового права (*civitas, districtus, dominium, suburbium,*

magistratus, officium, cancellaria, fraternitas, viratus, advocatium, officina, referendarius, nuntius, cancellarius, tribunus, dapifer, subjudex, viceprocurator, iuccamerarius, viceadvocatus тощо); види документів (*constitutio, privilegium, immunitas, praerogativa, fundatio, locatio, consuetudo, libertas, littera, oblatio* тощо); терміни судового права (*iudicium, testimonium, controversia, adcitatio, quaestio, executio* тощо); терміни кримінального права (*causa, furticinium, sangwis, homicidium, violentia, vulnus, lividus, livor, adulter, ebrietas, temulentia, poena, bannitio, custos, carcer, questio, relaxatio* тощо); терміни цивільного, майнового та економічного права (*cura, tutela, patrocinium, provisio, administratio, donatio, testamentum, abrenuntiatio, pertinentia* тощо); терміни митного та податкового права (*onus, datio, contributio, donativa, gravamen, expensa, census, exactio, solutio, teloneum, custodiarium, vigilia, expeditio, armatura, stacio, libertacia, transitus, dispartitio, signum, sigillatus* тощо), терміни торгового та комерційного права (*comercia, mercatio, propinatio, cauponator, hospis, advena extraneus, revenditio, forum, nundinae, diversorium, caupona, officina, maccella, pannicidium, pannus, granat, petia, dolium, cuppa, sztuka, signum, signetum* тощо). Було виявлено особливості використання, змін семантичного наповнення та лексико-граматичні ознаки проаналізованих термінів.

9. Встановлено, що з-поміж усього загалу проаналізованої термінології найбільш широко представлені групи термінів на позначення професійної приналежності та назв документів. Причому саме назви документів засвідчують відмінні семантичні характеристики порівняно із відповідниками, що використовувалися у класичний період, та дериватами, що побутують у сучасній термінології. Найбільшу кількість новотворів виявлено у термінології етнічно маркованій, зокрема, у сфері торговельного та соціального права. Термінологію кримінального та судового права складають переважно лексеми, використовувані ще з античних часів, але їх семне навантаження значною мірою різниться через об'єктивні зміни тогочасних реалій у контексті законодавства, моралі та процедур

судочинства. Канонічне право, що апріорі характеризується окремішністю, засвідчує переважно автономний блок термінології на позначення специфічних реалій релігійного культу, осіб, до нього залучених, та також документації, яка, часто маючи відповідники у світській царині, містить синонімічні найменування, характерні саме для канонічного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / пер. с англ. В. Николаева; вступ. ст. С. П. Баньковской. М.: Кучково поле, 2016. – 416 с. – С. 246.
2. Андреевский И. Е. О наместниках, воеводах и губернаторах; М., 2012 – 1864 ст – С.160-163.
3. Антонюк Г. Розвиток освіти у братських школах України XVI–XVII ст. в контексті західноєвропейського Відродження // Медєєвіст — [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://www.medievist.org.ua/2013/03/xvixvii_22.html
4. Артикуца Н. В. Мова права : [програма курсу для студ. юрид. вузів та фак-тів] / Н. В. Артикуца // Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К.: Правда Ярославичей, 1998. – 50 с.
5. Артикуца Н. В. Мова права та її вивчення студентами юридичних спеціальностей у вищих навчальних закладах України / Н. В. Артикуца // Культура народів Причорномор'я. – 2004. – № 49 – Т. 2. – С. 155–157.
6. Артикуца Н. В. Основи вчення про юридичний термін і юридичну термінологію / Н.В. Артикуца // Українська термінологія і сучасність : Збірник наукових праць КНЕУ. – Київ, 2005. – С. 35-42.
7. Артикуца Н. В. Тексти давніх пам'яток права, як джерело для порівняльно-історичних реконструкцій терміносистем / Н. Володимирівна Артикуца // Наукові записки. Т.103. Юридичні науки 2010 – С.29-35.
8. Асвета і педагогічна думка у Беларусі: Са старажытных часоў да 1917 г. — Мінск: Нар. асвета, 1985.— 461 с.
9. Барабанов Ю. М., Будяков В. В. Работоргівля і втрати українського етносу в XIV — XVI ст. // Одесі — 200: Тези доп. міжнарод. наук.-теор. конф. — Одеса, 1994. — Ч. 2. — С. 149-150.
10. Баранніков О. П. Українські цигани: збірник нацменознавства / О. П. Баранніков; Всеукр. акад. наук. – Київ: друкарня Всеукраїнської

- Академії Наук, 1931. – 60 с.– С.1-5.
11. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М., История государства и права Польши. – М.: Юридическая литература, 1980. – 559 с.
 12. Безбородько Н. И. Латынь 17-го века как языковая проблема / Н. И. Безбородько // Вопросы истории и методики преподавания иностранных языков. – Днепропетровск, 1972. – Вып. 3. – С. 3–6.
 13. Безбородько Н. И. Ученая латынь на Украине / Н. И. Безбородько // Вопросы языкознания. – М., 1978. – № 6. – С. 85–92.
 14. Безбородько Н. И. Язык латинских трактатов украинских философов XVII века / Нина Ивановна Безбородько. – Днепропетровск, 1972. – 137 с.
 15. Бенвенист Э. К анализу падежных функций : латинский генетив / Эмиль Бенвенист // Общая лингвистика / под ред. Ю. С. Степанова. – М. : Прогресс, 1974. – С. 156–164.
 16. Беліков О. В. Циганське населення України (XVI – XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». – Донецьк, 2003. – 21 с.
 17. Бенвенист Э. Логические основы системы предлогов в латинском языке / Эмиль Бенвенист // Общая лингвистика / под ред. Ю. С. Степанова. – М.: Прогресс, 1974. – С.148–155.
 18. Биржакова Е. Э., Войнова Л. А., Кутина Л. Л. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Языковые контакты и заимствования. – Л.: Наука, 1972. – 431 с.
 19. Білоус Н. Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVII ст. (Соціально-правничі взаємини) / Н. Білоус // Український археографічний щорічник. — К., 2004. — Вип. 8/9. — С. 703-712.
 20. Біннс Дж. Гарріот та латиномовна культура його часу / Джеймс Біннс // Ренесансні студії. Вип. 12-13. – Запоріжжя :Вид-во КПУ, 2009. – С. 41-64.
 21. Близняк М. Інвентар міста Межиріча [Острозького району] і села

- Бельмажа 1698 р./ М. Близняк // Острозький краєзнавчий збірник . — Острог, 2018. — Вип. 10 . — С. 33-42.
22. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / З французької переклала Зоя Борисюк/ Даніель Бовуа. — К.: Інтел, 1996. — 416 с.
23. Боднарчук Д. В. «Русины», «люди руские», «люди литовские», «московиты», «москва»: проблема национальной идентичности в историографии. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2011. — № 3 (45). — С. 23–24.
24. Боднарчук Д. В. Нарративный и актовый материал как источник идентичности «русского населения» Руського воеводства Речи Посполитой в XVI - первой половины XVII в. // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. Сер.2: История. 2012. — Вып. 2. — С. 130-133. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/narrativnyy-i-aktovyy-material-kak-istochniki-dlya-izucheniya-identichnosti-ruskogo-naseleniya-ruskogo-voevodstva-rechi-pospolitoy-v-xvi/viewer>
25. Боднарчук, Дмитрий Владимирович. Этнокультурная идентичность населения Русского воеводства Речи Посполитой в конце XVI - первой половине XVII в.: диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.03 / Боднарчук Дмитрий Владимирович; [Место защиты: С.-Петербург. гос. ун-т]. — Санкт-Петербург, 2012. — 255 с.
26. Бойко Н. В. Латинськомовна інскрипція в Україні кінця XVI - XVIII століть (лексико-граматичний аспект) [Текст]: автореф. дис ... канд. філол. наук: 10.02.14 / Бойко Н. В.; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут філології. — К., 2006. — 19 с.
27. Бородина М. А.; Гак В. Г. К типологии и методике историко-семантических исследований. Ленинград: Наука, 1979. — 232 с.
28. Боянівська М. Б. Освіта, книгописання, книгозбірні / М. Б. Боянівська // Історія української культури. У п'яти томах. Том 2 (Українська

- культура XIII – першої половини XVII ст.. – К., 2001. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/istkult2/ikult2.htm>. Дата звернення: 15 січня 2020 р.
29. Будагов Р. А. О так называемом „промежуточном звене” в смысловом развитии слов. / Сборник статей по языкознанию. Профессору Московского университета, академику В. В. Виноградову. – М.: Издательство Московского университета, 1958. – 371 с.
30. Бурбело Б. И. Из истории развития конструкций с предлогом à во французском языке : автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. филол. наук / Б. И. Бурбело – К., 1955. – 18 с.
31. Бурсье Э. Основы романского языкознания / Эдуар Бурсье. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1952. – С. 101–102.
32. Валькастелли Мартина. Латинский язык в истории формирования русской интеллектуальной лексики с конца XVI в. по XVIII в. : автореферат дис. ... кандидата филологических наук : 10.02.01 / Валькастелли Мартина; [Место защиты: Гос. ин-т рус. яз. им. А.С. Пушкина]. – Москва, 2010. – 21 с.
33. Василькова Л. Лексика на позначення правових відносин. // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. IV / Відп. ред. Л. О. Симоненко – К.: КНЕУ, 2001. – 368 с.
34. Василькова Л. Привативно-еквіполентні відношення в лексиці кримінального права / Лада Василькова // Українська термінологія і сучасність – 2003. – Вип. 5. – С. 98–100.
35. Ващук Д. Дипломатичний аналіз українських актових джерел кінця XV — першої половини XVI ст. // Спеціальні історичні дисципліни. – К.: Інститут історії України, 2013. - №22. – С.238 – 258.
36. Вдович С. М. Освіта і виховання у братських школах України // Педагогіка і психологія професійної освіти. Збірник наукових праць – 2016 – С. 140- 155. Режим доступу: [http://sci.ldubgd.edu.ua:8080/bitstream/handle/123456789/1423/Pippo_2016_2_18.pdf?sequence=1&isAllowed=y\\$+2](http://sci.ldubgd.edu.ua:8080/bitstream/handle/123456789/1423/Pippo_2016_2_18.pdf?sequence=1&isAllowed=y$+2)

37. Вербенец, Май Богуміла.
Юридична термінологія української мови: історія становлення і функціонування: автореф. дис ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Май Богуміла Вербенец. – Київ: Б.в., 2004. – 20 с.
38. Вишенський І. Твори. – К., Твори / Вишенський Іван; з книжн. укр. мови пер. В. О. Шевчук. – К.: Дніпро, 1986. – 247 с.
39. Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве. // Журнал министерства народного просвещения. Часть 139. – С.-Петербургъ: Печатня В. Головина, 1868. – 382 с.
40. Вовк О. Й. Джерельна база дослідження литовсько-руського права / О. Й. Вовк // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 49. – С. 64-70 Редкол.: С В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; відп. за вип. Ю. М. Оборотов. — Одеса: Юридична література, 2009. — 536 с.
41. Войтович Л. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації // Український Історичний Журнал. – 2003. – № 4. – С. 134–139.
42. Войтович Леонтій. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – 784 с.
43. Волинські грамоти XVI ст. / Упорядники: В. Задорожний, А. Матвієнко. — Київ, 1995. — 249 с.
44. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012. – 712 с.
45. Всемирная история государства и права: Энциклопедический словарь / Под ред. А. В. Крутских. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 398 с. – С. 175
46. Гак В. Г., Бородина М. А. К типологии и методике историко-семантических исследований. – Ленинград: Наука, 1979. – 232 с.
47. Галай Ю. Г. Словарь определений историко-правовых понятий: По истории государства и права зарубежных стран. – Нижний Новгород: Нижегородская правовая академия, 2001. – 75 с.
48. Гарипов Р. Ф., Хабибуллина Н. И. Словарь терминов по истории государства и права зарубежных стран. – Уфа: «Восточный

- университет», 2000. – 76 с.
49. Герасименко Н. О. Окольський Симеон // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наук. думка, 2010. — Т. 7 : Мл — О. — С. 555. — 728 с.
50. Головащенко С. І. Історія християнства : Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. закл. освіти / С. І. Головащенко. — К. : Либідь, 1999. — 352 с.
51. Головин Б. Н. О понятиях «терминология» и «терминологическая система» / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин // История отечественного терминоведения / В. А. Татаринов. — Т. 3: Аспекты и отрасли терминологических исследований (1973–1992): [хрестоматия]. — М.: Моск. Лицей, 2003 — 219 с.
52. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу [Текст] / І. О. Голубовська // Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — 2.вид., випр. і доп. — К.: Логос, 2004. — 284 с.
53. Голубовська І. О. Мовна особистість як лінгвокультурний феномен / І.О. Голубовська // Studia Linguistica. Зб наук. пр. — К., 2008. — Вип. 1. — С. 25-33.
54. Горбачевський Н. Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского. — Вильно: Типография А. И. Зака, 1874. — 413 с.
55. Гошко Т. Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI—початок XVII ст.) [Текст] / Т. Д. Гошко. — Л.: Афіша, 2002. — 255 с.
56. Гошко Т. Жебраки у руських містах XV — першої половини XVII ст. / Т. Гошко // Україна в Центрально-Східній Європі. — 2017. — Вип. 17. — С. 449-62.
57. Гошко Т. Міське самоврядування на українських землях у 14-16 ст. / Тетяна Гошко. — Прага, 2000. — 111 с.
58. Гошко Т. Правовая локация городов Украины XIV-XVI веков:

- локационные привилегии // История и историческая память. Межвузовский сборник научных трудов / Под ред. А.Гладышева - Вып. 4. – Саратов, 2011. – С. 9-36. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovaya-lokatsiya-gorodov-ukrainy-xiv-xvi-vekov-lokatsionnye-privilegii>
59. Гошко Т. Потрібно молодим колегам давати віру в те, що вони щось можуть і знають – Режим доступу: <https://uamoderna.com/jitterpis-istory/hoshko-interview>
60. Гриценко С. П. Історія дослідження українського лексикону XVI–XVII ст. / С. Гриценко // *Studia linguistica*. – 2014. – Вип. 8. – С. 325-349. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Stling_2014_8_56
61. Гриценко С. П. Динаміка лексикону української мови XVI-XVII ст. / Дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01.– К., 2018. – 1150 с.
62. Гриценко С. П. Лексичний вплив як чинник динаміки структури мови-реципієнта (на матеріалі латинських запозичень українських пам'яток XVI-XVII ст.) / Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01.– К., 1999. – 290 с.
63. Гриценко С. П. Лексикон української мови XVI–XVII ст.: статика і динаміка / С. П. Гриценко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць. - Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. – Вип. 14. – С. 20-32. – Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/27332>
64. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. – Київ: Наук. думка, 1991 – 2000.. – (Пам'ятки історичної думки України) // Т. 6 : Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. – Репринтне відтворення видання (Київ, Львів, 1907). – Київ: Наукова думка, 1995. – 667 с.
65. Гуль О. Суспільний конфлікт у Львові 1576–1578 рр.: скарги міщан і рішення короля Стефана Баторія // Вісник Львівського університету.

- Серія книгозн., бібл. та інф. технол. – Львів, 2012. – Вип. 7. – С. 261–268.
66. Гулыга Е. В., Шендельс Е. И. О компонентном анализе значимых единиц языка. // Принципы и методы семантических исследований. / Под ред. Ярцевой В. Н., Комианского Г. В., Телии В. Н. – М.: Наука, 1976. – 379 с.
67. Гуляева В. В. Развитие предпринимательства на территории древнерусского государства, IX – начало XIII вв.. дис.. докт. истор.н.07.00.02. – Отечественная история, Владимир, 2000. – 492 с.
68. Гурбик А. Люзні люди //Енциклопедія історії України. — Т. 6. — К., 2009. — С. 389–390.
69. Гурычева М. С. Народная латынь / Марина Сергеевна Гурычева. – М.: Изд-во лит. на иностр. языке, 1959. – 192 с.
70. Гусакова Н. А. Ян Амос Коменский и Белоруссия (Из истории белорусско-чешских связей — XVII в.) // Вопросы истории древнего мира и средних веков. — Минск: Изд-во БГУ, 1977.— 130 с.
71. Д'яков А. С. Основи термінотворення: семантичний та соціолінгвістичний аспекти / А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. – К.: Видав. дім «KM Academia», 2000. – 218 с.
72. Давиденко Н. Аналіз соціально-правничої термінології залежно від структури та архітектоніки латинськомовного документа XVI-XVII ст. // LXXV наукова конференція професорсько-викладацького складу, аспірантів, студентів та співробітників відокремлених структурних підрозділів університету. – К.: НТУ, 2019. – С. 19 – 22.
73. Давиденко Н. В. Архітектоніка українського документа XVI-XVII ст.: вплив на дослідження латинськомовної соціально-правничої термінології // Science and Education a New Demension. Philology – VII (59), Issue: 195 – Budapest, 2019. – С. 7-10 – Режим доступу: URL:<http://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-195VII59-01>
74. Давиденко Н. Використання методу компонентного аналізу для

- термінологічних досліджень (на прикладі історико-правових термінів) / Давиденко Н. В. // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Взаємодія одиниць мови й мовлення: комунікативно-когнітивний, соціокультурний, перекладознавчий і методичний аспекти» – К.: НТУУ «КПІ», 2014. – С. 7-11.
75. Давиденко Н. З історії формування історико-правових термінів "магдебурзьке" та "німецьке" права у вітчизняній науці / Давиденко Н. В. // Мова і культура. – Вип. 9. – Т. 12 (100). – К., 2007. – С. 86-91.
76. Давиденко Н. Зміни семантичної структури юридичного терміна "конституція" в історичному аспекті / Давиденко Н. // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: Зб. наук. праць факультету лінгвістики Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету. – К.: ДП "Інформ.-аналіт. агентство", 2007. – Вип. 14. – 242с. – С. 52-68.
77. Давиденко Н. Критерії відбору та принципи тлумачення лексики для укладання словників юридичної термінології / Давиденко Н. В. // Мова і культура. – Вип. 9. – Т. 8(96). – К., 2007 – С. 88-93.
78. Давиденко Н. В. Латинськомовна соціально-правнича термінологія XVI-XVII ст. як унікальний вияв уніфікованої системи права // Science and Education a New Demension. Philology – VII (62), Issue: 211 – Budapest, 2019. – С. 7-10. – Режим доступу: URL:<http://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-211VII62-01>
79. Давиденко Н. Особливості дослідження соціально-правничої термінології (на матеріалі латинськомовних документів XVI-XVII ст) / Давиденко Н. В. // Взаємодія одиниць мови та мовлення: комунікативно-когнітивний, соціокультурний, перекладознавчий і методичний аспекти: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. 28 квітня 2015 р. – К.: НТУУ «КПІ», 2015. – С. 19 – 22.
80. Давиденко Н. Проблеми перекладу термінів канонічного права (на матеріалі творів Станіслава Оріховського) / Давиденко Н. В. //

- Проблеми семантики, прагматики, та когнітивної лінгвістики: Зб. наук. пр. / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка / Від. ред. Н. М. Корбозерова. – К.: Логос, 2007. – Вип. 12. – 454 с. – С. 54-61.
81. Давиденко Н. Про особливості семантичного аналізу історично-юридичної термінології / Давиденко Н. // Актуальні проблеми протидії правопорушенням та злочинам у сфері громадської безпеки: Матер. всеукр. наук.-практ. конф. (22 жовтня 2010 р., Дніпропетровський держ. ун-т внутр. справ). – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2011. – С. 29-31.
82. Давиденко Н. Терміни опіка, патронаж і патронат у сучасних словниках юридичної термінології / Давиденко Н. В. // Проблеми семантики слова, речення та тексту: Зб. наук. пр. / Київ. нац. лінгв. ун-т. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2006. – Вип. 17. – 404 с. – С. 100-106.
83. Давиденко Н. Соціально-правнича термінологія латинського походження у творах українських авторів / Давиденко Н. В. // Мовні і концептуальні картини світу. Збірник наукових праць. — К., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2015. – Вип. 1 (52). – С. 210-219.
84. Даниленко В. П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов / В. П. Даниленко // Исследования по русской терминологии: сб. ст. – М.: Наука, 1971. – С. 7-67
85. Дашкевич Я. Р. Письменные источники и параисторическая традиция: (К изучению источников по истории Галицко-Волынского княжества второй половины XIII в.) // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения: Чтения памяти чл-корр. АН СССР В. Т. Пашуто (Москва, 18-20 апреля 1990 г.): Тез. докл. – М., 1990. – С. 41-45.
86. Дашкевич Я. Р. Позадокументне застосування печаток і ціх на західноукраїнських землях (XV-XVIII ст.) // Дашкевич Я. Майстерня

- історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Упорядн.: А. Гречило, М. Капраль, А. Фелонюк. Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. – Львів: Літературна агенція "Піраміда", 2011. – 792 с. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/item/0009651> ст 384
87. Дашкевич Я.Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII-XVIII ст. (Проблема, стан і методика дослідження) // Історичні джерела та їх використання / Ред. кол.: І. Л. Бутич, Ф. П. Шевченко, А. М. Катренко (відп. секр). АН Української РСР. Інститут історії; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. – Вип. 4. – К.: Наукова думка, 1969. – 301 с. – С. 129-171.
88. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Около 50000 слов. Изд. 2-е, переработ. и доп. – М.: Русский язык, 1976. – 1096 с. – Режим доступу: <http://linguaeterna.com/vocabula/alph.php>
89. Девото Дж. Латынь после падения Римской империи / Дж. Девото // Современное итальянское языкознание. – М., 1971. – С. 161–186.
90. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 1: (1648–1649 рр.) / Упорядн. о. Ю. Мицик; Редколегія: В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, П. С. Сохань, Г. К. Швидько. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Канадський інститут українських студій (Едмонтон). – К., 2012. – 680 с.
91. Дневник Эриха Ляссоты из Стеблева // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Киев, 1896 – Вып. I – Щоденник Еріха Лясоти // Жовтень, – 1984. — № 10 – С. 97-110.
92. Добродомов И. Г. Иллюзорная семантика в русских исторических словарях и её последствия (на примере слова кѣметь) // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2005. № 3 (21). – С. 26-27.
93. Доровских Л. В. Об употреблении предлогов в поздней латыни (на материале хроники венгерского Анонима) / Доровских Л. В. // Язык и

- стиль пам'яток античної культури. – Л., 1987. – С. 46–55.
94. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Том II (від половини XVII ст.). – Вид. друге. – К.: Глобус, 1992. – 349 с.
95. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. – К.: Українознавство, 1996. – 212 с.
96. Дрбоглав Д. А. Учебное пособие по средневековой латыни / Донат Александрович Дрбоглав. – М., 1993. – 142 с.
97. Дынников А. Н. Народная латынь / А. Дынников, М. Лопатина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 256 с.
98. Евреинов В. А. Чины придворные // Показание древних российских чинов гражданских и придворных с изъяснением каждого // Гражданское чиновничество в России. — СПб.: Типография А. С. Суворина, 1887. — С. 73. — [2], VI, X, 246 с. – Режим доступу: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003547879#?page=1>
99. Економічні привілеї міста Львова XV-XVIII ст.: привілеї та статути ремісничих цехів і купецьких корпорацій // Упор. М. Капраль, наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст. Львів, 2013. – 876 с.
100. Енциклопедія українознавства. — Т. 4. — Львів, 1994. — С. 1274.
101. Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 4: Н–П / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова, Г. П. Півторак, В. Г. Склярєнко, О. Б. Ткаченко; Укладачі: Р. В. Болдирєв, В. Т. Коломієць, А. П. Критєнко, О. С. Мельничук, Г. П. Півторак, А. Д. Пономарів, В. Г. Склярєнко, І. А. Стоянов, В. А. Ткаченко, О. Б. Ткаченко, А. М. Шамота. НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. — К.: Наукова думка, 2003. – 657 с.
102. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. — К.: Наук.думка, 1985. Т. 2: Д — Копці / Укл.: Н. С. Родзєвич та ін. — 1985. — 572 с. мови: У 7 т. / Ред. кол.: О. С. Мельничук / голов. ред./ та ін. – Т.2 (Д – Копці). – К.: Наукова думка, 1985. – 574 с.

103. Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII віці. З додатком словника книжної української мови за рукописом XVII віку. / Вст. ст. Л. А. Булаховського. – Львів.: Українське видавництво, 1941. – 203 с.
104. Зайцева Т. Д. Антропологія міст і міського права на руських землях Корони Польської в XIV – першій половині XVII ст. / Дис. ... докт. істор. наук: 07.00.02.– К., 2019. – 465 с.
105. Законотворча діяльність : Словник термінів і понять / За ред. акад.. НАН України В. М. Литвина. – К.: Парламентське видавництво, 2004. – 344 с.
106. Зворський Сергій Л. Кустош // Українська бібліотечна енциклопедія – Режим доступу: <http://ube.nlu.org.ua/article/Кустош>
107. Земський Ю. С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст.: монографія. Хмельницький: Поліграфіст 2, 2011. – 350 с.
108. Зенон-Євген Когут. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., Критика, 2004. – 355 с.
109. Зіневич Н. О. Циганський етнос в Україні (історіографія та джерела): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – К., 2005. – 20 с.
110. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Наук. ред.: Я. Дашкевич, Р. Шуст. Пер. з пол. І. Сварника; коментарі М. Капраля. МГКО "Документальна скарбниця"; Львівський національний університет ім. Івана Франка; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Центральний державний історичний архів України, м. Львів; Громадська організація "Інститут Львова" – Львів: Центр Європи, 2002. – 602 с.
111. Зяблова О. А. Принципы исследования языка для специальных

- целей: дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.19 / Зяблова Ольга Александровна. – М., 2005. – 314 с.
112. Иванова Л. П. Методы лингвистических исследований. – К., 1995. – 88 с.
113. Императорский университет св. Владимира, 1884. – Т.1: Университетъ св. Владимира въ царствованіе Императора Николая Павловича. – 1884. – 674 с.
114. История государства и права: Словарь-справочник / Под ред. М. И. Сизикова. – М.: Юрид. лит., 1997. – 304 с.
115. История университета Св. Владимира [Текст] / соч. Виталия Шульгина, Ординар. проф. ун-та Св. Владимира; сост. Виктор Короткий. – Репр. изд. [1860 г.]. – К.: Лыбидь, 2010. – 230 с.
116. Ільків-Свидницький Микола. Латинська палеографія в Україні: історіографія, проблеми, перспективи [Текст] / М. Ільків-Свидницький // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету : зб. наук. пр. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – Вип. 11. – С. 104-116.
117. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI - XVIII ст. : [монографія] / Я. Д. Ісаєвич. – К. : Наук. думка, 1966. – 251 с.
118. Ісаєвич Я. Д. Братства та їхні школи. Шкільництво уніатів // Історія української культури у п'яти томах. — Том 2 : Українська культура XIII - першої половини XVII ст. — К. : Наук. думка, 2001. — 848 с.
119. Ісаєвич Я. Дрогобич Юрій // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004. – Т. 2: Г – Д. – С. 466.
120. Ісаєвич Я. Києво-Могилянський колегіум // Історія української культури у п'яти томах. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII ст.. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 564–575.

121. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. — К.: Вища шк, 2002. — 430 с.
122. Історія імператорського Університета Св. Володимира / сост. М.Ф. Володимирський-Буданов. — Т. 1: Університет св. Володимира в царствование імператора Николая Павловича. — Киев: [б. и.], 1884. — 674 с.
123. Історія української культури. — Т. 2: Українська культура XIII-першої половини XVII ст. [Текст] / В. С. Александрович [та ін.] ; голов. ред. Я. Д. Ісаєвич. — К., 2001. — 848 с.
124. Каманин И. М. Главные моменты в истории развития южно-русского письма в XV–XVIII вв. / И. М. Каманин // Палеографический сборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV–XVIII вв., изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1899. — Вып.1. — С.1-19.
125. Каноник // Католическая энциклопедия. — Том 2. Москва, 2005. — С. 758-759 — Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Каноник>
126. Капраль М. Антиєврейські заворушення та погроми у Львові XVII–XVIII ст. // Соціум. — К., 2003. — Вип. 3. — С. 89-100.
127. Капраль М. Крадіжки, п'янство, бійки, розпуста: зворотня сторона повсякденного життя шевців Львова XVII–XVIII ст. // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії: у 2 т. — Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення. — К., 2012. — С. 217–244.
128. Капраль М. М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII – XVIII ст. — Львів, 2012. — 552 с.
129. Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правничі взаємини). — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2003. — 440 с. або Капраль Мирон. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правничі

- взаємини). – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2003. – 439 с.
130. Кареев Н. Государство-город античного мира. Опыт исторического построения политической и социальной эволюции античных гражданских общин. – Спб.: Типография М. Стасюлевича, 1903. – 348 с.
131. Кисіль І. Поширення магдебурзького права містам Лівобережної України (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // Етнічна історія народів Європи – Вип. 19 – С. 51- 56 – Режим доступу: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2005/19/articles/7.pdf>
132. Кистяковський А. Ф. Права, по которым судится малороссийский народъ. Очерк исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии — Київ: Университетская типографія (І. І. Завадсаго), 1879. – 1063 с.
133. Кияк Т. Р. Компресія інформації у науково-технічному перекладі як об'єкт лінгвістики фахових мов / Т. Р. Кияк // Мовні і концептуальні картини світу / відп. ред. Олександр Іванович Чередниченко. – Вип. 30. – К., 2010. – С. 142–146.
134. Кияк Т. Р. Проблема лингвистического упорядочения терминологии / Т. Р. Кияк // Лексикология. Терминоведение: сб. науч. тр. – М.: Наука, 2003. – С. 90–93.
135. Ключевский В. О. Курс русской истории: Сочинения в 9 томах. – Т.1. – М., Мысль, 1987. – 432 с.
136. Кобів Й. Проблеми перекладу латиномовних церковних творів. // Третій міжнародний конгрес українців 26-29 серп. 1996.: Мовознавство: Тези та повідомл.]. – Х., 1996. – С. 310-313.
137. Коваленко А. А. Теорія і практика місцевого самоврядування в Україні: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 464 с.
138. Ковальова С. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 р.: [Монографія] / С. Ковальова. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім.

- Петра Могили, 2009. – 109 с.
139. Ковальський Н. П. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII века): Акты о городах: Учебное пособие. – Днепропетровск, 1983. – 70 с. – Режим доступу: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2005/19/articles/7.pdf>
140. Ковкель И.И., Ярмусик Э.С. История Беларуси с древнейших времен до нашего времени. — Мн.: «Аверсэв», 2000. — 592 с.
141. Когут Зенон. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Зенон Когут. – К. : Критика, 2004. – 352 с.
142. Коменський, Ян Амос // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. — Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. — 742 с. – С. 288-289.
143. Кондаурова Х. Латинськомовний законодавчий документ: від папської булли до гетьманського універсалу // Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2017. – 195 с.
144. Конституції нових держав Європи та Азії. / Упоряд. С. Головатий. – К.: Українська Правнична Фундація. Вид-во «Право», 1996. – 544 с.
145. Конституції та конституційні акти України. Історія і сучасність. 2-ге вид., змінене і доп.. Упорядник І. О. Кресіна. Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К.: Ін-т держави і права ім.. В. М. Корецького НАН України, 2006. – 310 с.
146. Конституція України. Коментар основних положень Конституції України щодо захисту прав та свобод людини і громадянина / Упоряд. М. І. Хавронюк. – К.: Літера ЛТД, 2006. – 112 с.
147. Корлэтяну Н. Исследование народной латыни и ее отношений с романскими языками / Николае Корлэтяну. – М.: Наука, 1974. – 304 с.
148. Косіцька О. М. Латинськомовний текст у церковному житті

- України кінця XVI-XVII ст. (на матеріалі документації Греко-католицької церкви) [Текст]: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.14 / Косіцька Ольга Михайлівна ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т філол. - К., 2009. – 262 с.
149. Кочан І. М Українська наукова лексика: Міжнародні компоненти в термінології: Навч. посіб. / Кочан І.М. — К., 2013. — 294 с.
150. Кощій О. М. Мова новолатинської історичної поеми в Україні кінця XVI ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.14 "Класичні мови. Окремі індоєвропейські мови" / О. М. Кощій. – К., 2011. – 20 с.
151. Кощій О. М. Морфологічна варіантність у мові новолатинської поезії *Studia linguistica*, Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2011 – С. 71-78.
152. Кощій О. М. Неолатиністика в Україні: перспектива розвитку / О. М. Кощій // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Сер. : Филологічна. - 2013. – Вип. 37. – С. 168-170. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2013_37_55
153. Крижанівський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3-х кн. : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / [Голов. ред. С. В. Головка]. - Київ : Либідь, 1994. – Кн. 3: Кінець XVI - середина XIX століття / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – 1994. – 334 с.
154. Кримський А. Ю. Вибрані твори / А. Ю. Кримський. – Київ, 1965. – 660 с.
155. Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження та матеріали / Упоряд. М. Капраль. – Львів: Б. в., 1994. – 394 с. — 280 с.
156. Кром М. М. Антропологический подход к изучению русского средневековья (заметки о новом направлении в американской историографии) // Отечественная история. 1999. № 6. С. 90 – 106.
157. Крысин Л. П. Социолингвистические аспекты изучения

- современного русского языка / Леонид Петрович Крысин ; [отв. ред. Ю. Д. Дешериев] – М. : Наука, 1989. – 183 с.
158. Кузьминець О., Калиновський В., Дігтяр П. Історія держави і права України. – К.: Україна, 2000. – 429 с.
159. Купчинський О. А. Розвиток галицько-волинського документа в контексті міжслов'янських зв'язків XIII—XIV ст./ О. А. Купчинський // З історії міжслов'янських зв'язків. Збірник праць. – Київ, 1983. – С. 25–45.
160. Купчинський О. А. Структурна будова (формуляр) записів в актових книгах Святоюрської юридики у Львові / О.А. Купчинський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – Вип. 20. – С. 392-413.
161. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства 13 - першої пол. 14 ст.: Дослідження, тексти. - Львів: НТШ, 2004. - 1283 с.
162. Купчинський О.А. Акти земські та гродські. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2003. – 688 с.
163. Купчинський О. А. Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова / О.А. Купчинський. – К. : НАН України; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1998. – 99 с.
164. Купчинський О. А. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII - першої половини XIV ст.. Дослідження. Тексти : Дис... д-ра наук: 07.00.10 – 2006. – 26 с.
165. Лазутка С. Первый Литовский Статут (1529 г.) / С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гудавичнос. – Вильнюс: Марги Раштай, 2004. – 522 с.
166. Лантюхова Н. Н., Загоровская О. В., Литвинова Т. А. Термин: определение понятия и его существенные признаки // Вестник ВИ ГПС

- МЧС России. 2013. – № 1 (6). – С. 42-45. – Режим доступа: URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/termin-opredelenie-ponyatiya-i-egosuschnostnye-priznaki>
167. Ластовець М. Лінгвопоетика латинськомовних авторів ранньомодерної України кінця XVII - початку XVIII ст. [Текст]: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.14 / Ластовець М. Ю.; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т філології. – Київ, 2016. – 228 с.
168. Латинська мова в Україні XV – початку XVIII ст.: монографія / В. М. Миронова, С. П. Гриценко, Н. В. Корольова, О.М. Косіцька, О. М. Кощій, Р. А. Щербина; [відп. ред. В. М. Миронова]. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – 591 с.
169. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Ч. 2. Литовсько-польська доба. Випуск 1: Пам'ятник права. – Прага: Наклад «Українського правничого товариства в И. С. Р.», 1924. – 77 с.
170. Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада. Пер. с фр. Общ. ред. Ю. Л. Бессмертного. Послесл. А. Я. Гуревича. М.: Издательская группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992 — 376 с. — С. 163–164.
171. Левицкий А. Взгляд на ремесло палача в Старой Малороссии. Журн. «Киевская Старина» – Т. 67, 1899. – С. 390—398.
172. Лейчик В. М. Номенклатура – проміжне звено між термінами та власними іменами / Владимир Моисеевич Лейчик // Вопросы терминологии и лингвистической статистики. – 1974. – С. 13–24.
173. Лейчик В. М. Культура термина [Электронный ресурс] / Владимир Моисеевич Лейчик // Речевое общение (Теоретические и прикладные аспекты речевого общения). – 2006. – Вып. 8–9 (XVI–XVII). – С. 1513–1517. – Режим доступа: http://library.krasu.ru/ft/ft/_articles/0113944.pdf.
174. Лексикон словеноросійський Памви Беринди / вступ. ст., підгот. тексту В. В. Німчук ; відп. ред. Кирило Кузьмич Цілуйко, Інститут

- мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. – Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. – 272 с.
175. Леп'явко С. А., Історія українського козацтва: нариси у 2 т. Редкол: Смолій В. (відп. ред.) та інші. – Т.1. – Київ.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 839 с.
176. Лепеха Т. В. Лексико-семантичні та словотвірні- структурні особливості судово-медичної термінології: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Таїсія Василівна Лепеха. – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с.
177. Летапісы і хронікі Беларусі. Сярэднявечча і раньнемадэрны час / уклад. В. А. Варонін. — 2-е выд. – Смаленск: Інбелкульт, 2013. – 902 с.
178. Лефтерова О. М. Пресупозитиви в латинськомовному тексті пізньоренесансної доби // *Studia linguistica*, Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2011. – С. 71-78.
179. Лефтерова О. М. Фонова інформація та її роль в індивідуальному мовленні (на матеріалі латиномовних творів С.Оріховського) [Текст] : дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / Лефтерова Ольга Миколаївна ; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 177 с.
180. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян / Под ред. М. Дмитриев, И. Старостина, А. Хорошкевич. – М., 1994 – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/mlytvyn/mlyt02.htm>
181. Литвиненко Е. В. Из истории предложных именных словосочетаний в латинском и французском языках: автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. филол. н./ Е. В. Литвиненко. – Л., 1966. – 17 с.
182. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні / В. Литвинов.– К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – 472 с.
183. Литвинов В. „Католицька Русь”: Історико-філософський нарис. – К.: Український центр духовної культури, 2005. – 276с.
184. Лікоть / Віртуальний музей одиниць вимірювання довжини і маси – Режим доступу: <https://tetfed.wixsite.com/virtmuz/starodavni-odinici>

vimiryuvannya

185. Лінде Самуїл Богуміл «Słownik staropolski» Słownik języka polskiego. Warszawa, 1807–14; 2-ге вид. Львів, 1854–60; 3-тє вид. (фотокопія з 2-го вид.) Warszawa, 1951
186. Лосев А. Ф. О законах сложного предложения в латинском языке / А. Ф. Лосев // Статьи и исследования по языкознанию и классической филологии. – М., 1965. – С. 38–131.
187. Луцкая-Литвак Ф. И. Из истории латинской социально-политической лексики / Ф. И. Луцкая-Литвак // Труды филологического факультета Харьковского госуниверситета им. Горького. – Харьков, 1960. – Т. 8. – С. 110–111.
188. Луцкая-Литвак Ф. И. Из истории слов, обозначающих понятие народ в латинском языке раннего средневековья / Ф. И. Луцкая-Литвак // Труды филологического факультета Харьковского госуниверситета им. Горького. – Харьков, 1960. – Т. 8. – С. 201–211.
189. Любарский Г. Русская школа в XVIII веке // Отечественные записки. – 2014, 5(62) – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/2014/5/russkaya-shkola-v-xviii-veke>
190. Любжин А. И. История русской школы. Том I. Русская школа XVIII столетия. Книги I, II. – М.: Никея, 2014. – 752 + 656 с.
191. Любжин А. И., Воробьёв Ю. К. Латинский язык в русской культуре XVII-XVIII веков. – Саранск, 1999. // Древний мир и мы. Классическое наследие в Европе и России. IV.// СПб: «Дмитрий Буланин». 2012. – 456 с.
192. Макарий, патріярх. (Алепський Павло) // Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р. / В. О. Кордт. – К.: [б. в.]; З друкарні Української Академії Наук, 1926. – С. 118—121. – 208 с.
193. Мала енциклопедія етнодержавознавства. / НАН України, Ун-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко /відп. ред./ та ін. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – 942 с.

194. Малейн А. И. Латинский церковный язык / А. И. Малейн// Богословский вестник. – Т. 2 (июнь). – М.: Типография Св.-Тр. Сергиевской Лавры. – С. 253-320.
195. Марозава С. Уніяцкая царква Беларусі в моўных працэсах канца XVII першай паловы XIX стогоддзя. // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди 70-річчя. – Т. 1. – К.-Львів, 2004. – С. 125-141.
196. Массалина И. П. Дискурсивные маркеры в английском языке военно-морского дела / И. П. Массалина, В. Ф. Новодранова. – Калининград: Изд-во «КГТУ», 2009. – 277 с.
197. Матвеева Т. О. Джерела кодифікації права Гетьманщини у першій половині XVIII ст. / Т. О. Матвеева // Університетські наукові записки. – 2013. - № 1. – С. 48-51.
198. Мединський, Є. М. Братські школи України і Білорусії в XVI – XVII ст.: [монографія] / Є. М. Мединський. — К. : Рад. школа, 1958. — 210 с.
199. *Medium aevum*: Середні віки [Текст]: підруч. з історії серед. віків для іст. ф-тів ун-тів / Леонтій Войтович [та ін.] ; за ред. проф., д-ра іст. наук Л. Войтовича ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів : Тріада Плюс, 2010. – 502 с.
200. Мельничук І. А. Особливості розвитку Волині та її еліт у рамках Великого князівства Литовсько-Руського та Корони Польської // *Teoretyczne i praktyczne innowacje naukowe* – Под-секция 4. История Украины. – С. 10-16.
201. Миронова В. М. Граматичні особливості латинської актової мови XV-XVI ст. в Україні (на матеріалі гродських і земських судових актів Галицької, Сяноцької, Перемишльської і Львівської адміністративних округ Галицької Русі) [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.14 / Миронова В. Миколаївна ; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 1999. – 16 с.

202. Миронова В. М. Латина як дипломатична мова української еліти XVI–XVII ст. – Режим доступу: <http://studia-linguistica.knu.ua/2009-3-200-204-mironova-v-m-latina-jak-diplomaticzna-mova-ukrainskoi-eliti-xvi-xvii-st/>
203. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 446 с.
204. Морозов Г. И. Роль науки о терминах / Г. И. Морозов // Научно-техническая терминология: науч.-реферат. сб. – М., 2000. – Вып. 1. – С. 34–36
205. Мрозіцька У. Л. Інтра- та екстралінгвальні чинники розвитку мови - реципієнта (на матеріалі латинських запозичень в українській мові): Дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / Ужгородський національний ун-т. – Ужгород, 2001. – 214 с.
206. Мудрий М. «Русини польської нації» (*gente rutheni, natione poloni*) в Галичині XIX ст. і поняття «вітчизни» // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 15. – Львів: 2006-2007. – С. 461-474.
207. Наливайко Д. Козацька християнська республіка / Д. Наливайко. – К. : Дніпро. – 284 с.
208. Нудьга Г. Перші магістри і доктори // Нудьга Г. Не бійся смерті. – Київ, 1991. – С. 288-347.
209. Наулко В. Питання самоідентифікації циган: Етнічна ідентифікація і статистичний облік ромів України / В. Наулко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 15. — К., 2008.— С. 335-343.
210. Наулко В. І., Зіневич Н. О. Цигани в Україні [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2013. – 688 с. – Режим

доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Tsyhany>

211. Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др; Пер с англ. Н 28 и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского — М.: Праксис, 2002. — 416 с. — Режим доступу: — https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/politologija/nacii_i_nacionalizm_b_anderson_o_bauehr_m_khrokh_ju_khabermas_m_mann_i_dr/21-1-0-538
212. Нелін О. Правовий звичай як джерело українського права (IX-XIX ст.): становлення і розвиток / О. Нелін // Юридична Україна. — 2014. — № 5. — С. 4-8. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2014_5_3
213. Нестеренко Л. О. Політична історія середньовіччя в сучасних дослідженнях // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. — Чернівці. — С.188-191.
214. Німчук В. В. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI—початку XVII ст. / В. В. Німчук // Берестейська унія і українська культура XVII ст. — Львів, Місіонер, 1996. — С. 1–18.
215. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України [Текст] / В. Нічик. — К. : Український Центр духовної культури, 1997. — 328 с.
216. Новицький І. Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго- Запад России / И. П. Новицкий. - Киев: В унив. тип., 1871. — 31 с.
217. Новолатинська філологія в Україні-Гетьманщині // *Pagine de ucraïnistica europea* (a cura di Giovanna Brogi Bercoff e Giovanna Siedina), (Universita degli studi di Milano AISU, “Ivan Mazepa and his follovers. State ideology, history, Religion, literature, culture». Gargnano del Garda (Italy) — May 7 – 11, 2002 // *Mazepa e il suo tempo: Storia, cultura, societa*, a cura di Giovanna Siedina, — Alessandria, 2005, — P. 577-589.
218. Нудьга Г. А. Не бійся смерті: Повість-есе, історичний нарис. — К.: Рад. письменник, 1991. — 413 с.
219. Огієнко І. Історія української літературної мови / Іван Огієнко. —

- К. : Наша культура і наука, 2001. – 440 с.
220. Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол / Іван Огієнко. – Варшава : Друкарня синодальна, 1930. – 520 с.
221. Оріховський С. Твори / С. Оріховський; [пер. з латинської та старопольської В. Д. Литвинова]. – К.: Дніпро, 2004. – 672 с.
222. Остапчук О. А. Изменение государственных границ как фактор формирования языковой ситуации на Правобережной Украине на рубеже XVIII–XIX вв. // Регионы и границы Украины в исторической перспективе. – М., 2005. – С. 53-93.
223. Остапчук О. А. Фактор полилингвизма в истории украинского литературного языка // Славянский вестник. – Вып. 2. – М., 2004. – С. 257-269.
224. Павлюк І. Б. Фахова мова фітнесу: дис.... канд. філол. Наук: 10.02.04 / Павлюк Ірина Богданівна. – Івано-Франківськ, 2016. – 245 с. – Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/03/dis_pavliuk.pdf
225. Падокшын С. А. Філасофская думка эпохі Адраджэння у Беларусі: Ад Францыска Скарыны да Сімяона Полацкага. — Мінск: Навука і тэхніка, 1990. — 283 с.
226. Падох Я. Суди й судовий процес старої України // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Том 209. – Історично-Філософічна Секція: Правнична комісія. – Ч. 5. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто-Львів, 1990. – 125 с.
227. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В.А.Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів: Світ, 2011. – 440 с.
228. Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) / Відп. ред. Калинович В. І. – Львів, Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – 180 с. – Режим доступу:

<http://resource.history.org.ua/item/0008139>

229. Перхавко В. Б. Торговый мир средневековой Руси. – М.: Academia, 2006. – 607 с.
230. Перший конституційний акт України. // Вісник міжнародних відносин. Український інститут міжнародних відносин. Вип. 1. – К.: Либідь, 1993. – 159 с.
231. Петришак Б. І. Час реформ: реорганізація устрою міської канцелярії Львова останньої третини XVI ст. // Архіви України. №1 (306), січень-лютий. – К., 2017 – С. 208-219 – Режим доступу: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/15.pdf>
232. Петрушевский Д. М. Очерки из истории средневекового общества и государства / Д. М. Петрушевский. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Научное слово, 1913. – 382 с.
233. Полікарпов-Орлов Федір. Лексикон треязычный, сиречь речений славянских, эллино-греческих и латинских сокровище. – Режим доступу: <https://kr.rusneb.ru/item/material/leksikon-treyazychnyy-sirech-recheniy-slavenskih-ellinogrecheskikh-i-latinskih-sokrovishche>
234. Посох А. В. Компонентный анализ семантики // Методы изучения лексики. / Под ред. Супруна А. Е. – Минск: Издательство БГУ, 1975. – 232 с.
235. Потапенко С. Публікація джерел з історії українського козацтва: досвід інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України / Потапенко С. П. // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: Історичні науки. – 2014. – Вип. 1. – С. 152-157.
236. Права, по которым судится малороссийский народ» 1743 р. – Режим доступу: https://cdiak.archives.gov.ua/v_270_rokiv_vid_stvorennia_kodeksu.php
237. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / під ред. І. Б. Усенка. – К., 2006. – 280 с.
238. Привілеї національних громад міста Львова (XIV -XVIII ст.) /

- Упорядник М.Капраль, наук. ред. Я.Дашкевич, Р.Шуст. — Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України. —576 с.
239. Пришляк В. В. Гостинець // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол .: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во "Наукова думка", 2004. — 688 с. — Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Gostynec>
240. Протодиякон // Открытая православная энциклопедия – Режим доступу:<https://drevo-info.ru/articles/775.html> ;<https://azbyka.ru/arxidiakon>
241. Пузыревский А. К. История военного искусства в Средние века (V-XVI стол.): С отд. атласом / А. Пузыревский; Изд. при содействии Николаев. акад. Ген. штаба. Ч. 1-2. — Санкт-Петербург: тип. Штаба войск Гвардии и Петерб. воен. окр., 1884. — 2 т.; 25. Ч. 2. — [4], 229 с.
242. Реферовская Е. А. Истоки аналитизма романских языков (Очерки по синтаксису раннесредневековой латыни) / Елизавета Артуровна Реферовская. — М.-Л. : Наука, 1966. — 152 с.
243. Реферовская Е. А. Развитие предложных дополнений при приставочных глаголах удаления в латинском языке позднего периода / Е. А. Реферовская // Исследования в области латинского и романского языкознания / под ред. Р. А. Будагова и Н. Г. Корлэтяну. — Кишинев : Штиинца, 1961. — 403 с.
244. Реферовская Е. А. Развитие предложных конструкций в латинском языке позднего периода / Елизавета Артуровна Реферовская. — М.-Л. : Наука, 1964. — 116 с.
245. Реформатский А. А. Введение в языковедение / Александр Александрович Реформатский; под ред. Виктора Алексеевича Виноградова. — [5-е изд., уточ.]. — М. : Аспент Пресс, 1996. — 536 с.
246. Рожченко З. В. Українська суспільно-правова лексика давньогерманського походження / Зоя Володимирівна Рожченко //

- Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць : К.: ВПЦ "Київський університет", 2007. – Вип. 21. Ч. 3. – С. 54-59.
247. Романченко В. І. Лінгвістичні аспекти становлення терміносистеми правових документів Європейського Союзу (на матеріалі німецької та шведської мов) дис. ...канд.. філол. н. 10.02.04. – К., 2013. – 195 с.
248. Ружицький Е. Скорочення в латинських документах XIV–XVIII ст.: за матеріалами ЦДІА УРСР у Львові // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та ін. Спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. – Київ, 1968. – С. 138–162.
249. Ружицький Е. Скорочення в латинському готичному письмі 13–XVI ст.: за матеріалами ЦДІА УРСР у Львові // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1972. – Вип. 7. – С. 93–102.
250. Ружицький Е. Цифри латинського письма XIV–XVIII ст.: на матеріалах ЦДІА УРСР у Львові // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1971. – Вип. 6. – С. 145–153.
251. Саверчанка В. Сымон Будны: гуманіст і рэфарматар. —Мінск: Універсітэцкае, 1993.— 222 с.
252. Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI–XVIII в. / Всеукраїнська академія наук. – К., 1929. – 340 с. – (Збірник історично-філологічного відділу. – № 90)
253. Савчук О. М. Творчість Павла Русина з Кросна і деякі питання рецепції латинської традиції в українському віршуванні XVI-XVIII ст.. Автореф. дис. ... канд.. філол. н. (Спец. 10 01 02) // О. М. Савчук. – К., 1994. – 17 с.
254. Саксонское зеркало: Памятник, комментарии, исследования. [Перевод] / АН СССР, Ин-т государства и права; Отв. Ред. В. М. Корецкий. – М.: Наука, 1985. – 271 с.
255. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець

- XVI - перша половина XVII ст.). - К., 1998. – 295 с.
256. Сенів М. Г. К вопросу о развитии предложно-падежной системы латинского языка / М. Г. Сенів // Питання класичної філології / редкол. Б. М. Задорожний [та ін.]. – Львів, 1988.– № 23. – С. 49–54.
257. Сенів М. Г. Засоби вираження просторового дейксису у латинській і сучасних мовах / М. Г. Сенів // Наукова спадщина професора С. В. Семчинського і сучасна філологія : зб. наук.праць : [упоряд. В. Ф. Чемес]. – Київ : ВПЦ «Київський університет». – 2001. – Ч. 2. – С. 372–380.
258. Сенів М. Г. Система просторових і часових відношень (функціонально-семантичний аналіз на матеріалі латинської мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / М. Г. Сенів. – Донецьк, 1997. – 51 с.
259. Сисин Франк Е. Українське націотворення за раннього Нового часу: нові результати досліджень. Пер. з нім. Софії Матіяш // Франк Е. Сисин / Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. – К.: К.І.С., 2011. – 416 с. – С. 81-97.
260. Ситько О.М. Поетика української світської новолатинської поезії доби пізнього середньовіччя та бароко: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / О.М. Ситько ; Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В.Винниченка. — Кіровоград, 2007. — 20 с.
261. Сірополко С. Історія освіти на Україні. / Український Вільний університет; Друзі товариства імені Григорія Ващенко. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
262. Скороходько Э. Ф. Вопросы перевода английской технической литературы (перевод терминов) / Эдуард Федорович Скороходько. – К.: Изд-во Киевская. ун-та, 1963. – 91 с.
263. Скребнев Ю. М. Введение в коллоквиалистику / Юрий Максимович Скребнев; под ред. Ольги Борисовны Сиротининой. – Саратов :Изд-во Саратовск. ун-та, 1985. – 208 с.

264. Славинецький Є. «Лексикон латинський»: Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підготував до видання В.В. Німчук ; відп.ред.: К. К. Цілуйко; АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Київ: Наукова думка, 1973. – 541 с. – Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Slavynetskyi_Yepufanii/Leksykon_latynskyi_Ye_Slavynetskooho_Leksykon_slovenolatynskyi_Ye_Slavynetskooho_ta_A_Koretskooho-Sata/
265. Славинецький Є. та А. Корецький-Сатановський «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот., передм. Василь Васильович Німчук ; відп. ред. Кирило Кузьмич Цілуйко; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. – Київ : Наукова думка, 1973 . – 541 с.
266. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка // под ред. Чудинова А. Н., – 1894. – 989 с. – Режим доступу: https://rusneb.ru/catalog/000202_000006_2580523/
267. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко: В 4-х тт. / НАН України. Ін-т укр. мови. Додаток О. О. Тараненка. – К.: Наук. думка, 1996.
268. Словник іншомовних слів / [за ред. О. С. Мельничука]. – К.: Головна редакція УРЕ, 1977. – 775 с.
269. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. У 2-х тт.. К.: „Наукова думка”, 1977. (Редкол.: Гринчишин Д. Г., Гулецька Л. Л. (голова), Керницький І. М.).
270. Словник української мови XVI - першої половини XVII ст. (ред. кол.: М. Чікало (відп. ред.), Г. Войтів, Г. Дидик-Меуш, І. Черевко (секр.) та ін.). – Л., 2017. – 248 с.
271. Словник української мови: в 11 томах. — Том 2, 1971. — С. 32. — Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/gharmash>
272. Смерека Б. В. Описово-статистичні джерела про заселення и

- адміністративно-територіальний устрій Львівської землі Руського воєводства в XVI - XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Б. В. Смерека; НАН України, Ін-т укр. археографії и джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Київ, 2016. – 19 с.
273. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Пер. з англійської П. Таращука. — К.: Основи, 1994. — 224 с. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/smith/smi.htm>
274. Снапковская, С. В. Феномен культурно-педагогического пограничья в просвещении и педагогической мысли Беларуси: с древнейших времен до начала XVII в. [Текст] // Новое в психолого-педагогических исследованиях. – 2010. – №3 (19), июль-сентябрь. – С. 153 – 164.
275. Собуцький М. А. Мовна ситуація західноєвропейського середньовіччя в аспекті мовно-культурної взаємодії: Дис. ... доктора філол. наук : 10.02.15 / Собуцький Михайло Анатолійович. – К., 1999. – 457 с.
276. Собуцький М. А. Мовно-культурний простір західноєвропейського середньовіччя / Михайло Анатолійович Собуцький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 207 с.
277. Содомора П. Семіотичний аспект у формуванні української філософської терміносистеми: традиція і новаторство: монографія / П. А. Содомора; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л. : СПОЛОМ, 2013. – 294 с.
278. Сокращенный курсъ новой исторіи (для реальныхъ училищъ и женскихъ гимназій). / Сост. К. А. Ивановъ /. – Изд. 7-е, съ рисунками. – Петроградъ: Книгоиздательство т-ва „Петроградскій Учебный Магазинъ”, 1917. – 208 с.
279. Соловьев С.М. История России с древнейших времен: Сочинения в 18 томах. – М., 1988. – Кн.1. – Т.1. – С. 239 – 245.
280. Срезневський І. Матеріали для словаря древнерусского языка по

- письменным памятникам: в 3 т. – СПб.: Изд-во отд-ния рус. яз. и словесности, 1890—1912.
281. Статут Великого княжества Литовського 1588 года [Электрон. ресурс]. / Подг. О. Лицкевич. – Минск, 2002-2003. – Режим доступа: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>. – (Для транслитерации текстов использовано факсимиле первого издания Статута Великого княжества Литовского (Вильно, 1588), опубликованное в кн.: Статут Велікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Давэдняк. Каментарыі. Минск, 1989.): – Ч.1 – 130 с.; Ч. 2 – 376 с.
282. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – Мінск, 2003. — 263 с.
283. Статути ВКЛ: У 3 т. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2003.
284. Степанов Ю. С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности / Ю. С. Степанов // Язык и наука конца XX века / под ред. Ю. С. Степанова. – М., 1995. – С. 58–63.
285. Суворов Н. С. Учебник церковного права / Под ред. и с предисловием В. А. Томсинова. М.: Изд-во «Зерцало», 2004. – 504 с.
286. Судово-адміністративні документальні фонди Львова / О. А. Купчинський. – К. : НАН України; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1998. – 99 с.
287. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1970—1980.
288. Суперанская А. В. Общая терминология. Вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – М.: Наука, 1989. – 246 с. або Суперанская, А. В. Общая терминология: вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – 6-е изд. – М.: Либроком, 2012. – 248 с.
289. Таривердиева М. А. От латинской грамматики к латинским текстам (латинское предложение : форма и смысл) / Мария Акоповна

- Таривердиева. – М.: Гуманитарный издательский центр Владос, 1997. – 147 с.
290. Тарланов З. К. Методы и принципы лингвистического анализа. – Петрозаводск: Издательство Петрозаводского университета, 1995. – 189 с.
291. Татаринов В. А. Теория терминоведения: [в 3-х т.] / Виктор Андреевич Татаринов. – М.: Московский Лицей, 1996. – Т.1:Теория термина: история и современное состояние. – 311 с.
292. Термінологічно-правописний порадник – Режим доступу: <http://www.ucu.edu.ua/poradnyk/theological.comments/clergyman/>
293. Тесленко І. Хто є хто в імперії «старого» князя. «Острозька шляхта» / Ігор Тесленко // Соціум. – 2008. – 8. – С. 119-133.
294. Тимченко Є. К. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст.: У 2 кн. / В. В. Німчук, Г. І. Лиса (підгот., упоряд.ред.); НАН України, Українська Вільна Академія Наук у США. – Кн. 1. – К., Нью-Йорк, 2002. – 512 с.
295. Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI - поч. XIX в. (із 180 малюнками) / Хв. Тітов. – К. : Друкарня Української академії наук, 1924. – 432 с.
296. Толкачова Н. Є. Семантична структура давньоруської юридичної звичаєвої термінології. Історія держави і права / Н. Є. Толкачова // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 2 (76). – С. 5-20.
297. Толкачова Н. Звичаєве право України: особливості розвитку / Н. Толкачова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2010. – Вип. 85. – С. 105-113. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2010_85_29
298. Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина: [зб. док.] / АН УРСР, Археогр. коміс. [та ін.]; [упоряд.: В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко; редкол.: М. Ф. Котляр (відп. ред.) та ін.; авт. передм.: М. Ф. Котляр, В. А. Смолій]. – Київ: Наукова думка,

1990. – 404 с.
299. Трофимук М. С. Інститут неолатиністики – утопія чи реальність? // Сучасність. – 1994. – №5. – С.155-157.
300. Украинские грамоты / За ред. В. Розанова – К., 1917 // за Вовк О. Й. Джерельна база дослідження литовсько-руського права / О. Й. Вовк // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 49. – С. 64-70. Редкол.: С В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; відп. за вип. Ю. М. Оборотов. — Одеса: Юридична література, 2009. — 536 с.
301. Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості / відп. ред. Смолій В. А. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — 320 с.
302. Усков Н. Ф. Православная энциклопедия. — М.:Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2000. — Т. I. — С. 33—34. — 752 с.
303. Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII ст.: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. Монографія. Друге видання, виправлене. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2018. – 656 с.
304. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. / В 4т. – Т.2 (Е – Муж) / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стер. – М.: Прогресс, 1986. – 672 с.
305. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упоряд. Т. Гошко – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету 2011. – 688 с.
306. Хрестоматия по истории русского права / Под ред. М. Владимирського-Буданова // Вып. 1-3.– Ярославль: Тип. Г. В. Фальк, 1871—1875– М., 1901.
307. Цвилинг М. Я. Специфика общественно-научного текста / М. Я. Цвилинг // Разновидности и жанры научной прозы. – М.: Наука, 1986. –

С. 14–28

308. Циганок О. М. З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI – XVIII ст. / О. М. Циганок ; НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, Педагогічна преса, 1999. – 104 с.
309. Циганок О. Фунеральне письменство в українських поетиках і риториках XVII–XVIII ст.: теорія та взірці: [монографія] / Ольга Циганок. – Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2014. – 362 с.
310. Даниляк П. Тадеуш Чацький та його роль у розвитку освіти на Правобережній Україні // Український історичний журнал. — К., 2009. — № 2 (485) (бер.-квіт.). — С. 51-66.
311. Чашнік // Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя у 3 т. — Мн.: БелЭн, 2005. — Т. 2: Кадэцкі корпус — Яцкевіч. — С. 744. — 788 с.
312. Чепіга І. П. Особливості ділових пам'яток XVII–XVIII ст. Лівобережжя / І. П. Чепіга // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2005. – Вип. 14.– С. 313–316.
313. Чепіга І. П. Становлення друкарської термінології в українській мові (друга пол. XVI – перша пол. XVII ст.) / І. П. Чепіга // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2002. – Вип. 12. – С. 275–278.
314. Черкас Б. В. Драб [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2004. – 688 с. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Drab>
315. Чижевський Д. Історія української літератури / Д. Чижевський. – К. : Видавничий центр «Академія», 2003. – 568 с. – Режим доступу :<http://izbornyk.org.ua/chyzh/chy10.htm>
316. Численко Н.Д. Характеристика положения в пространстве и общая семантика глагольных префиксов / Н. Д. Численко // Вторая

- всесоюзная конференция по классической филологии: тезисы докладов. – Л., 1961. – С. 34–35.
317. Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. Ч. 2. Записки за викладами на Тайному Українському Університеті у Львові в р.р. 1920-1923. – Мюнхен: Український Вільний Університет, 1947 – 175 с.
318. Шевченко-Савчинська Л. Г. Новолатинська література – класична область пограниччя культур. Український аспект / Л. Г. Шевченко-Савчинська // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Філологічна. – 2012. – Вип. 27. – с. 321–324. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2012_27_97.
319. Шевченко-Савчинська Л. Г. Переваги філолого-історичного методу дослідження новолатинської літератури (на прикладі «De virtutibus Graecorum et Romanorum...» Романа Тимківського) / Л. Г. Шевченко-Савчинська // *Studia linguistica* : [Зб. наук. праць]. – К. : ВД Дмитра Бураго, 2014. – Вип. VIII. – С. 254–259.
320. Шевчук В. О. Муза Роксоланська: українська література XVI–XVIII ст.: у 2 кн. / В. Шевчук. – К.: Либідь, 2004. – Кн. 1: Ренесанс. Бароко. – 401 с.
321. Шамбелян // Етимологический онлайн-словарь русского языка М. Фасмера – Режим доступу: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/ш/шамбелян>
322. Швецова-Водка Г. М. Типологія документа: Навч. посібник для студентів ін-тів культури / Рівн. держ. ін-т культури. – К.: Кн. палата України, 1998. – 80 с.
323. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. Серія : *Studia rationis*. — Львів: Вид-во «Свічадо», 2005. — 338 с.
324. Шевченко-Савчинська Л. Латиномовний інтелектуальний

- контекст православних братств (на матеріалі львівських авторів XVII-XVIII ст..) / Шевченко-Савчинська Людмила // Просфонима: текст і контекст, ЛНУ ім. Франка. – Вип. 4. – Львів: «Свічадо», 2013. – С. 270-278.
325. Шевченко-Савчинська Л. Жанрово-стильова належність латиномовних творів у давній літературі України // Житомирські літературознавчі студії. Вип. 7. – Житомир, 2013. – С. 83-91.
326. Шевченко-Савчинська Л. Латиномовна інтелектуальна спадщина «львівського народу» – продукт культурного порубіжжя. – Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Вип. 60. Ч. 1. – Львів, 2014. – С. 29–37.
327. Шевченко-Савчинська Л. Україна, Словаччина, Польща — під покровом Івана Дуклянина (проблеми пошуку і перекладу українською латиномовних джерел життєпису святого) // Матеріали міжнар. наук. конф. «Словацько-українські взаємини в галузі мови, літератури та культури» (12-14 вересня 2012 р., Словаччина). – Режим доступу: http://www.medievist.org.ua/2013/03/blog-post_3062.html
328. Шевченко-Савчинська Л., Швець Е. Застосування інтертекстуального аналізу щодо творів української неолатиністики XVI–XVIII ст.: підстави і результати // Літературний процес: методологія, імена, тенденції. – Вип. 1. – 2013 – С. 34-38. – Режим доступу: <http://www.medievist.org.ua/2013/02/xv xviii.html>
329. Шевченко-Савчинська Л. Латиномовна українська література. Загальний огляд / Людмила Григорівна Шевченко-Савчинська. – К.: Медієвіст, 2013. – 218 с.
330. Шляхтун П. П. Конституційне право: словник термінів. – К.: Либідь, 2005. – 568 с.
331. Шпизель Р. Из истории древней острожской синагоги // Єврейська культура та історія в Україні. — Київ, 1995. — С. 227-29.
332. Щербина Р. А. Латинськомовна історіографія в Україні середини

- XVII ст. як мовно-культурне джерело (на матеріалі хронік про Визвольну війну українського народу 1648-1657 рр.) [Текст] : дис... канд. філол. наук: 10.02.14 / Щербина Руслан Анатолійович; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 186 с.
333. Энциклопедический словарь / Под ред. И. Е. Андреевского; Изд.: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.-Петербург). – Спб.: Семеновская типо-литография (И. А. Ефрона), XVIII90. – Т. 24, кн. 1. – 1890 с.
334. Этимологический словарь славянских языков. – М.: Наука, 1987. – Вып. 13 – 286 с.
335. Юридична енциклопедія в 6-ти тт. – Т. 3 (К– М). – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 2001, – 792 с.
336. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 368 с.
337. Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. – Т.1: Ідентичність / Ред. Олена Бетлій, Катерина Диса. – Київ: Дух і літера, 2009. – С. 57–95.
338. Яковенко Н. М. *Gente Ruthenus, natione Polonus* – зміст і еволюція поняття у баченні В’ячеслава Липинського // В’ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Матеріали міжнар. наук. конф. – Київ, 1994. – С. 97–102.
339. Яковенко Н. Дзеркало ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст.. – К.: Laurus, 2012. – 448 с.
340. Яковенко Н. Источники изучения латинского письма на Правобережной Украине в конце XVI – первой половине XVII века (на материалах архивных и библиотечных хранилищ УССР) // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1983. – Вып. 14. – С. 285–299.

341. Яковенко Н. М. Передумови поширення і характер латинського письма на Правобережній Україні (друга половина XV–перша половина XVII ст.) / Н. М. Яковенко // *Архіви України*. – № 6. – К., 1978. – с. 8–19.
342. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 584 с.
343. Яковенко Н. Палеография латинского документального письма на Правобережной Укра-ине (вторая половина XVI – первая половина XVII века). Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Киев: Институт истории АН УССР, 1983. – 22 с.
344. Яковенко Н. Про методологію досліджень середньовічної і ранньомодерної історії України // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. – Вип. XI. – 2000. – С. 61–73.
345. Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи. Замойська академія // *Історія української культури: У 5 томах*. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. / Гол.ред. Я. Д. Ісаєвич. – Київ: Наукова думка, 2001. – С. 575–591.
346. Яковенко Н. М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. / Н. Яковенко. – Київ: Критика, 2002. – 415 с.
347. Яковенко Н. М. Соціальна термінологія латинського документа українського походження 14 – 16 ст.: на матеріалі назв різних груп населення. – *Іноземна філологія*. – Т.21. – 1985. – С. 82 – 90.
348. Яковенко Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України : монографія. Вид. 2-ге перероблене та розширене / Н. Яковенко. - К.: Критика, 2005. – 584 с.
349. Яковлів А. Римське право в судах України XVII в. / А. Яковлів // *Україна*. – 1950. – Ч. 3. – С. 158–162 – Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Yakovliv_Andrii/Rymske_pravo_v_sudakh_Ukrainy_XVII_v/

350. Ярош Д. В. Конституція Української Народної Республіки 1918 р. про органи державної влади та управління України: історичний досвід і сучасність. // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. – Хмельницький, 2005. – №1-2 (13-14). – 420 с.
351. Akta Grodzkie i Ziemskie... z Arhiwum tzw. Bernardynkiego we Lwowie I-XXV (Lwow, 1835).
352. Akta Unii Polski z Litwa 1385-1791, Wydali S. Kutrzeba s W. Semkowicz (Krakov, 1933).
353. An Illustrated History of the USA. – Harlow: Longman Group UK Limited, 1990. – 144 p.
354. Axer J. Łacina jako drugi język narodu szlacheckiego Rzeczypospolitej // Łacina jako język elit. / red. J. Axer. – Warszawa, 2004. – Pp. 151–156.
355. Baranowski B. O hultajach, wiedźmach i wszetecznicach. Szkice z obyczajów XVII i XVIII wieku. — Wydawnictwo: Replika, 2020. — 336 p.
356. Bardach J. Wieloszczeblowa świadomość narodowa na ziemiach litewsko-ruskich Rzeczypospolitej w XVII–XX wieku // Pamiętnik XV powszechnego zjazdu historyków polskich / pod redakcją Staszewskiego J. – T. 1. – Cz. 1. – Gdańsk-Toruń: Adam Marszałek, 1995. – Pp. 25–38.
357. Bardach Juliusz, Lesnodorski Bogusław, Pietrzak Michał: Historia ustroju i prawa polskiego, Warszawa 1993. – Pp.187-189.
358. Bardach Juliusz. Statuty litewskie a prawo rzymskie. // Łacina w Polsce. Zeszyt 7-9. / Pod red. Jerzego Axera. – Warszawa, 1999. – 255 p.
359. Barnes A. Eulogia. In The Catholic Encyclopedia. – New York: Robert Appleton Company, 1909. – Available at: <http://www.newadvent.org/cathen/05603b.htm>
360. Bausch K.-H. Vorschlag zu einer Typik des kommunikationssoziologischen Problem in der geschprochen deutschen Standartsprache / K.-H.Bausch // Institut für deutsche Sprache. – Forschungsberichte 7. – Mannheim, 1973. – Pp. 76–110.

361. Blaise A. Manuel du latin Chrétien / Albert Blaise. – Strasbourg, 1955. – 221 p.
362. Boudinhon, A. Priest. In The Catholic Encyclopedia. – New York: Robert Appleton Company, 1911. – Available at: <http://www.newadvent.org/cathen/12406a.htm>
363. Bourgain P. Le latin medieval / Bourgain P., Hubert M.-C. – Turnhout: Brepols publishers, 2005. – 578 p.
364. Brittain F. [Brittain F. Latin in Church : the history of its pronunciation / Frederick Brittain. – London, 1955. – 98 p.
365. Brogi Bercoff G. Ruś, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Środkowo-Wschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym // Contributi italiani al XIII congresso internazionale degli slavisti / ed. Alberto Alberti et al. — Pisa, 2003. — P. 325-387.
366. Buhlmann R. Handbuch des Fachsprachenunterrichts. Unter besonderer Berücksichtigung naturwissenschaftlich-technischer Fachsprachen / R. Buhlmann, A. Fearn. – Berlin–München–Wien–Zürich–New–York, 1991. – 192 p.
367. Chynczewska-Hennel T. Łacina na Zaporozżu / T. Chynczewska-Hennel // Łacina w Polsce : Zeszyty naukowe. – Zeszyt 1–2 : Między Slavia Latina i Slavia Orthodoxa. – Warszawa, 1995. – Pp. 61–72.
368. Chynczewska-Hennel T.: Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. – Warszawa, 1985. – Pp. 133-137.
369. Czarciński I. Łacina średniowieczna: Wybór tekstów wraz z wiadomościami o gramatyce, słownikach i wydawnictwach źródłowych / I. Czarciński, W. Sieradzan. – Toruń : Wyd-wo Uniw. Mikołaja Kopernika, 2001. – 139 s.
370. Davydenko N. Term constitution: historical development // Science, trends and perspectives. Abstracts of XVII international scientific and

- practical conference. Tokyo, Japan 2020. – Pp.17-20. – Available at: <http://isg-konf.com>.
371. Davydenko N. The difference between historical and legal terms Magdeburg and German law // Modern approaches to the introduction of science into practice. Abstracts of X International Scientific and Practical Conference. San Francisco, USA 2020. –Pp. 405-408. – Available at: <http://isg-konf.com>.
372. Davydenko N. Key functions and features of different types of law in Ukraine in the 16-17th centuries // Hermeneutic of law and philosophy of jurisprudence: collective monograph / Belkin L., Iurynets J., Sopilko I., Davydenko N. etc. – International Science Group. – Boston : Primedia eLaunch, 2021. – 243 p. – Pp. 162-166. – Available at: DOI-10.46299/ISG.2021.MONO.LEGAL.I. URL: <https://isg-konf.com>.
373. Dégert A. Ecclesiastical Latin. In The Catholic Encyclopedia. – New York: Robert Appleton Company, 1910. – Available at: <http://www.newadvent.org/cathen/09019a.htm>
374. Disce puer: Podręcznikdo łaciny średniowiecznej / Pod red. D. Gwisa, E. Jung-Palczewskiej. – Warszawa, 2000. – 329 s.
375. Drozd L. Deutsche Fach- und Wissenschaftssprache / L. Drozd, W. Seibicke // Bestandsaufnahme –Theorie – Geschichte. – Wiesbaden, 1973. – 207 s.
376. Elektroniczny Słownik Łaciny Średniowiecznej w Polsce. –Available at: <https://elexicon.scriptor.es.pl>
377. Fearon J. D. What is identity (as we now use the word)? – Available at: URL: <http://www.stanford.edu/~jfearon/papers/iden1v2.pdf>
378. Felber H. Terminology Manual / H. Felber // General Information Programme and UNISIST. International Information Centre for Terminology / [ed. by H. Felber]. – Paris: Unesco-Infoterm, 1984. – 426 p.
379. Flad M. Le latin de l'Église : Étudie d'après la grammaire et la liturgie / M. Flad. – Paris: Desclée de Brouwer, 1938. – 342 p.

380. Fluck H-R. Fachsprachen: Zur Funktion, Verwendung und Beschreibung eines wichtigen Kommunikationsmittels in unserer Gesellschaft // Die deutsche Sprache zur Jahrtausendwende. Mannheim / Hrsg.: K. Eichhoff-Cyrus, R. Hoberg. – Mannheim u.a., 2000. – Pp. 89–106.
381. Frick David A. Meletij Smotryc'kyj. – Cambridge, 1995. – Pp. 229-245.
382. Geremek B. O grupach marginalnych w mieście średniowiecznym // Kwartalnik Historyczny. — R. LXXVII. — 1970. — Z. 3-5. — 541 p.– Pp. 450-460.
383. Gleason F. Identifying Identity: A Semantic History // The Journal of American History. – Vol. 69. – N 4. – Pp. 910–931.
384. Grodziski Stanislaw: Obywatelstwo w szlacheckiej Rzeczypospolitej, Краків 1963, – Pp. 68-72, 82-95.
385. Halliday M. A. K. Linguistic studies of text and discourse. – Continuum International Publishing, 2002. – 243 p.
386. Harrington K. P. Mediaeval Latin / Karl Pomeroy Harrington. – Chicago:TheUniversity of Chicago Press, 1962. – 698 p.
387. Heiner L. Aspects of the transfer of SaxonMagdeburg Law to Central and Eastern Europe // Rechtsgeschichte. Legal History. – 22. – Zeitschrift des Max-Planck Instituts für europäische Rechtsgeschichte, 2014. – Pp. 79–89. – Available at: <https://pdfs.semanticscholar.org/f803/a5e68579ae88d594f34b4a91d44f0ba6db40.pdf>
388. Heiner Lück. Aspects of the transfer of Saxon Magdeburg Law to Central and Eastern Europe // Rechtsgeschichte. Legal History. Zeitschrift des Max-PlanckInstituts für europäische Rechtsgeschichte. – 22 (2014). – Pp. 79–89. – Available at: <https://pdfs.semanticscholar.org/f803/a5e68579ae88d594f34b4a91d44f0ba6db40.pdf>
389. Heiner Lück. Urban Law: The Law of Saxony and Magdeburg // The

- Oxford Handbook of European Legal History / Edited by H. Pihlajamäki, Markus D. Dubber, M. Godfrey – UK: Oxford University Press, 2018. – 1264 p. – Available at: <https://books.google.com.ua/books?id=dg5jDwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>
390. Hoffmann L. Kommunikationsmittel Fachsprache / L. Hoffmann // Eine Einführung. – 3. durchgehende Auflage. – Berlin: Akademie Verlag, 1987. – 307 p. або Hoffmann L. Kommunikationsmittel Fachsprache: Eine Einführung. – Tubingen: GunterNaer, 1985. – 307 p.
391. In memoriam: Anthony D. Smith (1939 – 2016) – Режим доступу: <https://politickamisao.com/in-memoriam-anthony-d-smith-1939-2016>
392. Interview – Anthony D. Smith Sep 3 2013 – Available at: <https://www.e-ir.info/2013/09/03/interview-anthony-d-smith>
393. Ischreyt I. Studien zum Verhältnis von Sprache Technik / I. Ischreyt. // Institutionelle Sprachlenkung in der Terminologie der Technik. – Düsseldorf: Schwann-Verlag, 1965. – Pp. 43–49.
394. Janeczek A. Ethnicity, Religious Disparity and the Formation of the Multicultural Society of Red Ruthenia in the Late Middle Ages // On the Frontier of Latin Europe. Integration and Segregation in Red Ruthenia, 1350–1600. – Warszawa: Institute of Archeology and Ethnology Polish Academy of Sciences. University of Constance, 2004. – Pp. 15–46.
395. Karpiński A. Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII wieku. — Warszawa, 1983. — Pp. 221–222.
396. Kiryk F. Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie Jagiellońskiej // Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace Historyczne. – Z. 43. – Kraków, 1972. – Pp. 93-169, 118–119. – Available at: <http://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/3916/06--Z-badan-nad-urbanizacja--Kiryk.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
397. Kłoczowski J. Zakony męskie w Polsce w XVI – XVIII w. // Kościół w Polsce. – Kraków, 1969. – T. 2. – Pp. 483 – 530.

398. Korolova N., Koshchii O., Myronova V. The Latin Language as a Universal Cultural Code // *Journal of History Culture and Art Research*. 2019. – 8. 278. 10.7596/taksad.v8i4.2260.
399. Łacina jako język elit / *Koncepcja i redakcja naukowa Jerzy Axer*. – Warzhawa, 2004. – 516 p.
400. Latinitas in the Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania: its impact on the development of identities / edited by Giovanna Siedina – *Biblioteca di Studi slavistici*. – 25. – Firenze: Firenze University Press, 2014. – Available at: <http://digital.casalini.it/9788866556756>
401. Liedke M. Od prawosławia do katolicyzmu. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań raformacyjnych. – Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, 2004. – Pp. 31-59.
402. Linde S. B. O Statucie Litewskim ruskim językiem i drukiem wydanym / S. B. Linde. – Warszawa: nakł. i druk. Zawadzkiego i Węckiego uprzywilejowanych drukarzy, 1816. – 219 p.
403. Lituanus Michalo. De moribus Tartarorum, Litanorum et Moschorum. — Basileæ, 1615. – 64 c.
404. Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI-XVII wieku. – Lwów, 1890. – 38 p.
405. Maczak Antoni. The Structure of Power in the Commonwealth of the Sixteenth and Seventeenth Centuries // *A Republic of Nobles. Studies in Polish History to 1864* / під. ред. Jan K. Fedorowicz. – Кембрідж, 1982. – Pp. 109-135.
406. Mączynski Jan. Lexicon latino-polonicum ex optimis latinae linguae scriptoribus concinnatum. – Köln, 1973. – p. 213.
407. Marcin Kromer: Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego. Książki dwie // під ред. Roman Marchwinski. – ОЛЬШТИН, 1977. – Pp. 70-71, 85-86.
408. Mentrup W. Überlegungen zur lexikographischen Erfassung der Gemeinsprache und Fachsprachen / W. Mentrup // *Interdisziplinäres*

- deutsches Wörterbuch in der Diskussion. – Düsseldorf, 1978. – Pp. 48-77.
409. Möhn D. Fachsprachen / D. Möhn, R. Pelka // Eine Einführung. – Tübingen: Niemeyer, 1984. – 171 s.
410. Mohrmann Ch. Etudes sur le latin des chrétiens / Christine Mohrmann. – T. IV. [Latin chrétien et latin medieval]. – Roma: Edizione di storia e letteratura, 1977. – 444 p.
411. Mohrmann Ch. Latin vulgaire. Latin de chrétiens. Latin médiéval / Christine Mohrmann. – Paris: Librairie C. Klincksieck, 1955. – 54 p.
412. Myronova V. Chancellery Latin in Fifteenth-Sixteenth Century Ukraine – Latinitas in the Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania: Its Impact on the Development of Identities. – T. 25. – Firenze University Press, 2014 – Pp. 131-143.
413. Myronova V. et al. Latin in the multilingual space of Ukraine in the 15th-18th centuries: monograph. 1. vydání. – Brno: Jan Sojnek – Galium, 2019. – 126 s. ISBN 978-80-88296-08-9.
414. Nechutová J. Středověká Latina / Jana Nechutová. – Praha: Koniasch Latin Press, 2002. – 162 p.
415. Norberg D. Manuale di Latino medievale / Dag Norberg. – Firenze : La Nuova Italia, 1974. – 86 s.; Norberg D. Manuel pratique de latin medieval / Dag Norberg. – Paris : Picard, 1980. – 211 p.
416. Nowakowski T. Idee areng dokumentów książąt polskich do połowy XIII wieku / Tomasz Nowakowski. – Bydgoszcz: Wydaw. WSP, 1999. – 256 s.
417. Nunn H.P.V. An introduction to Ecclesiastical Latin / By Rev. Henry Preston Vaughan Nunn. – Eton: Alden & Blackwell, 1952. – 196 p.
418. Orichoviana. Opera inedita et epistulae Stanislai Orzechovski. 1543-1566. – Cracoviae, 1891. – 740 p. – Available at: <https://www.wbc.poznan.pl/publication/1697>
419. Osiadłość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki. — Osobne odbicie z «Rocznika Wołyńskiego». — T. 7. — Równe, 1938. — 208 p.

420. Paluchowski Piotr. Miejsca i terminy jarmarków na terenie Prus Królewskich i Książęcych w końcu XVI wieku na podstawie wykazów z gdańskich kalendarzy // *Czasy Nowożytne: periodyk poświęcony dziejom polskim i powszechnym od XV do XX wieku.* – T. 24. – Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Historycznego, 2011 – Pp. 37-59 – Available at: http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Czasy_Nowozytne_periodyk_poswiecony_dziejom_polskim_i_powszechnym_od_XV_do_XX_wieku/Czasy_Nowozytne_periodyk_poswiecony_dziejom_polskim_i_powszechnym_od_XV_do_XX_wieku-r2011-t24/Czasy_Nowozytne_periodyk_poswiecony_dziejom_polskim_i_powszechnym_od_XV_do_XX_wieku-r2011-t24-s37-59/Czasy_Nowozytne_periodyk_poswiecony_dziejom_polskim_i_powszechnym_od_XV_do_XX_wieku-r2011-t24-s37-59.pdf
421. Pavanetto C. *Elementa linguae et grammaticae Latinae* / Cletus Pavanetto. – Roma : Libreria Ateneo Salesiano, 2001. – 130 p.
422. Perseus Project Texts. Corpus Corporum – Available at: <http://www.mlat.uzh.ch/MLS/>
423. Peter-Hans Kolvenbach S. J. PIETAS ET ERUDITIO Review of Ignatian Spirituality – №38. – 2/2007. – Pp. 11-26.
424. Pietruski O., Liske X. *Przedmowa.* – Akta grodzkie i ziemskie. - Lwów, 1886. – T.XI. – S. II.
425. Polski słownik biograficzny – Available at: <http://www.psb.pan.krakow.pl/index.php/en/>
426. Roelcke T. *Fachsprachen* / T. Roecke. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2005. – 201 p.
427. Schmidt W. Charakter und gesellschaftliche Bedeutung der Fachsprachen / Wilhelm Schmidt // *Sprachpflege.* – N. 18. – 1969. – Pp. 10-20
428. Schröder H. *Linguistic and Text-theoretical Research on Languages for Special Purposes: A Themantic and Bibliographic Guide* / H. Schröder //

- Subject-Oriented Texts: Language in Text Theory 16 / ed. By H. Schröder. – Berlin: Walter de Gruyter, 1991. – Pp. 1–48.
429. Schulte A. J. Altar Vessels. In *The Catholic Encyclopedia*. – New York: Robert Appleton Company, 1907. – Available at: <http://www.newadvent.org/cathen/01357e.htm>
430. Seebohm T. M. Ratio und Charisma. Ansätze und Ausbildung eines philosophischen und wissenschaftlichen Weltverständnisses in Moskau-er Rußland. – Bonn, 1977. – S. 202. Цит. за Паславський І. Постфлорентійський екуменізм і духовна культура України другої половини XV – початку XVI ст. // опубліковано 1.08.2017. – Режим доступу: <http://narodna.prawda.com.ua/history/579f5cad597ce/>
431. Shevchenko-Savchynska L., Balashov K. *Ancient Literature: Breaking Down Stereotypes*. – К., Медієвіст, 2015. – 140 p.
432. Sieradzan W. – Toruń : Wyd-woUniw. Mikołaja Kopernika, 2001. – 139 s.
433. Skoczek J. *Dzieje szkoły lwowskiej katedralnej*. – Lwów, 1929. – S. 26.
434. *Słownik polszczyzny XVI wieku* – Available at: <https://spxvi.edu.pl/wersja-cyfrowa/>
435. Smith D. Anthony. *The ethnic origins of nations* / Anthony D. Smith Oxford, [England] ; New York, N.Y.: B. Blackwell, 1987. – 312 p.
436. Sondel Janusz. *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków 2009 1008+CD (Електронний словник)*
437. Strecker K. *Einführung in das Mittellatein* / Karl Strecker. – Berlin : Weidmann, 1939. – 69 p.
438. Sysyn Frank E. "Recovering the Ancient and Recent Past: The Shaping of Memory and Identity in Early Modern Ukraine" // *Eighteenth-Century Studies*. – Vol. 35. – No. 1 (2001). – Pp. 77-84.
439. Sysyn Frank. *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil 1600-1653* – Cambridge, 1985. – 406 p.

440. Sysyn Frank. The Problem of Nobilities in the Ukrainian Past. The Polish Period 1569-1648 // Rethinking Ukrainian History / ed. by IVAN RUDNYTSKY. – Edmonton, 1981. – Pp. 29-102.
441. Sysyn Frank. Ukrainian-Polish Relations in the Seventeenth Century. The Role of National Consciousness and National Conflict in the Khmelnytsky Movement // Poland and Ukraine. Past and Present / ed. by Peter J. Potichnyj. – Edmonton, 1980. – Pp. 58-82.
442. Szczepankowska I. Języki prawa w państwie polsko-litewskim (od XVI do XVIII wieku) // Perspektywy komunikacji kulturowej i praktyk translatorskich, „Legilingwistyka Porównawcza”. – T. 3 – 2010. – S. 121–133.
443. Thurston H. Deacons. In The Catholic Encyclopedia. (1908). New York: Robert Appleton Company, 1908. – Available at: <http://www.newadvent.org/cathen/04647c.htm>; <https://en.wikipedia.org/wiki/Diaconia>
444. Volumina legum. – Petersburg, 1859. – T. 1. – S. 285.
445. Weysenhoff-Brożkova K. Studia nad łaciną średniowieczną w Polsce / Krystyna Weysenhoff-Brożkova // Łacina w Polsce : Zeszyt naukowe. – Zeszyt 10–12. – Warszawa : OBTA, 1998. – 224 s.
446. Weysenhoff-Brożkova K. Wpływ polszczyzny na łacinę średniowieczną w Polsce / Krystyna Weysenhoff-Brożkova. – Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1991. – 224 s.
447. Wieser J. Einführung in die erste Ausgabe der neuen Zeitschrift “Fachsprache» / J. Wieser J. // Fachsprache. Internationale Zeitschrift für Fachsprechensforschung, didaktik und Terminologie. – München, 1979. – № 1–2. – S. 3–7.
448. Wisner H. Jasnie Wielmozni / Wielmozni, Milosciwi Panowie Bracie // Najjasniejsza Rzeczpospolita. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI-XVII wieku. – Warszawa 1978. – Pp. 105-131.
449. Yakovenko N. Choice of Name versus Choice of Path: The Names of Ukrainian Territories from the Late Sixteenth to the Late Seventeenth

Century // A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography / Ed. by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. – Budapest-New York: Central European University Press, 2009. – Pp. 117–148.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. «Нова серія» // ЦДІАК. Ф. 2038 од. зб. 1227
2. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів: Світ, 2011. – 440 с.
3. «Серія Б» // ЦДІАК. Ф. 2038 од. зб. 1227
4. Волинські грамоти XVI ст. / Упорядники: В. Задорожний, А. Матвієнко. — Київ, 1995. — 249 с. (Інститут української мови НАН України; Інститут української археографії НАН України)
5. Горбачевський Н. Словарь древнего актового языка северо-западного края и царства польского. / Сост. Н. Горбачевский. – Вильна: Тип. А. И. Зака, 1874. – 397 с.
6. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 3: 1651–1654 рр. / Упорядн. о. Ю. Мицик; Редкол.: В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, Г. К. Швидько. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України; Канадський інститут українських студій. – К., 2014. – 424 с.
7. Документи з з 1569 р.: (рукопис) // ЦДІАК. Ф. 2038 од. зб. 1227
8. Економічні привілеї міста Львова XV-XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій // Упор. М. Капраль, наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст. Львів, 2013.– 876 с.
9. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства 13 - першої пол. 14 ст.: Дослідження, тексти. - Львів: НТШ, 2004. – 1283 с.
10. Новицький І. Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Югозападной России. / Сост. И. П. Новицкий. – К.: Университетская типография, 1871. – 31 с.
11. Привілеї національних громад міста Львова (XIV -XVIII ст.) /

Упорядник М.Капраль, наук. ред. Я.Дашкевич, Р.Шуст. — Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України.— 576 с.

12.Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст.. Волинь і Наддніпрянина: [зб. док.] / АН УРСР, Археогр. коміс. [та ін.]; [упоряд.: В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко; редкол.: М. Ф. Котляр (відп. ред.) та ін.; авт. передм.: М. Ф. Котляр, В. А. Смолій]. – Київ: Наукова думка, 1990. – 404 с.

13.Corpus iuris Polonici – Cracoviae, 1906. - V. 3. - P. 1. – S.252

14.Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Т. 1. – S. 285

Апробація результатів дисертації*Статті у наукових фахових виданнях України:*

1. Давиденко Н. Зміни семантичної структури юридичного терміна "конституція" в історичному аспекті / Давиденко Н. // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: Зб. наук. праць факультету лінгвістики Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету. – К.: ДП "Інформ.-аналіт. агентство", 2007. – Вип. 14. – 242с. – С. 52-68.

2. Давиденко Н. Проблеми перекладу термінів канонічного права (на матеріалі творів Станіслава Оріховського) / Давиденко Н. В. // Проблеми семантики, прагматики, та когнітивної лінгвістики: Зб. наук. пр. / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка / Від. ред. Н. М. Корбозерова. – К.: Логос, 2007. – Вип. 12. – 454 с. – С. 54-61.

3. Давиденко Н. Терміни опіка, патронаж і патронат у сучасних словниках юридичної термінології / Давиденко Н. В. // Проблеми семантики слова, речення та тексту: Зб. наук. пр. / Київ. нац. лінгв. ун-т. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2006. – Вип. 17. – 404 с. – С. 100-106.

4. Давиденко Н. З історії формування історико-правових термінів "магдебурзьке" та "німецьке" права у вітчизняній науці / Давиденко Н. В. // Мова і культура. – Вип. 9. – Т. 12(100). – К., 2007. – С. 86-91.

5. Давиденко Н. Соціально-правнича термінологія латинського походження у творах українських авторів / Давиденко Н. В. // Мовні і концептуальні картини світу. Збірник наукових праць. — К., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2015. – Вип. 1 (52). – С. 210-219

*Статті в іноземних наукових виданнях,**які входять до міжнародних наукометричних баз:*

6. Давиденко Н. В. Архітектоніка українського документа XVI-XVII ст.:

вплив на дослідження латинськомовної соціально-правничої термінології // Science and Education a New Demension. Philology – VII (59), Issue: 195 – Budapest, 2019. – С. 7-10 URL:<http://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-195VII59-01> (Index Copernicus)

7. Давиденко Н. В. Латинськомовна соціально-правнична термінологія XVI-XVII ст. як унікальний вияв уніфікованої системи права // Science and Education a New Demension. Philology – VII (62), Issue: 211 – Budapest, 2019. – С. 7-10 URL:<http://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-211VII62-01> (Index Copernicus)

Наукові праці апробаційного характеру:

8. Давиденко Н. Про особливості семантичного аналізу історично-юридичної термінології / Давиденко Н. // Актуальні проблеми протидії правопорушенням та злочинам у сфері громадської безпеки: Матер. всеукр. наук.-практ. конф. (22 жовтня 2010 р., Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ). - Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2011. – С. 29-31.

9. Давиденко Н. Використання методу компонентного аналізу для термінологічних досліджень (на прикладі історико-правових термінів) / Давиденко Н. В. // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Взаємодія одиниць мови й мовлення: комунікативно-когнітивний, соціокультурний, перекладознавчий і методичний аспекти», (м. Київ, 28 березня 2014 р.) – К.: НТУУ «КПІ», 2014. С. 7 – 11.

10. Давиденко Н. Особливості дослідження соціально-правничої термінології (на матеріалі латинськомовних документів XVI-XVII ст) / Давиденко Н. В. // Взаємодія одиниць мови та мовлення: комунікативно-когнітивний, соціокультурний, перекладознавчий і методичний аспекти: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. 28 квітня 2015 р. – К.: НТУУ «КПІ», 2015. – С. 19 – 22.

11. Давиденко Н. Аналіз соціально-правничої термінології залежно від

структури та архітектоніки латинськомовного документа XVI-XVII ст. // LXXV наукова конференція професорсько-викладацького складу, аспірантів, студентів та співробітників відокремлених структурних підрозділів університету. – К.: НТУ, 2019. – С. 19 – 22.

12. Davydenko N. The difference between historical and legal terms Magdeburg and German law // Modern approaches to the introduction of science into practice. Abstracts of X International Scientific and Practical Conference. San Francisco, USA 2020. Pp.405-408. URL: <http://isg-konf.com>.

13. Davydenko N. Term *constitution*: historical development // Science, trends and perspectives. Abstracts of XVII international scientific and practical conference. Tokyo, Japan 2020. Pp.17-20.URL: <http://isg-konf.com>.

Монографії:

14. Davydenko N. Key functions and features of different types of law in Ukraine in the 16-17th centuries // Hermeneutic of law and philosophy of jurisprudence: collective monograph / Belkin L., Iurynets J., Sopilko I., Davydenko N. etc. – International Science Group. – Boston : Primedia eLaunch, 2021. – 243 p. – Pp. 162-166. Available at: DOI-10.46299/ISG.2021.MONO.LEGAL.I. URL: <https://isg-konf.com>.

Участь у конференціях:

Міжнародна наукова конференція до 75-річчя доктора філологічних наук професора Станіслава Володимировича Семчинського (1931-1999) (м. Київ, Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 17-18 травня 2006 р.);

Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми протидії правопорушенням та злочинам у сфері громадської безпеки» (22 жовтня 2010 р., Дніпропетровськ); VIII Міжнародна науково-практична конференція "Гуманітарні проблеми становлення сучасного фахівця" (м. Київ, Гуманітарний інститут НАУ, 22-23 березня 2007 р.);

II Міжнародна науково-практичній конференція «Взаємодія одиниць мови й мовлення: комунікативно-когнітивний, соціокультурний, перекладознавчий і методичний аспекти», (м. Київ, НТУУ «КПІ», 28 березня 2014 р.);

III Міжнародна науково- практична конференція «Взаємодія одиниць мови та мовлення: комунікативно-когнітивний, соціокультурний, перекладознавчий і методичний аспекти» (м. Київ, НТУУ «КПІ», 28 квітня 2015 р.);

III Всеукраїнські наукові читання за участю молодих учених «Філологія початку XXI сторіччя: традиції та новаторство» (м. Київ, Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 4 квітня 2019);

LXXV Наукова конференція професорсько-викладацького складу, аспірантів, студентів та співробітників відокремлених структурних підрозділів університету (м. Київ, НТУ 2019 р.);

Scientific and Professional Conference Philology and Linguistics in the Digital Age – 2019 held in Budapest on 31th of March 2019;

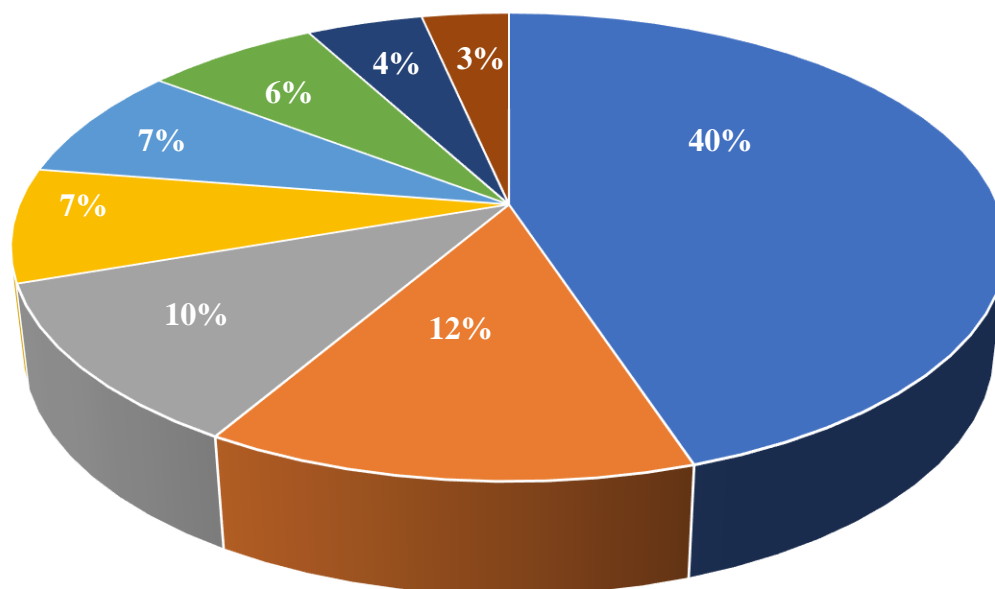
Scientific and Professional Conference Urgent problems of Philology and Linguistics. held in Budapest on the 3rd November 2019;

X International Scientific and Practical Conference Modern approaches to the introduction of science into practice held in San Francisco, USA on 30-31st of March, 2020;

XVII International Scientific and Practical Conference Science, trends and perspectives held in Tokyo, Japan on 18-19th of May 2020;

Міжнародна онлайн-конференція «Лінгвістика XXI ст.: сучасний стан і перспективи розвитку», присвячена 90-річному ювілею доктора філологічних наук, професора Станіслава Володимировича Семчинського, 18 травня 2021 р., Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ДОДАТОК Б

**Кількісне співвідношення соціально-правничих термінів
в українській документації XVI-XVII ст.**

- адміністративно-трудове право
- національно-етнічне та звичаєве право
- судове право
- різновиди документів
- канонічне право
- торговельне право
- етнічної та релігійної приналежності
- митне і податкове право

Індекс лексем

<i>abbatus</i>	<i>artifex</i>
<i>abrenuntiatio</i>	<i>artificia</i>
<i>acclamatio</i>	<i>assessor</i>
<i>actio</i>	<i>attinentia</i>
<i>actoratus</i>	<i>audiendum</i>
<i>actum</i>	<i>aulicus</i>
<i>adcitatio</i>	<i>baccalaureus</i>
<i>administratio</i>	<i>ballistarius</i>
<i>adulter</i>	<i>bannita</i>
<i>advena extraneus</i>	<i>bannitio</i>
<i>advocatialium</i>	<i>bannitus</i>
<i>advocatus</i>	<i>barocusto</i>
<i>aedilis</i>	<i>bellatores</i>
<i>aeramentaria</i>	<i>bombardarius</i>
<i>apiarius</i>	<i>burgrabius</i>
<i>apiaster</i>	<i>calo</i>
<i>apothecarius</i>	<i>camerarius</i>
<i>arbitrator</i>	<i>campanator</i>
<i>archidiaconus</i>	<i>campiductor</i>
<i>archiepiscopus</i>	<i>cancellaria</i>
<i>Armenus</i>	<i>cancellarius</i>
<i>aromatarius</i>	<i>canon</i>
<i>articulum</i>	<i>canonicus</i>
<i>cantor</i>	<i>cessio</i>
<i>capitaneus</i>	<i>charta ad instartestamenti</i>
<i>capitulum</i>	<i>Christianus</i>
<i>captivitas</i>	<i>ciborium</i>

<i>carbarius</i>	<i>circumferential</i>
<i>carcer</i>	<i>citatio</i>
<i>carnifex</i>	<i>civitas</i>
<i>castellanus</i>	<i>civis</i>
<i>castrametator</i>	<i>clavicularius</i>
<i>castrum</i>	<i>claviger</i>
<i>catafractus</i>	<i>clericus</i>
<i>cathedrale</i>	<i>coadiutor</i>
<i>Catholicus</i>	<i>coangulatus</i>
<i>caupo</i>	<i>coincola</i>
<i>caupona</i>	<i>collateralis</i>
<i>cauponaria</i>	<i>collator</i>
<i>cauponator</i>	<i>collegiale</i>
<i>causa</i>	<i>colonellus</i>
<i>cechmagister</i>	<i>comercia</i>
<i>cellarius</i>	<i>comercium</i>
<i>census</i>	<i>comes</i>
<i>centenarius</i>	<i>commissarius</i>
<i>centurio</i>	<i>communitas</i>
<i>ceremonia</i>	<i>compator</i>
<i>compositor</i>	<i>concordia</i>
<i>condictator</i>	<i>crainico</i>
<i>conditio</i>	<i>crimen</i>
<i>confirmatio</i>	<i>criminalis</i>
<i>confiscatio</i>	<i>cubicularius</i>
<i>confraternitas</i>	<i>cuppa</i>
<i>congius</i>	<i>cura</i>
<i>consanguineus</i>	<i>curia</i>
<i>consiliarius</i>	<i>custodiariae</i>

<i>consilium crimosum</i>	<i>custos</i>
<i>constitutio</i>	<i>damnum</i>
<i>consuetudo</i>	<i>dapifer</i>
<i>consul</i>	<i>datio</i>
<i>consularium</i>	<i>deacon</i>
<i>consultor</i>	<i>decanus</i>
<i>consulatus</i>	<i>defensor</i>
<i>contributio</i>	<i>delator</i>
<i>controversia</i>	<i>diaconia</i>
<i>contubernia</i>	<i>diakonos</i>
<i>contubernium</i>	<i>dignitatis</i>
<i>contumacia</i>	<i>dilatio</i>
<i>contumo</i>	<i>dimensor</i>
<i>conventus</i>	<i>dimissio</i>
<i>convictor</i>	<i>dioecesis</i>
<i>convulsio</i>	<i>diploma</i>
<i>convulsio</i>	<i>discipulus</i>
<i>discretus</i>	<i>emenda</i>
<i>dispensator</i>	<i>emendatio</i>
<i>districtus</i>	<i>emptio</i>
<i>disuniti</i>	<i>emptor</i>
<i>diversorium</i>	<i>ensifer</i>
<i>doctor</i>	<i>episcopus</i>
<i>dolium</i>	<i>erectio</i>
<i>dominium</i>	<i>eulogia</i>
<i>dominus</i>	<i>exactio</i>
<i>donatio</i>	<i>exactor</i>
<i>donativa</i>	<i>excellentissimus</i>
<i>donator</i>	<i>excessus crimosum</i>

<i>ducatus</i>	<i>excessus enormis</i>
<i>ductrix</i>	<i>excubiarius</i>
<i>dux</i>	<i>excubitor</i>
<i>ebriacus</i>	<i>executio</i>
<i>ebriamen</i>	<i>exemptio</i>
<i>ebriatus</i>	<i>expeditiones armaturae</i>
<i>ebrietas</i>	<i>expensum</i>
<i>ebriosus</i>	<i>exsecutio</i>
<i>ebrius</i>	<i>falconarius</i>
<i>ecclesia</i>	<i>famatus</i>
<i>ecclesiarchus</i>	<i>famul</i>
<i>effusio sanguinis</i>	<i>famula</i>
<i>dispartitio</i>	<i>famulatrix</i>
<i>famulus</i>	<i>gravamen</i>
<i>faylundisz</i>	<i>gtadiarius</i>
<i>fenerator</i>	<i>hastarius</i>
<i>fenestra</i>	<i>homicidium</i>
<i>ferentarius</i>	<i>honestas</i>
<i>fidejussor</i>	<i>honestus</i>
<i>fidelis</i>	<i>honorabilis</i>
<i>fides</i>	<i>honoratus</i>
<i>filioque</i>	<i>hospis</i>
<i>forestarius</i>	<i>hospitalarium</i>
<i>forum</i>	<i>hospitalarius</i>
<i>fraternitas</i>	<i>hospitale</i>
<i>fundatio</i>	<i>hospitium</i>
<i>fur (diurnus, nocturnus)</i>	<i>hymnasia</i>
<i>furticinium</i>	<i>illiber</i>
<i>furtum</i>	<i>illustris</i>

<i>gastaldio</i>	<i>illustrissimus</i>
<i>generosus</i>	<i>immunitas</i>
<i>gens</i>	<i>immunitatus</i>
<i>geometra</i>	<i>incendium</i>
<i>gestor</i>	<i>incisor</i>
<i>gladifer</i>	<i>infamia</i>
<i>Graecus</i>	<i>inferior</i>
<i>Graeci Latino Uniti</i>	<i>informatio</i>
<i>granat</i>	<i>inquisitio</i>
<i>instantia</i>	<i>libertacia</i>
<i>instigator</i>	<i>libertas</i>
<i>institor</i>	<i>libertatus</i>
<i>interceptio</i>	<i>lictor</i>
<i>intromissio</i>	<i>ligamentum</i>
<i>iuccamerarius</i>	<i>literarius</i>
<i>Iudeus</i>	<i>literatus</i>
<i>iudex</i>	<i>littera</i>
<i>iudicium</i>	<i>littorarius</i>
<i>janitor</i>	<i>lividus</i>
<i>joculator</i>	<i>livor</i>
<i>judex pedanus</i>	<i>locatio</i>
<i>judicium</i>	<i>locator</i>
<i>juramentum</i>	<i>lonher</i>
<i>jurisdictio</i>	<i>lunula</i>
<i>jurisperitus</i>	<i>lustrator</i>
<i>jus (canonicum, ecclesiasticum, praesentandi, emptionis, mancipii etc)</i>	<i>laico</i>
<i>khiazo</i>	<i>lictor</i>
<i>kircholma</i>	<i>maccella</i>
<i>kmeto</i>	<i>magistratus</i>

<i>laboratus</i>	<i>magnificus</i>
<i>Latinus</i>	<i>majestas</i>
<i>legatus</i>	<i>major</i>
<i>Leopoliensis</i>	<i>mancipium</i>
<i>liber</i>	<i>mancipius</i>
<i>marsalcus</i>	<i>nobilis</i>
<i>mechanicus</i>	<i>nobilitas</i>
<i>mecipotor</i>	<i>noster</i>
<i>mediator</i>	<i>notarius</i>
<i>mendicus</i>	<i>nunctius</i>
<i>mercatio</i>	<i>nundinae</i>
<i>mercator</i>	<i>nuntius</i>
<i>mercenarius</i>	<i>oblatio</i>
<i>metator</i>	<i>oblata</i>
<i>ministerialis</i>	<i>occisio</i>
<i>minor</i>	<i>officialis</i>
<i>modus</i>	<i>officina argenti</i>
<i>molendinator</i>	<i>officina conflatoria</i>
<i>monachus</i>	<i>officina ferraria</i>
<i>monasterium</i>	<i>officina mineraria</i>
<i>mulcta</i>	<i>officina monetaria</i>
<i>mutilatio membrorum</i>	<i>officina tonsolaris</i>
<i>mutuae advitalitatis</i>	<i>officina typographica</i>
<i>mutuarius</i>	<i>officina</i>
<i>nacio</i>	<i>officium</i>
<i>natalium status</i>	<i>onus</i>
<i>natio</i>	<i>opifex</i>
<i>negotiatio</i>	<i>oratores</i>
<i>negotiator</i>	<i>ordinatio</i>

<i>nemorarius</i>	<i>ordo</i>
<i>Orthodoxus</i>	<i>pixidarius</i>
<i>ostensorium</i>	<i>plebanus</i>
<i>ostiarius</i>	<i>pocillator</i>
<i>palatinus</i>	<i>poena</i>
<i>panis triticeus</i>	<i>popo</i>
<i>pannicidium</i>	<i>portulanus</i>
<i>pannicidius</i>	<i>praeco</i>
<i>pannicisor</i>	<i>praedatus</i>
<i>pannus</i>	<i>praedicator</i>
<i>pars nationis</i>	<i>praefectura</i>
<i>pars</i>	<i>praefectus</i>
<i>patibulum</i>	<i>praeinsertus</i>
<i>patrocinium</i>	<i>praelatus</i>
<i>pauperes</i>	<i>praeminentia</i>
<i>penitencia</i>	<i>praerogativa</i>
<i>perduellis</i>	<i>praesens</i>
<i>perfidus</i>	<i>praetor</i>
<i>perhibendum</i>	<i>prebendarius</i>
<i>persona (obtenta, possessa, possessionata etc)</i>	<i>predator</i>
<i>pertinentia</i>	<i>prepositus</i>
<i>petia</i>	<i>presbyter</i>
<i>physicus</i>	<i>presenta</i>
<i>pincerna</i>	<i>pretorium</i>
<i>piscator</i>	<i>princeps</i>
<i>pismo</i>	<i>prior</i>
<i>privilegium</i>	<i>regens</i>
<i>proconsul</i>	<i>regina</i>
<i>proconsularium</i>	<i>regius</i>

<i>procurator</i>	<i>regnum</i>
<i>professio (fidei)</i>	<i>relatio</i>
<i>promotor</i>	<i>relaxacya</i>
<i>pronunciator</i>	<i>relaxatio</i>
<i>propinatio</i>	<i>religiosus</i>
<i>propinator</i>	<i>reponendum</i>
<i>proprius</i>	<i>repositio</i>
<i>protellatio</i>	<i>republica</i>
<i>prothonotarius</i>	<i>res mercatoriae</i>
<i>providus</i>	<i>rescriptum</i>
<i>provisio</i>	<i>residens</i>
<i>provisor</i>	<i>resignatio</i>
<i>preconsul</i>	<i>retardatio</i>
<i>publicandum</i>	<i>revenditio</i>
<i>quadraginta viratus</i>	<i>reverendus</i>
<i>quaestio</i>	<i>revificatoria</i>
<i>querela</i>	<i>revisor</i>
<i>questio</i>	<i>rex</i>
<i>ratio</i>	<i>ritus</i>
<i>rector</i>	<i>rodale</i>
<i>refrendarius</i>	<i>Roma</i>
<i>refusio</i>	<i>Romanae</i>
<i>Roxolanus</i>	<i>Servitica roma</i>
<i>rusticus (vagus)</i>	<i>servitor</i>
<i>Rutheni Latino Uniti</i>	<i>servus</i>
<i>Ruthenicus</i>	<i>sessio</i>
<i>Ruthenus</i>	<i>sigillatus</i>
<i>sacerdos</i>	<i>sigillum</i>
<i>sagittarius</i>	<i>signetum</i>

<i>salinarius</i>	<i>signum</i>
<i>sangwis</i>	<i>solidarius</i>
<i>scabinalium</i>	<i>solutio</i>
<i>scabinus</i>	<i>spectabilis</i>
<i>schola</i>	<i>speculator</i>
<i>scholaris (magister)</i>	<i>speculator</i>
<i>scola</i>	<i>spiritualis</i>
<i>scriba</i>	<i>spoliator</i>
<i>scriptor</i>	<i>stacio</i>
<i>scultetus</i>	<i>stafetarius</i>
<i>scutarius</i>	<i>starosta (mendicorum)</i>
<i>scutifer</i>	<i>status</i>
<i>secretarius</i>	<i>stipator</i>
<i>secta</i>	<i>stipendiarius</i>
<i>senator</i>	<i>strenuus</i>
<i>serenissimus</i>	<i>structuarius</i>
<i>Servi (servy)</i>	<i>subagazo</i>
<i>servilis</i>	<i>subciapifer</i>
<i>subdelegatus</i>	<i>temulentus</i>
<i>subjudex</i>	<i>tenutarius</i>
<i>sublimus</i>	<i>testamentum</i>
<i>subnotarius</i>	<i>testimonium</i>
<i>subpincerna</i>	<i>thesaurarius</i>
<i>subsignifer</i>	<i>tivunus</i>
<i>suburbanus</i>	<i>transitus</i>
<i>suburbium</i>	<i>tribunus</i>
<i>subvenator</i>	<i>tutela</i>
<i>succamerarius</i>	<i>tutella</i>
<i>suffraganea</i>	<i>tutor</i>

<i>suffraganus</i>	<i>tutoria</i>
<i>superior</i>	<i>Ungrica roma</i>
<i>superioritas</i>	<i>Unitus</i>
<i>supremus</i>	<i>universitas</i>
<i>synagoga</i>	<i>urbs</i>
<i>synagogus juratus</i>	<i>validus</i>
<i>syndicus</i>	<i>vatamanus</i>
<i>szkarlat</i>	<i>velox</i>
<i>sztuka</i>	<i>venator</i>
<i>tabellio</i>	<i>venditio</i>
<i>tabernator</i>	<i>venditor</i>
<i>teloneator</i>	<i>venerabilis</i>
<i>teloneum</i>	<i>venerandus</i>
<i>temulentia</i>	<i>vexilifer</i>
<i>vicarius</i>	<i>violentia</i>
<i>viceadvocatus</i>	<i>viratus</i>
<i>vicecancellarius</i>	<i>vitricus</i>
<i>vicecapitaneus</i>	<i>vladarius</i>
<i>vicenotarius</i>	<i>vox</i>
<i>vicepalatinus</i>	<i>vulnus (cruens etc)</i>
<i>viceprocurator</i>	<i>woievoda</i>
<i>viceregens</i>	<i>zupparius</i>
<i>vicetezaurarius</i>	
<i>videndum</i>	
<i>vigiliae</i>	
<i>villa</i>	
<i>vinculum</i>	
<i>violatio</i>	
<i>violator</i>	

